

369a

Камал Палымбетов — филология илимлеринин кандидаты, Өзбекстан хэм Қарақалпақстан Халық билимлендириўинин ағласы.

Ол профессор Қ. Мақсетов пенен бирликте «Қарақалпақ жаңылтпашлары» (Нөкис, «Билим», 2003), «Қарақалпақ дәстүр қосықлары» (Нөкис, «Билим», 2007) китапларын шығарды. Сондай-ақ, «Нөкис педагогикалық колледжине 25 жыл» (Нөкис, «Билим», 2002), Қ. Убайдуллаев атындағы РПККТҚА институтының 70 жыллығына «Дәуірлерди дийдарластырган дәрғай» (Нөкис, «Қарақалпақстан», 2007) китапларын хэм улыўма орта билим беретугын мектеплердин 6-класслары ушын «Әдебий оқыў» (Нөкис, «Билим», 2006), «Әдебият» (Нөкис, «Билим», 2009), 8-класслар ушын «Әдебият» (Нөкис, «Билим», 2010) сабақлықларын хэм муғаллимлер ушын 8-класс «Әдебият» сабақлығына қосымша методикалық қолланба» китабының (Нөкис, 2009) авторларының бири.

ISBN 978-9943-352-19-3

«БИЛИМ»

К. Палымбетов

ҚОРҚЫТ АТА КИТАБЫ» ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫ

83.3/5885-65/
П-14

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ
БИЛИМЛЕНДИРИҮ МИНИСТРЛИГИ

К.УБАЙДУЛЛАЕВ АТЫНДАҒЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРДЫ ҚАЙТА ТАЯРЛАҮ ХӘМ ҚӘНИГЕЛИГИН
АРТТЫРЫҮ ИНСТИТУТЫ

Камал Палымбетов

**“ҚОРҚЫТ АТА КИТАБЫ”
ХӘМ
ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫ**

монография

НӨКИС
«БИЛИМ»
2010

Бул монография VIII-XI ғасырлардағы Орта Азияны мекен еткен Оғуз-қыпшақ қауымдарының сыртқы хәм ишкі жауларына қарсы алып барған қаһарманлық күреслерін фольклорлық-дәстанлық дәстүрлердің үлгісінде сәулеттендіретуғын түркі тілдес халықтардың ортақ әдеби мийрасы есапланған «Қорқыт ата кітабы»ндағы жырлар менен қарақалпақ халқының «Алламыс», «Мәспатша», «Юсуп-Ахмет» сыяклы дәстанларының сюжет хәм образ байланыстарын, көркемдік өзгешелігін изертлеуге арналған. Сондай-ақ кітапқа Қорқыт ата хақында жазылған илимий мақалаларда киргизілген.

Кітап филолог ғалымдарға, жоқары хәм орта арнаулы оқыу орындарының талабаларына, мектеп мұғалімдеріне хәм кең оқыушылар жәмәәт-шилигіне арналған.

Пиқир билдириушілер:

К.Алламбергенов — Филология ғалымдарының докторы, профессор

Ж.Хошаниязов — Филология ғалымдарының кандидаты

И.Өтеулиев — Филология ғалымдарының кандидаты

КИРИСИҮ

Қарақалпақ халқы Орта Азияда жасаушы түркі тілдес халықтардың бири болғанлықтан бизің әсіримізден неше мың жыллар бурын-ақ дәретілген бай фольклорына, жазба әдеби-мәдени естеликтеріне ийе. Бул мийраслар бизің заманымызға ауызеки түрде де, жазба түрінде де жетип келди.

Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлікке ерисиу менен өткендеги миллий үрп-әдет дәстүрлеримізди, мәдени-әдеби, тарихий мийрасларымызды қайта үйрениуге күшли дыққат бөлиди. Соның нәтижесинде Хожа-Ахмет Яссауий «Хикмет»лерин, Хәким Ата, Ат-Термизий, Бахауатдин Нақшбандий сыяклы шығыс данышпанларын хәм Әмир Темур, Жалалатдин Мангуберди сыяклы саркардарлар өмирин хәм атқарған хызметлеринин әхмийетин үйрене басладық. Сонлықтан да усылар менен коса, ерте дәуірлері дәретілген жазба естеликтерди, өткендеги халықтың тарихы хәм әдеби-фольклорлық мийрасы ретинде үйрениуге кең жол ашып берилди. Соның ушын да ерте дәуірлері дәретілген жазба естеликтерди әдеби-тарихий, фольклорлық хәм лингвистикалық аспектте үйрениу илимде көп ғана жаңалықтардың бетин ашатуғынлығы сөзсиз. Усы көз-қарастан биз VIII-XI ғасырларда Сырдарья бойларын мекен еткен Оғуз-Қыпшақ қауымдары бирлеспесинде дәретілген «Қорқыт ата кітабы»ндағы жырларды үйрениудин қарақалпақ әдебиеттаныу хәм фольклористика илиминде кешеуиллеп қалғанлығын есапка ала отырып, жазба естеликтің қарақалпақ дәстанлары менен байланысын тийкарғы изертлеу объекти етип алдық.

Егер дүнья халықтарының илиминс нәзер тасласақ, «Қорқыт ата кітабы»н үйрениу хәм изертлеу иси әлде қашан-ақ қолға алынғанын хәм дауам етип қиятырғанын көреміз. Ал, жазба естеликтің илимде белгили болуы XIX ғасырдин биринши ярымына тууры келип, хәзирге шекем еки қолжазба нускасы белгили, бири Германиядағы Дрезден кітапханасында сақланып кітаптың аты «Китаби-дәдем Қорқыт ғали лисан таифаи у огузан», яғный «Қорқыт атаның оғуз тайпасы тилиндеги кітабы» деп аталып, бул 12 жырдан турады. Буны биз қысқартып «Қорқыт ата кітабы» деп атаймыз. Себеби, Деде сөзи-ғөне сақлар сөзи болып (дяд, дада)-дегенди аңлатса, лисан-тил, диалект деген

мағананы билдиреди. Ал ғали сөзи-улы, бийик деген сөзді¹ аңлатады. Ал, екіншиси, Италиядағы Ватикан Аристолика кітапханасында сақланып, ол қолжазба 6 жырдан ібарат “Хикаят Огузнамэ Қазанбек ұа ғайри” деп аталады. Бул екі қолжазбаның толық деп есепленген хәм ертерек жазылған Дрезден нускасы дүнья илиминде көбірек изертлеу объектисине айланып отыр.

Тууысқан халықларда естеликті изертлеу менен бир қатарда, аудару жұмыстары да теңдей алып барылды. Ең дәслепки аудармашы немец илимпазы Н.Ф.Диц болды. Ол “Төбекөз дәуді өлтирген Бисат хаккында” деп аталушы VIII жырды немец тилине аударып жәриялайды. Буннан соң екінши немец илимпазы Теодор Нельдеке бул жұмысты дауам етеди, бирак ол бул қыйын жұмысты акырына шекем апара алмай барлық материалларын рус илимпазы В.В.Бартольдке береди. Ол бул қолжазба менен жақсы танысып, рус тилине аударуын үстинде ислей баслайды хәм 1894-1904-жыллары жырдың төрт текстин русша аудармасы менен жәриялайды. В.В.Бартольд “Қорқыт ата кітабы”н 1922-жылы рус тилине толық аударып болады. Ол аударманы “Всемирная литература” сериясы ушын баспаға таярлаған еди, бирак бул баспаның жабылуына байланысly жұмыс жәрияланбай қалады. Бул текст илимпаз қайтыс болғаннан соң 1950-жылы Әзербайжан илимпазлары Г.Араслы хәм М.Тахмасибтин таярлауында бираз өзгеріслер менен Бакуде “Деде Коркуд” деген ат пенен басылып шығады. Соңынан 1962-жылы В.В.Бартольдтын аудармасы толық түп нуска тексти менен В.М.Жирмунский хәм Кононовтын таярлауында “Книга моего деда Коркута” деген ат пенен қайта басылды. Улыұма “Қорқыт ата кітабы” дүнья жүзинин көплеген тиллерине, атап айтканда орыс, түрк, немец, итальян, әзербайжан, казак, өзбек, түркмен т.б. тиллерине аударылып басылды хәм изертлеу жұмыстары жазылды.

“Қорқыт ата кітабы”н дәслепки изертлеушинин бириде немец илимпазы Н.Ф.Диц болды, ол өзинин “Аталар сөзи” атлы түрки мақалларының жыйнағында Қорқыт атаның шығысын, онын көраматлы адам болғанын, оны көп халықлардың пир тутатуғынын жазады. Усы бағытта көп алымлар төрепинен Қорқыт атаның Орта әсирлерде огузлар заманында жасап өткен хақықый тарийхый тулға екені тән алынғаны менен илимде “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың пайда болу орнын, дәрегін, текст мазмунын анықлауда бираз тартыслар пайда болды. Көрнекли әзербайжан илимпазы Х.Короглы “Қорқыт” жырлары Кавказда түркмен тилинде жазылып, онда батысқа қарай көшкен

Селжук-Сейилхан қауимлеринин урыслары сүүретленген десе¹. Осман түрклери “Қорқыт” жырларын Анатолияда пайда болған, ол эпос емес орта әсирдин жазба романы² деген пикирлерди билдиреди. Онын үстине осман түрклеринин Яғыджи-огли Али сыяклы тарийхшылары “Қорқыт ата кітабы”н өз халқының естелиги сыпатында ийелеп, өзлеринин XV әсирде жасаған султанлары Баязит-2 балалары Қорқыт, Огуз ханлар исимлери менен байланыстырады. Бирак бул сыяклы надурис пикирлерге өз уақытында белгилі илимпазлар В.А.Бартольд, А.Ю.Якубовский, В.М.Жирмунскийлер дурыс илимий анықлама берди. Олар “Қорқыт ата кітабы”на енгизилген жырлардың Орта әсирлерде Сыр бойларында ески шаманизм руында, фольклорлық дәстүрде пайда болғанын дәлиллей отырып, сол дәуирдеги халықлардың ески аңызларының сюжетлери негизинде пайда болды деген пикирлерин айтады.

Хақықатында “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың сюжети Орта әсирлерде Арал бойларын мөкан еткен Огуз-кыпшак, печенег-салор қауимлери бирлеспесинде дәретилип белгисиз автор төрепинен XV әсирде Кавказда хатқа тәсириледи. Деген менен “жыр”дың сюжетлик мазмунында VIII-XI әсирлердеги Сырдарья бойларында жасаған Огуз қауимлеринин сыртқы жауларына қарсы алып барған қахарманлық гүреслерин сөз ететуғын фольклорлық стильде жазылған. Солай екен бул дәуірлер яғный VIII-XI әсирлердеги Сыр бойлары басқа түркий халықлардың ата-бабалары сыяклы қарақалпақлардың да бабаларының мөкан еткен жерлери есапланады. Демек, олай болатуғын болса. “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырларды қарақалпақлардың да ортак төл мүлки, ата мийрасы сыпатында үйрениуге хәм изертлеуге толық хақылымыз.

“Қорқыт ата кітабы”н изертлеуде, әсиресе академик В.В.Бартольдтын мийнетлери айрықша екенін айтып өтиуимиз керек. Ол өзинин “Турецкий эпос и Кавказ” (1930), “Лекций по истории тюркских народов Средней Азии” (1926), “Очерки истории Туркменского народа” (1929) сыяклы т.б.илимий мақалаларын жазып, онда естеликтин әхмийети түркий халықларға ортақлығы, тарийхыйлығы т.б.сөз етиледі. Ал, “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың түркий тиллес халықлардың әдебиятында тутатуғын орны, сюжетинин тарийхқа қатнасы, түркий халықларының ауызски әдебияты менен байланысы т.б.мәсе-

1. Қорқыт ата кітабы. Алматы. “Жазыушы”, 1986. 3-бет.

1. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. Москва. 1976.

2. Қоныратбаев Ә. Қазақ эпосы және тюркология. Алматы. 1987.

3. Книга моего деда Коркута..Огузский героический эпос. М,1962.

лелер академик В.М.Жирмунскийдин “Китаби Коркут и огузская эпическая традиция” (1958), “Огузский героический эпос и “Книга Коркута” (1962) атлы макаласында кен түрдө изертленсе, және алымнын “Сказание об Алпамыше и богатырская сказка” (1960), өзбек илимпазы Х.Т.Зарифов пенен бирликте жазган “Узбекский народный героический эпос” (1947) т.б.мийнетлеринде “Коркыт ата китабы” менен түркий халыктардагы “Алпамыс” эпосынын хэм “Юсуп-Ахмет” дэстанынын уксаслыктары мәселесине кен токтайды.

Сондай-ак, немец ориенталисти, профессор Вальтер Рубен “Коркыт ата китабы”ндагы фольклорлык элементтерди түрки хэм баска халыктар арасындагы ертеклик фольклор менен кен салыстырмалы аспекте биринчилерден болып изертлеу жүргизди¹.

Буннан тыскары жазба естеликтин әдебий-көркем, тарийхый фольклорлык төреплери тууыскан халыктар илимпазлары Х.Корголы², А.Щербак³, М.Тахмасиб⁴, А.Демирчизаде⁵, С.Якубова⁶, К.Иностранцев⁷, А.Самайлович⁸, Ә.Маргулан⁹, Н.Рахманов¹⁰, Т.Мирзаев¹¹, Ә.Коныратбаев¹² т.б. алымдардын монографиялары менен макалаларында Коркыт ата хақында, “Коркыт ата китабы”ндагы жырлар хақында, ондагы сюжеттик ўақыя хэм образлардын жасалығы композициялык

1. Ruden W. Orian der Marchenstr ome. Mit einem Anhang Über die 12 Erzählungen des Dede Korkut (FFC №133) Helsinki 1944.

2. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. М., 1976: Корголы Х.Дастанный эпос Туркменского народа.-ТИЯЛ. АНТССР.вып.1. Ашхабад. 1956: Короглы Х.Туркменская литература. М., 1972 и др.

3. Щербак А. “Огуз-намэ”, “Мухаббат -намэ” Памятники древнеуйгурской и старо-узбекской письменности. М., 1959.

4. Тахмасиб М. Азербачан халг дастанлары (орта әсрлер). Бақы, 1972.

5. Демирчизаде А. Об эпосе “Китаби деде Коркут”- ТАГИИ.Т.ТII, 1959.

6. Якубова С. Азербайджанское народное сказание “Ашиг-Гариб”. Баку, 1968.

7. Иностранцев К. Коркуд в истории и легенде-ЗВОРАО.Т.ХХ. 1912.

8. Самайлович А. Легенда о Кор-куде и Кор-оглы- ЗВОРАО.Т.ХIX, 1909.

9. Маргулан Ә. Эпические сказания казахского народа (Тезиси докторской диссертации). М., 1946; Маргулан Ә. Коркыт ата өмири мен әфсаналары. Жулдыз. №3, 1983.

10. Рахманов Н. Урхун-Енисей ёдномалари ва туркий эпослар. (Докторский диссертации). Т., 1991.

11. Мирзаев Т. Узбекские варианты дастана “Алпамыш” (Кандидатский диссертация). Т., 1965.

12. Коныратбаев Ә. Древнетюркская поэзия и казахский фольклор. Алматы, 1971; Коныратбаев Ә. Казак эпосы және тюркология. Алматы, 1987.

дүзилиси, көркемлик өзгешеликтери әдебий жактан үйренилиу менен бирге сюжеттик ўақыянын хэм образлардын тарийхыйлығы, естеликтин аўызски әдебият ўагилери менен байланысы хэм уксаслығы ҳәр төреплеме сөз етиледі.

Естелик бойынша усыншелли дәрежеде изертлеу жумыслары болыуына карамастан, каракалпак әдебиятында елге шекем “Коркыт ата китабы” тууралы арнаўлы илимий изертлеу жумысынын жүргизилмеуи, текст аўдармасынын исленбеуи өкинишли. Сонлыктан да, бул мәселе каракалпак фольклористика илими ушын кешиктириуге болмайтуғын, изертлениуи тийис актуаль проблемалардын бири скенин көрсетип берип отыр. Деген менен, каракалпак әдебияттануу хэм фольклористика илиминде “Коркыт ата китабы”н арнаўлы изертлеуге жертери дыккат бөлинбесс де, Коркыт ата тууралы хэм оған байланыслы халық арасына кен таралған аўызски рәўаятларды үйрсниуге өткен әсирдин 50-жылларынан баслап-ақ умтылыслар болды¹. Бул төбийғыйда еди, себеби, Коркыт ата тууралы түрли рәўаятлар халық арасына аўызски түрде де, жазба түрде де бурын-ақ кен түрде таралған еди. Мысалы, академик А.Н.Самайлович, 1906-жылы каракалпаклар арасында болып, Хожели қаласында жасаўшы Молла Зәриф деген адамнан көп ғана ески қолжазбаларды алған. Олардың ишинде “Коркыт Бахадур” деген қолжазбада болған. Қолжазбаның атамасы “Коркут (Курт)” бахадур хэм оның хаялы Халима, Қынық патшаның қызы² деп аталған. Буннан тыскары Карақум ийшан медресесинде көп ғана теберик китаплар менен бирге “Қысса Коркыт ата ямаса Ақсан шайых” атлы қолжазба болған.³

“Коркыт” рәўаятлары биринши баспада жәрияланған күннен баслап-ақ 1952-жыллары К.Муратов, Н.Наренов деген биреулер төрепинен хеш қандай факт хэм дәлиллерге сүйенбестен газета бетлеринде критикалык макалалар жәрияланды.⁴ Соған карамастан Коркыт ата рәўаятларын үйрениу профессорлар Қ.Айымбетовтын “Халық даналығы” (1968),

1. Убайдуллаев К., Исмаилов Б., Ахметов С. Каракалпак әдебияты. 8-класс. Каракалпак мәмлкетлик баспасы, 1952.

2. Бул деректи тарийхшы О.Юсупов бурынғы СССР Илимлер Академиясынын Шығыстануу институтынын Ленинградтағы бөлиминен тапқан.

3. Юсупов О., Қәлимбетов А. “Қаракалпакстан” баспасына 60 жыл. Нөкис, 1993, 7-бет.

4. Муратов К. Балаларды надурис төрбиялайтуғын идеясыз китап. “Қызыл Қаракалпакстан”, 1952, 24 -май, №102: Наренов Н. “Коркыт” легендасының реакциялык характери хақында. “Қызыл Қаракалпакстан”, 1952, 11-июнь, №114.

“Қарақалпақ фольклоры” (1977), Қ.Максетовтың “Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы” (1965), Қ.Мәмбетовтың “Әйіемги қарақалпақ әдебиаты” (1976), Ә.Пахратдиновтың “Мәнили гәлпер хәм халық әпсаналары” (1993) китапларында хәм университет студентлерине арналған “Қарақалпақ әдебиаты тарийхы” (1983) сабақлығында Қорқыт ата түркий теклес халықлардың ортақ бабасы, данышпан шайыр хәм жыршы сыпатында үйренілди. Тилекке қарсы биз бул жумысымызда “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың қарақалпақ дәстанлары менен өз-ара байланысын изертлеуді алдымызға максет еткенликтен Қорқыт ата туұралы, ол хакқында рәуаятларды хәм Қорқыт ата исми менен аталыушы жырлардың авторлығы мәселесине арнаулы тоқтамадық. Сонлықтан да булар келешекте өз изертлениуін күтип турған машқалалардың бири екенін айтып өтпекшимиз.

Сондай-ақ ауызеки әдебиат үлгилери менен “Қорқыт ата китабы” сыяклы жазба естеликлердин дәстүрлик байланысы хакқында профессор Қ.Максетов өз пикирлерин билдирсе¹ филология илимлеринин кандидаты А.Каримов “Әдебиатымыздың гейпара мәселелери”² китабында Қорқыт ата рәуаятлары менен коса, “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың қарақалпақ дәстанлары менен дәстүрлик байланысларын дурыс баклайды. Ол: “Қорқыт ата китабы”на кирген жырлардың мазмунына итибар менен карасақ, онын қарақалпақ халық дәстанлары “Алпамыс”, “Мәспатша”, ертеклерден “Бир көзли дәу” хәм басқаларында ушырасатуғын эпизодларды көремиз. Хәттеки, “Қорқыт ата китабы”нда “Хан Бүринин баласы Бамси-Бейрек хакқында жыр” деген үшінши бөлими “Алпамыс”тың мазмунына сәйкес келеди, сондай-ақ бул бөлимдеги айырым қахарманлардың аты да “Алпамыс” дәстанындағы қахарманлар менен бирдей³ деп жазады. Илимпаз бул китаптағы изертлеулеринде естелик пенен дәстанлардың уқсаслығы бар екенлигине усылайынша қысқаша пикир билдирип өтеди. Сондай-ақ, “Алпамыс” дәстаны менен “Бамси-Бейрек” жырының байланысы, уқсаслық хәм өзгешеликлери туұралы филология илимлеринин кандидаты Ж.Хошниязов та “Қарақалпақ қахарманлық дәстаны “Алпамыс”⁴ атлы монографиясында бахалы пикирлерин билдиреди.

1. Максетов Қ. Тәжимуратов Ә.Қарақалпақ фольклоры. Нөкис, 1979. 336-бет.

2. Каримов А.Әдебиатымыздың гейпара мәселелери. Нөкис, 1988, 27-35-бетлер.

3. Сонда, 29-бет.

4. Хошниязов Ж. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны “Алпамыс”, Нөкис, 1992.

Қарақалпақ әдебиатында “Қорқыт ата китабы”ндағы жырларға толық түсиник жүргизген профессор Қ.Мәмбетов болды. Ол “Әйіемги қарақалпақ әдебиаты” хәм соңынан толығырақ түрде “Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебиаты”¹ деген китабында “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың хәр биринин қысқаша мазмунын келтирип, сюжетлик уақыясына илимий анықлама беріу менен бирге, айырым жырлардың сюжетлери қарақалпақ дәстанларына уқсаслықларын атап өтеди. Бул илимпаздың да мийнетинде “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың қарақалпақ дәстанлары менен уқсаслығы айтылады да, бирак сол уқсаслықлар илимий-теориялық, салыстырмалы аспекте анализ етилмейди.

Ал, филология илимлеринин докторы С.Бахадырованың “Китаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едиге” хәм хәзирги әдебиат хакқында ойлар”² китабында “Байбурабек баласы Бамси-Бейрек хакқында” деп аталыушы III жырдың тиккелей “Алпамыс” дәстаны менен мазмунының сәйкеслиги, сюжетлик уақыясы хәм образлардың уқсаслығы салыстырмалы-типологиялық аспекте илимий анализ стилсе, әдебиатшы К.Алламбергеновтың “Едиге” дәстаны бойынша жазған монографиясында³ “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлар менен “Едиге” дәстанындағы сюжетлик, образлық хәм көркемлик байланыслар илимий жақтан дәлиллеп көрсетиледи. Алымның пикиринше, “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлар “Едиге” дәстанына, хәттеки, көпшилик қарақалпақ дәстанларына идеялық дерек болып хызмет еткен. Ал, “История каракалпакской литературы (с древнейших времен до 1917 г.)”⁴ атлы жәмәәтлик монографияда Қорқыт ата рәуаятлары хәм “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың косық қурылысының қарақалпақ дәстанларына уқсаслығы, сондай-ақ жырдағы сөзлердин хәзирги қарақалпақ лексикасындағы сөзлерге уқсаслығы қысқаша болса да айтылады.

Көрип өткенимиздей қарақалпақ әдебиаттаныу хәм фольклористика илиминде Орта әсирлердеги Оғуз-қыпшақ кәуимлеринин бирден-бир қахарманлық жазба естелиги болған “Қорқыт ата китабы”

1. Мәмбетов Қ. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебиаты. Нөкис, 1992, 37-60-бетлер.

2. Бахадырова С. “Китаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едиге” хәм хәзирги әдебиат хакқында ойлар. Нөкис, 1992, 3-16-бетлер.

3. Аллаамбергенов К. “Қорқыт ата китабы” хәм қарақалпақ қахарманлық дәстанлары. “Қарақалпақстан муғаллими” журналы, 1994, № 2-4, 38-48-бетлер; Аллаамбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны “Едиге”. Нөкис, 1995, 23-38 -бетлер.

4. История каракалпакской литературы (с древнейших времен до 1917 г.). Ташкент, 1994. стр.33-38.

басқа түркий теклес халықтар сыяқлы каракалпак халқының да өз мийрасы ретінде тән алынып алымдар тәрәпинен аз да болса үйренилиўи хәм изертлеўи жумысларының жүргизилиўи жүдә куўандырарлық жағдай.

Жоқарыда аты аталған илимий мийнетлердин ишинде филология илимлеринин докторы С.Бахадырованың “Қорқыт ата китабы”ндағы “Байбурабек баласы Бамси-Бейрек” деп аталыўшы III жырдың каракалпак дәстаны “Алпамыс” пенен оғада уқсаслығын, әсиресе бул еки жырдың сюжетлик хәм образлық байланысларын салыстырмалы изертлеўи дыққатқа ылайық. Себеби, алымның каракалпак әдобиаттаныўи илиминде, әсиресе фольклористика тараўында каракалпак дәстанларының әйjemги дәуир жазба естеликлери менен өз-ара байланыслы екенлигин изертлеўге болған умтылыўы “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахмет” хәм т.б.дәстанлардың тереңнен байланыслы екенлигин анықлаўымызға кең мүмкиншиликлер туўдырды. Сонлықтан да биз “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың гейпараларының каракалпак халық дәстанлары “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахмет” пенен жақын уқсаслыққа ийе деп табылған “Байбурабек баласы Бамси-Бейрек” (III), “Оғуз-Қанлы баласы Қан-Төрели” (VI), жырларын бөлип изертлеўди тийкарғы объект етип алыўды максет еттик. Деген менен изертлеўи барысында естеликтеги хәм дәстанлардағы айырым уқсаслықларды дәлиллеўде, “Қорқыт ата китабы”ндағы барлық жырлардан да, хәтеки, еретеде дәретилген жазба естеликлерден де, сондай-ақ каракалпак халық дәстанларының үлгилеринен де салыстырмалы-типологиялық аспектте мысаллар алып пайдаландық.

Солай етип “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлар менен жоқарыда аты аталған каракалпак халық дәстанларының композициялық дүзилсин, сюжетлик ўақыясының раўажланыўындағы уқсаслықлар менен байланысларды, қахарманлар хәм персонажлар образындағы характер хәм хәрәкетлердин жасалыўындағы жақынлықларды, сондай-ақ естелик пенен халық дәстанларының текстиндеги көркем сүўретлеўи қуралларының қолланылыўындағы уқсаслықлар менен байланысларды үйренип шықтық.

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың мазмунының хәм образларының тарийхыйлығын хәм сюжетинин айырым орынларда архаикалық басқышта туратуғынлығын анықладық. “Қорқыт” жырларының каракалпак дәстанларының дәретилиўине, пайда болыўына, сюжетинин қәлиплесиўине унамлы тәсир тийгизгенлигин дәлиллеўге умтылдық.

I БАП

“ҚОРҚЫТ АТА КИТАБЫ” ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫ (Сюжет хәм образ байланыслары)

“Қорқыт ата китабы” улыўма түркий тиллес халықлардың көпшилигинин аўызски эпикалық дәрәтпелери менен жақын байланысқа ийе. Соның ишинде каракалпак халық дәстанлары менен хайран қаларлық уқсаслыққа ийе екенлиги сыр емес.

Ол жырлар “Қорқыт ата китабы”нда төмендегише тәртипте жайластырылған. Биринши-Қорқыттың нақыл сөзлери баянланып, жырдың кириспеси ретінде өз алдына дара орын тутады.

I. “Дирсехан улы Букашжан ҳаққында” жыр; II. “Қазан-Салордың аўылын жаў шапқаны туўралы” жыр; III. “Байбурабек баласы Бамси-Бейрек туўралы” жыр; IV. “Қазанбектиң баласы Оразбектиң жаўға қалай тутқын болғаны туўралы” жыр; V. “Тоқа баласы ер жүрек Домрул туўралы” жыр; VI. “Оғуз-Қанлы баласы Қан-Төрели ҳаққында” жыр; VII. “Оғуз-Қазылық баласы Иекенк туўралы” жыр; VIII. “Төбекөз дәўди өлтирген Бисат туўралы” жыр; IX. “Бегил улы Әмран батыр туўралы” жыр; X. “Оғуз хожа баласы Секрек туўралы” жыр; XI. “Қазан-Салордың жаўға тутқын болғаны хәм оны өз баласы Ораздың азат етиўи ҳаққында” жыр; XII. “Сыртқы оғузлардың ишки оғузларға қарсы бас көтериўи хәм Бейректиң қалай өлтирилгени туўралы” жыр, - деп аталады.

Бул жырлардың хәр бири сүўретленип атырған ўақыяға байланыслы, қызықлы сюжетке қурылғанлықтан қахарман образын, характерин жасаўи өзгешеликлери жағынан да, сюжетлик хәм композициялық қурылысы жағынан да, айырым эпизод хәм деталлардың, мотивлердин берилиўи тәрәплери менен де каракалпак халық дәстанлары менен жақын уқсаслықларға ийе. Сонлықтан да қазақ илимпазы профессор Ә.Қоңыратбаев: “Қорқыт” жырларының сюжети барлық кейинги қәўимлердин эпосына өткен”¹ -деп айтқан еди. Хәқыйқатында да

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы. 1987, 180-бет.

“Қорқыт ата кітабы”ндағы хәр бир жыр, ондағы қахарманлардың өз елін душпанлардан қорғауы, сыртқы жауларға қарсы гүреси, бенде болған халқын душпан қолынан азат етіуі, батырлардың қахарманлық гүреслери, мухаббат мәселесинин сөз стилиуі, көркем сүүретлеу құраллары тағы басқалар қарақалпақ халық дәстанлары “Алпамыс”, “Қоблан”, “Мәспатша”, “Едиге”, “Ғәрип ашық”, “Юсуп-Ахмет”, “Хұрлиха-Хамра” сыяқты т.б. жазба хәм ауызеки дәретпелер менен оғада уқсаслығында көринеди.

“Қорқыт ата кітабы”нын “Дирсехан улы Букашжан хакқында”, “Байбурабек баласы Бамси-Бейрек хакқында” деп аталыушы I хәм III жырларының басламасы көпшилик түркий тиллес халықларына тән болған перзентсизлик мотивинин сүүретлениуі менен бериледи. Ал, бул болса ертедеги жазба естеликлердин, мысалы, XI әсирде жасаған түрк данышпаны Юсуф Хас-Хажибтин “Қутадғу-Билиг” (Бахытқа баслаушы билим) шығармасына хәм көп ғана қарақалпақ халық дәстанларының сюжетине тән ортақ типик сүүретлеу. Мәселен, “Алпамыс”, “Юсуп-Ахмет”, “Ғәрип ашық” дәстанларының экспозициясы хәм ондағы баслы қахарманлардың тәғдири хәм ис-хәрекетлери “Дирсехан улы Букашжан” хәм “Бамси-Бейрек” жырларындағы қахарманлардың тәғдири менен оғада уқсас. Хәттеки, “Алпамыс” дәстаны менен “Бамси-Бейрек” жырындағы сюжетлик хәм композициялық уқсаслығын былай қойғанда қахарманлардың атларына шекем сәйкес келиуі жүдә қызығарлы. Мәселен, Байбурабек-Байбөри, Байбиджанбек-Байсары. Сонлықтан да белгилі түрколог-академик В.М.Жирмунский “Тюркский героический эпос”¹ атлы мийнетинде усы “Алпамыс” дәстанының барлық түркий халықларда бар вариантларының хәм халық ертеклеринин оғуз эпосы “Бамси-Бейрек” жыры менен сюжетлик уқсаслығын салыстыру арқалы бириншилерден болып пикир билдирген еди. Хакыйкатында да биз “Қорқыт ата кітабы” менен салыстырмалы-типологиялық изертлеу объектиси етип алып отырған қарақалпақ дәстанларының ишинде, айрықша “Алпамыс” дәстаны менен Оғуз эпосы “Бамси-Бейрек” жыры ортасында хәр тәрәплеме хәм тутасы менен бирдей, уқсас хәм жақын байланыстың бар екенин айтып өтиуимиз керек.

Улыұма Оғуз эпосындағы хәм қарақалпақ дәстанларындағы сюжетлик сәйкеслик сонда уакыя жаслары биразға барса да бир перзентке зар болған ғаррылардың өмирге наразылығы, тилек-әрманларының бирдейлиги менен уакыя басланып хәм баянланып барылады. Соның

ушын да профессор Р.Бердибаев “Алпамыс” дәстанындағы усындай мотивлер туұралы билдирген пикиринде былай деп жазған еди: “Қартайған ата-ананың, дуйым журттың, тәңириден перзент сорап өтиниш етиуі, жеке семьялық тилек ғана болып қалмастан, ал, белгилі бир руў, көуимлердин де мақсети болып есапланады. Бундай мотивлер эпостың басланыуына айрықша бир купыя куұат енгизгендей болады. Демек, қахарманлық дәстанның экспозициясы айрықша көркемлик роль ойнайды.”¹

Хакыйкатында да “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырларда да, қарақалпақ дәстанларында да қартайған бай-бабаның перзентсизлиги олардың жеке басының қайғысы емес, ал, пүтин бир елдин, көуимнин қайғысы екенлигин аңлаймыз. Бул әсиресс “Қорқыт” жырларында анық көринеди. Онда перзентсизлик жәмийетке жат, ең жаманлық белгиси сыпатында көринеди.² Сонлықтан да “Дирсехан улы Букашжан” хәм “Бамси-Бейрек” жырларында тойға жыйналған пүткіл Оғуз беклери көкке қолларын жайып тәңириден (Қудайдан) перзент тилейди. Себеби, түрки көуимлеринин ески замандағы қудайлары “тәңири” деп аталатуғын еди. Бул тәңири жоқарыда, көкте болады деп түсинген.³ Ал, қарақалпақ дәстанларының сюжетине соңғы уакыттағы диний мазмун теренирек синдирилген, яғный перзентсиз әке хәм ана ел гезип, өүлийелерге түнейди, яки қудайға жалбарынады. Буны “Қоблан”, “Мәспатша” дәстанларынан анық көриуимизге болады. “Мәспатша” дәстанында перзентсиз Әбдикерим байға түсинде “жети пир” аян берип, перзентли болатуғыны хакқында хабар келеди.

Енди перзентсизлик мотивинин сүүретлениуі “Юсуп-Ахмет” дәстанында да ушырасады. Онда да, яғный дәстанда айтылыуынша Исфи-хан журтынын патшасы Бозуғланханның хеш бир перзенти болмайды. Сол ушын да патша өзинин Әлибек, Бағыбек атлы еки сәрқардасына еки қарындасын берип күйеу етип алады.⁴ Дәстанда Бозуғланханның бундай ис тутыуы ешейиннен алынған кубылыс емес, ал, оның тахт мийрасхорын, өз елинин келешегин ойлауынан келип шыққан жағдай

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград. 1974.

1. Бердибаев Р. Қазақ эпосы. Алматы, 1982, 104-бет.

2. Короглы Х. Песни Коркута. Журнал “Советская тюркология” №2, 1971, стр. 110.

3. Дәукараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. Нөкис, 1977, 75-бет.

4. Қарақалпақ фольклоры. XVI том. Хұрлика-Хамра. Ашық-Нөжеп, Юсуп-Зилийха, Юсуп-Ахмет. Нөкис. 1986, 161-бет. (Келеси мысалларда усы кітаптан алынады).

екени кўринеди.¹ Нәтижедә Бозуғланхан еки қарындасынан туўылған жийенлери Юсупбек хәм Ахметбекке он мың үйли елатты еншиге берип ғамхорлық етеди. Демек, Бозуғланхан образы менен Байбурабек хәм Дирсехан образларының жасалығында қандай да бир сәйкеслик барлығы байқалады. Соны да айтыуымыз керек, “Юсуп-Ахмет” дәстанының экспозициясында “Алпамыс”, “Мәспатша” хәм “Ғәрип ашық” дәстанларында ушыраспайтуғын бирақ көпшилиқ халық дәстанларында хәм ертеклеринде сүўретленетуғын сюжетлердин бири сарай ишиндеги ўәзирлер төрепинен патша хәм оның туўған-туўысқанларының бағы-дәўлетин қызғанып, араға от таслаўы, солай етип еки жақтың қарама-қарсылығын туўдырып, туўысқанлардың аразласыўына алып келиўи қусаған сюжетлер берилген. Бундай сюжет “Қорқыт ата китабы”ның “Дирсехан улы Буқашжан” атлы I-жырында да сақланған. Бул еки дәретпедегі уқсас сюжетлердин берилиўи хәм патшалар образының жасалығындағы сәйкеслик сонда. “Юсуп-Ахмет” дәстанында Исфихан журтының патшасы Бозуғланхан ўәзирлерининң шуғыл сөзине инанып еки жийени Юсупбек хәм Ахметбектин қаладан шығып кетиўин талап етсе, “Дирсехан улы Буқашжан” атлы жырда Дирсехан қасындағы 40 жигиттин, яғный ўәзирлерининң шуғыл сөзине инанып баласы Буқашжанды өлтirmekши болып хәрекет жасайды. Ал, енди бундай деталь парсы-тәжик әдебиятының классиги Абулкасым Фирдаўсийдин “Шахнама” (X әсир) дәстанының сюжетинде де сәўлеленген, онда душпанлардың қастыянлығы себепли Рустем өз баласы Сухраб пенен жекпе-жек урысқа шығып баласын өлтиреді.²

“Қорқыт ата китабы”ның I хәм III жырларының басланыўында пүткил Оғуз елинин ханы Қам-Ған улы Баяндур ханның барлық оғуз беклерин жыйнап той бериўи сыяқлы сюжет қарақалпақ дәстанларында да ушырасады. Оның үстине сол тойда (бул I жырда) перзентсиз адамларға исленетуғын бизге белгисиз дәстүр бериледи. Мысалы “ул перзенти барларды ақ отаўға киргизип, қызыл қойдын басын тартыўы, ал, перзенти жоқлар қара отаўға киргизилип, астына қара кийиз төселип, атағына қара қой сойылыўы”³ қусаған кәде қарақалпақ эпосларының ишинде “Хұрлика-Хамра” дәстанында сәл басқаша формада былайынша бериледи: “Тойға келген бийперзент адамның белине сүйек қыстырып,

атының куйрығына шеңгел байлайды”¹. Демек, бул ең әйемги дәўирлердеги саҳра далаларында жасаўшы көшпели жаўынгер кәўимлер дәстүрлерининң бизин дәўиримизге жетип келген базы бир елеслери болса керек. Себеби, жырда көринип турғанындай-ақ руў, кәўим басшыларының өз орнын басқандай, елин жаўдан қорғағандай ул перзенттин болыўына айрықша кеўил бөлгени сезиледи.

“Қорқыт ата китабы”ның “Бамси-Бейрек” жырында да хәм “Алпамыс”, “Ғәрип-ашық” дәстанларында да еки тенлес байлардың бири уллы, бири қызыл болғанында Бамси хәм Бану-Чечекти, Алпамыс хәм Гүлпаршынды яки Ғәрип хәм Шахсәнемди бир-бирине атастырып, ақлай қуда болыўлары бирдей уқсаслыққа ийе. Жазба естеликте де, аўызеки мийрасымызда да баслы қахарманлар эпосларға тән сүўретлеў усылы бойынша бирден ер жетеди хәм ер жүрек, айбатлы, батыр жигит болып жетилиседи. “Қорқыт ата китабы”ның сюжетинде де қарақалпақ халық дәстанларының сюжетинде де батырлар образының жасалығына айырықша кеўил бөлинеди. Мысалы, Бамси 15 жасында әкесининң жиберген саўдагерлерине топылыс жасаған 500 гәўирге жалғыз өзи урыс жүргизип жеңиске ериссе. Буқаш 15 жасында Баяндур хан сарайындағы жабайы өгиз бенен айкасып, оны өлтирип ерлик көрсетеди. “Оғуз-Қазылық баласы Искенк туўралы” VIII жырда баласы Иекенк 15 жасына шыққанда Тағавор елинде тутқында жатырған әкесин қутқарып қайтады. Ал, қарақалпақ дәстаны “Алпамыс” та Алпамыс 14 жасында жалғыз өзи Тайшыханның журтына атланып, Қаражан менен гүресип жеңиске ериседи. Қоблан жүдә жас ўақтынан-ақ қорықтастан Сәйдимхан пашаның елине бир өзи атланса, Мәспатша 16 жасында жалғыз өзи узақ еллерге Айпаршаның дерегин излеп шығады. Болажақ батырлардың күтә жас ўақытларынан баслап-ақ қахарманлық ерлик көрсетиўи әйемнен киятырған батырлық жырларына тән дәстүрлик сүўретлеўлердин бир формасы болса керек. Себеби, бундай сүўретлеўлер ертедеги жазба естеликлерде де өз сәўлесин тапқан. Мәселен, VI-VIII әсирлердин жазба естелиги болған “Орхон-Енисей” жазыўларында сөз етилетуғын бас қахарман Күлтегин² хәм X әсирде жазылған А.Фирдаўсийдин атақлы “Шахнама” дәстанының қахарманы Рустемлер жүдә жас ўақытларында ақ пилди өлтирип батырлық көрсетеди.³ Ал, “Оғузнама” жазба естелигинде Оғуз хан 12 жасына

1. Жуманиёзов Р. “Юсуф ва Ахмад” достони ва унинг ўғуз ёдномалари билан муносабати. “Ўзбек тили ва адабиёти” журналы. 1990, №3, 46 –бет.

2. Абулкасым Фирдавсий. Шохнома. Тошкент, 1984.

3. Қорқыт ата китабы. Алматы. “Жазушы”, 1986, 11-бет (Келеси мысалларда усы китаптан алынады).

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XVI том. Хұрлика-Хамра, Ашық-Нәжеп, Юсуп-Зилийха, Юсуп-Ахмет. Нөкис, 1986, 19-бет.

2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Изд. АН СССР. Москва-Ленинград, 1951, стр.40.

3. Абулкасым Фирдавсий. Шохнома. Тошкент. 1984, 91-92-бетлер.

шыққанда елинің малын жалмап, халыққа ауыр апат келтирип тұрған Қият атлы жабайы анды өлтирип, басын кесіп, әкесіне әкеліп берді.¹ Усылайынша ески фольклорлық сюжетлердің халқымыздың ауызы-ки қахарманлық дәстандары болған “Алпамыс”, “Қоблан”, “Қырық қыз”, “Мәспатша” т.б.эпикалық мийрасларымыздың сюжетінде елегешкем сақланып киятырғанлығының гүясы боламыз.

“Қорқыт ата кітабы”нда ертедегі көшпелі дала халықтарына тән әйісімгі дәстүрлердің бири бала туылғанында емес, ал, биринші ерлік көрсетіп, қан төккеннен кейін оған екінші рет ат қойылуы мересими сақланған. Бул дәстүр хақында Алтай ертеклерін ізертлеуші В.Вербицкий: “Исим туылыудан-ақ емес, ал батыр өз бойында күшті сезген хәм оны сауашта көрсетіуге таярланып атырған уақытта қойылады. Исимлер сауашта ямаса урыста қахарманлық көрсеткеннен соң қойылады”² —деп жазады. Сондай-ақ усыған уксас мағлыұматты Грек тарийхшысы Геродот Едил бойында жасаушы сармат аландар елинде жау менен урысып қан төкпеген бирде-бир қыздың ерге шығыуға хақысы жоқ болғанлығы хақында баянлайды.³

“Қорқыт ата кітабы”ның I хәм III жырларында Дирсеханның хәм Байбурабектің балаларының 15 жасында көрсеткен ерліктері ушын огузлардың пири Қорқыт ата келип, бирине Букаш (киши өгиз), бирине Бамси-Бейрек (боз атлы жигит) деген ат береді. Ал, “Тобекөз дәуді өлтирген Бисат туұралы” VIII жырда Қорқыт ата Аруздың баласын Қиян Сейилхан елинен шыққан аңға уксатып Бисат деп ат қояды. XVI әсирдің тарийхшысы Абул-ғазы Бахадурханның “Шажарайи тарокима” (“Түркмен шежиреси”) мийнестінде Қорқыт ата оған Туман деп ат қояды.⁴ Соны айтыуымыз керек. Огуз эпосында бас қахарман сыпатында қатнасатуғын Қорқыт ата образы батырлардың сыйынар кәраматлы пири, ақылгөй жәрдемшиси хызметін атқаруы жағынан қарақалпақ дәстандарындағы туылғанында баланың атын қоятуғын хәм батырлар қыйналып қысылғанда олардың жәрдемшиси хәм ақылгөйи ролин атқаратуғын Кәмбил пирлер, Қызыр Ильяс, Ғайып Еренлер образын еске түсиреди. Ал, енди “Қорқыт” жырларындағыдай қарақалпақ дәстандарының сюжетінде де биринші атын (исми) бала туылғанында, ал, екінші атын (исми) қан төгіп ерлік көрсеткеннен соң қойыу дәстүри “Алпамыс” дәстанының қарақалпақша Қур-

банбай жырау, өзбекше Фазыл Юлдаш вариантларында айқын сәуленген. Мысалы, өзбекше версиясында Хәкимбек жети жасында әкесінің он төрт батпан туратуғын оқ жайын атып асқар таудың ең бийік төбесін кулатады хәм усы батырлығы ушын Алпамыс деп аталады.¹ Хәттеки, “Орхон-Енисей” жазыуларындағы текстен Күлтегиннің исми де батыр адамларға қойылатуғын ат (исми) екенлігі менен танысамыз.² Демек, биз дәстандардың сюжетінде хәм жазба мийрасларда әйісімгі көшпелі халықтардың ески дәстүрлерін өз елине қорған боларлық қахарманларды, алп-батырларды аңсаған олардың арзыу-әрманларының елесін көреміз. Мәселен, болажақ батырды Алпамыс, Алпамша, Бамси, яғнай “алп”, “батыр”, деп атауы яки Букаш “буға”, “өгиз” деп күшли хайуан атына қойыуы, ямаса Бисат деп аң атына байланыстыруының өзи-ақ бизиң пикиримизди дәлиллейди. Соның ушын да академик В.М.Жирмунскийдің айтыуынша халық қахарманлық дәстандарына, ертек жырларына VI-VII әсирлері дәреліп, түрки қәуімлерінің арасына тегис жайылған Алп (ер) хақындағы аңызлар негіз болған болыуы керек. Себеби, бул аңызлар түркий халықтарының ишінде, әсиресе Огуз-қыпшақ топарындағы халықтар арасында кең сөз стиледи.³

Түркий халықтардың эпосларында батырлардың курал-жарағына, сауыт сайманына айрықша дыққат бөлинеди. Мәселен, Огуз эпосында Байбурабек жаңа туылған баласына дәслеп батырлық курал-жарак алып беріуді ойлап, алыстағы Рум елинен ат, найза, оқ жай әкеліуге саудагерлерін жумсайды. Ал, “Алпамыс” дәстанында Алпамыстың жүдә жас уақтынан-ақ ат таңлауына бабасы Құлтай жәрдем етеди. “Мәспатша” дәстанында Мәспатша 15 жасына шыққанда: “Атасы Әбдикерім бай баласының пикирин, қыялын байқады. Малың алты бөліп, бир бөлімін бағышлап туқымы көпке мәлим, аты шыққан. Мәнжүн деген тулпарды сатып алып, төблесіне байлады. Усталарды жыйдырып, бедеудің ер-турманын сайлады. Нийет пенен буйыртып, қарыу-жарығын да тақлады. Баласының бойларын көріп, сыртынан баклап, түрлі парызын орышлап, ски қолы жағасында болып баба жүрс берди”⁴ —деп сүүретленеди. Ал “Юсуп-Ахмет” дәстанында Бозуғланхан еки жийени

1. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Москва. 1959, стр. 18.
2. Вербицкий В.И. Алтайские инородцы. Москва, 1983, стр. 145.
3. Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, 1972. стр. 276.
4. Кононов. А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази хана хивинского. Изд.АН СССР. Москва-Ленинград. 1958, стр. 58.

1. Алпомиш. өзбек халқ достонлари. Тошкент. 1992, 9-бет.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Изд.АН СССР. Москва-Ленинград. 1951. стр. 40.
3. Жолдасбеков М. Тереннен шыққан текти сөз. “Қазақ әдебиети” газетасы. 1985, 26-апрель
4. Қарақалпақ фольклоры X том. Мәспатша. Нөкис. 1982, 30-бет.(Келесі мысалларда усы кітаптан алынады).

Юсупбек хэм Ахметбекти ардаклап он мың үйли слатты еншиге берип халыкка басшы етип кояды.¹ Бунда да энди ер жетип киятырган Юсуп, Ахметке күшли дыккат бөлінгени сезиледи. Усылайынша болажак батырлардың келешегине үлкен исеним менен караўда Огуз эпосында да, каракалпак дөстанларында да жақынлық барлығын көремиз. Онын үстине бул дөретпелерде ертедеги көшпели түркий тиллес халықларға тән болған ул балаларды жасынан-ақ өз елин сырткы жаўлардан корғаўшы батыр болады деген халықлық исенимнин излери сакланып қалған.

Буннан баска да айтыўға турарлық бир жағдай “Қорқыт ата китабы”ндағы жырларда хэм каракалпак дөстанларында батырлардың өзлерине атастырылған қызды яки баска журттан өзине ылайық қалынлық излеўи уқсас түрде баянланады. Мәселен, “Мәспатша” дөстанындағы Мәспатшаның өзине ылайық қалынлық излеўи “Огуз-Қаңлы баласы Қан-Төрәли хаққында” деп аталыўшы IV жырдың басланыўы менен бирдей. Еки дөретпеде де батырлар Мәспатша хэм Қан-Төрәли өзлерине мүнәсип ярды өз еллеринен таба алмайды. Бул аты аталған эпослардағы қахарманлардың баска журттан қыз излеў деталы бойынша рус фольклористи В.Я.Пропп: “Қосық бәрхама қахарманның үйинен атланып шығыўынан басланады. Себеби, руўшылық дүзими дәўиринде хаялын баска руўдан алыў, яғный оны излеп анаў ямаса мынаў аралықтағы алыс жерге жөнеп кетиў тийис болған. Халық поэзиясында келин, әдетте, алыс жерден алып келинеди”,² деп жазады.

Сол сыяқлы “Қан-Төрәли” жырында да хэм “Мәспатша” дөстанында да еки батырдың да өз елинен өзлерине “ылайық қыз излеп таба алмай” баска журтка кетиўине байланыслы, олардың характер хэм образларының жасалыўындағы сәйкессликті көремиз. Ал, энди бул еки дөретпе арасындағы айырмашылық, Мәспатша Айпаршаның хабарын түс көриў арқалы билсе, Қан-Төрәли Трапезунт патшасы Тагавордың Сейилжан сулыў атлы қызының хабарын әкеси арқалы биледи. Себеби, Огуз-Қаңлы баласы Қан-Төрәлини үйлендириў максетинде өзи қыз излеп шығады. Әкениң өз баласы ушын қалынлық излеп шығыўы түркий тайпа халықларында әййемнен киятырган дөстүр екенлигин академик В.М.Жирмунский орынлы атап өткен еди хэм усыған уқсас эпизод кыргызлардың “Манас” дөстанында, “Ер Тештук” ертегинде бар екенлигин көрсетип өтеди.¹ Хәттеки, әкениң ба-

ласы ушын қыз излеў мотиви шығыс халықлары арасына кең таралған “Саятхан-Хамре” дөстанының сюжетинде де ушырасады.² Онда Ашық-Ахмет баба баласы Хамре менен бирге ел гезип кетеди хэм баласына сүйген қызы Саятханды табыўына жәрдем береді.

“Қан-Төрәли” жырының сюжетинде семья мәселеси, әкеси ер жеткен баласын үйлендириў дөстүри, улыўма мухаббат мәселеси айрықша жырланады. Демек, еки дөретпениң де тийкарғы сюжетлик идеясы бирдей, дерлик. Қан-Төрәли менен Сейилжан сулыў хэм Мәспатша менен Айпарша да өз мухаббатының еркинлиги ушын сырткы душпанларына қарсы қахарманлық пенен гүрес жүргизеди.

Энди “Қорқыт ата китабы”ның “Бамси-Бейрек” жырында тәрипленген батырлардың өзлерине атастырылған қызын излеп шығыўына мегзес сюжет “Алпамыс”, “Ғәрип-ашық” дөстанларында да сакланады. Бирак, бул “Ғәрип-ашық” дөстанында өзгертилген түринде бериледи. Онда Ғәриптің әкеси өлип қалыўына байланыслы Шааббаз патша өз шәртин бузып қызы Шасәнемди Ғәрипке бериўден бас тартады. Сол ушында Ғәрип өзине атастырылған қызын өмир бойы излеп мұптала болады, Ғәриплик дәрбәдәрликке түседі. Бул жағынан “Ғәрип-ашық” дөстанының сюжетинде соңғы феодализм жәмийетиндеги бай хэм жарлы деген, класслық бөлиниўшиликтиң тәсири терең синдирилгенлиги сезиледи. Сонлықтан да Огуз эпосына жататуғын “Бамси-Бейрек” хэм “Қан-Төрәли” жырлары соңғы каракалпак дөстанларынан сюжетинин әййемийлиги менен айырылып турады. Мәселен, Бамси-Бейректің хэм Қан-Төрәлинің өз әкесине: “Қыз әперетугын болсаң меннен бурын атқа минетугын, меннен бурын жаўдың геллесин алатугын қызға үйлендиресен” (Сонда, 73-бет) деген шәрти кейинги дәўир каракалпак дөстанларының ишинде тек ғана “Гөрүғлы” дөстанының “Қырмандәли” шақабында сакланған. Онда Қырмандәли өз әкесине: “Кимде-ким мениң менен саз шәртип айтысыўдан, гүресип жығыўдан жеңиске ериссе, сол адамға ким болғанлығына карамастан турмыска шығаман”,³ -деп шәрт кояды.

“Алпамыс” дөстанының сюжетинде Байбөри хэм Байсарының тойда ылақ ойыны үстінде мәселлесийи, Байсарының қалмақ ханы Тайшыханнның журтына көшип кетиўи сыяқлы соңғы дәўирдеги феода-

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград. 1974. стр. 579.

2. Каракалпак фольклоры. XIV том. Ғәрип-ашық. Саятхан-Хамра. Нөкис, 1985.

3. Каракалпак фольклоры. Гөрүғлы. XV том. Нөкис, 1986, 156-бет. (Келеси мысалдар да усы китаптан алынады).

1. Каракалпак фольклоры. XVI том. Нөкис, 1986, 161-бет.

2. Пропп В.Я. Русский героический эпос. Изд. Наука. Ленинград. 1955. стр.40.

лизм жәмийетиндеги урыўлық шашырандылықты дәлиллейтиуын¹ тартыс берилген. Сонлыктан Алпамыс Гүлпаршынды қалмақ ханы Тай-шыханның журтынан излеп тапса, Бамси-Бейрек аңшылық етип, кийик аўлап өзине атастырылған Бану-Чечекти даланлықта шатыр курып жатырған жеринен излеп табады. Бул деталь “Қырық қыз” дәстанында айтылғанындай Хорезмнің батыры Арысланның аңшылық етип, кийик аўлап жүргенинде Гүлайымның Қырық қызы менен таў-тоғайлы дүзде, яғный Мийўалы атаўында шатыр курып әскерий “машқы” дан кейин дем алып атырғанының үстине келип, ушырасыўы қусаған сюжет пенен оғада уксас. Бунда, “Бамси-Бейрек” жырында Бану-Чечектин даланлыққа шатыр курып, батырлық ислер менен шуғылланыўы Гүлайым образы менен оғада жақынлыққа ийе екенин көрсетеди.² Бул деталь олар жасаған дәўир хәм қахарманлардын ата-теги, шығысы бир-бирине жүдә жақын болғанын аңлатып турады.

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырларда хәм “Алпамыс” дәстанында қызлардын өзлерине талабан жигитлерге шөрт койып, жарыс шөлкемлестириў сюжети еки дөретпедә де бирдей. Айырмашылығы, Бану-Чечек (III жыр) жарыстың үш түрин (ат шабыс, оқ жай атысыў, гүресиў) шөлкемлестирсе, Сейилжан сулыў (VI жыр) үш аң менен (арыслан, өгиз, түйе) гүресиў шәртин қояды. “Алпамыс” дәстанында Гүлпаршын қырық күншилик жолға ат шаптырыў шәртин қойса, бундай өзине талабан жигитлерге шөрт койыў дәстүри “Қоблан” дәстанында да сақланып, онда Қуртка сулыў арша ағаштың уша басындағы алтын түймени атып түсириў шәртин қояды. Ал, “Алпамыс” дәстанының Есемурат жыраў вариантында еки шөрт (ат шабыс хәм гүрес) болады. Улыўма жырдағы Бану-Чечектин қойған шөртлерине өзбеклердин “Алпомиш” дәстанының вариантларындағы Барчиннің өзине талабан болған қалмақ батырларына қойған төрт түрли (бөйги, гүрес, сары жай атысыў, теңгени атып түсириў) шәрти уксас келеди. Ал, VI жырдағы Сейилжан сулыўдың үш түрли жабайы аңлар менен гүресиў шәртин қойыўы батысқа хәм шықсықа тән дәстүрлер болып табылады.

“Бамси-Бейрек” жырындағы Бану-Чечек образының бир өзгешелиги шөртлердин орынланыўында ол жигитлер менен өзи күш сынасады. Түркий тиллес халықлар арасына кең таралған “Алпамыс” цик-

линдеги дәстанлардың ишинде жигит пенен қыздың бир-бири менен бундай етип күш сынасыўы тек ғана башкуртлардың “Алпамша хәм Барсын-Хылуў” ертегинде сақланған. Солай етип батырлардың хәм қызлардың бир-бири менен күш сынасыўларына академик В.М.Жирмунский хәм Х.Т.Зарифов: “Алпамыс” дәстанына қарағанда “Бамси-Бейрек” жыры архаикалық характерге ийе¹, –деп баға берген еди. Ал “Қан-Төрәли” хаккындағы VI жырдағы Сейилжан сулыў өзине талабан жигитлерге үш аң менен (арыслан, өгиз, түйе) гүресиў шәртин қойыўы хәм өзиниң жарысқа қатнаспаўы “Алпамыс” дәстанындағы Гүлпаршынның өзине талабан жигитлерге шөрт қойыўы хәм оның да бул жарысқа қатнаспаўы қусаған деталларға оғада жақын келеди. Бул эпизодтың “Алпамыс” дәстанының хеш бир версиясында ушыраспаўын әдебиетши илимпаз С.Бахадырова да айтып өтеди.² Лскин, илимпаз С.Бахадырова бул жерде тек ғана “Алпамыс” дәстаны менен “Қорқыт ата китабы”ндағы “Бамси-Бейрек” жырын салыстырып изертлегенликтен қарақалпақ қахарманлық дәстанларының бири болған “Қоблан”дағы қыз палўанды, “Гөрүғлы” дәстанындағы Қырмандәлини, олардын жигитлер менен шөртлесип гүресиў мотивлерин есапка алмаған болыўы мүмкин. Ал, бизиң изертлеўимизше, “Қоблан” дәстанындағы жети жасар Қыз палўанның күш жағынан палўанлықта асқан шеберлиги хәм ақыллылығын есапка алған анасы Дәўкемпир кимдем гүресте қызымды жеңсе оған өзим келип бағынаман, деп шөрт қойғанлығын, ал, “Гөрүғлы” дәстанындағы “Қырмандәли” шақабында Қырмандәли өзине талабан жигитлерге кимде-ким мени сазендешиликте хәм гүресте жеңсе, сол адамға турмысқа шығаман деп шөрт қойып, жәриялағанлығын айтып өткенимиз жүдә орынлы болар еди. Минс, усылайынша сазенде хәм палўан қыз үш жүз алпыс ашықтың геллесин алады. Демек, “Қорқыт ата китабы”ндағы жырларда жигит пенен қыздың шөртлесип, гүреске түсиўи күш жағынан да, ақыл жағынан да сынасыў мотиви қарақалпақ қахарманлық дәстанларында да көплек ушырасады екен.

Улыўма айтканда, бой жеткен қызлардың өзлерине ашық, талабан жигитлерге хәр қыйлы қыйын шөртлерди қойыўы айырым қахарманлық дәстанлардың хәм ертеклердин сюжетинде кеңнен орын алғанлығы хәм бул әйісмнен қиятырған архаикалық мотивлердин бири екен-

1. Максетов К. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент. 1965, 72-бет.

2. Бахадырова С. “Китаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едиге” хәм хәзирги әдебиет хаккында ойлар. Нөкис, 1992, 13-бет.

1. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. Москва. 1947, стр. 75.

2. Бахадырова С. “Китаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едиге” хәм хәзирги әдебиет хаккында ойлар. Нөкис. 1992, 9-10-бетлер.

лиги мәлим. Мәселен, грек жазыушысы Клавдия Элиана (б.з.ш, II әсирдин акыры III әсирдин басы) Орта Азия халықларының бири сакларда усындай дәстүрдин болғанлығы хақында: “Сақлардан ким-де-ким кызға үйленгиси келсе, оның менен гүреске түсиуи тийис. Егерде жекпе-жек гүресте кыз жеңип шыкса, жеңилген палұан оның тутқыны болып қалады хәм толық оның бийлигинде болады, тек кызды жеңип шыкса ғана жигит оны өз бийлигине ала алады”¹, деп жазады. Усыған уқсас ўақия менен XIII әсирдин акыры XIV әсирдин басында жасаған, Азия хәм Африканы өз көзи менен көрип саяхат еткен Венециялы Марко Полоның қызыклы гүррини менен танысамыз.

“—Хайду атлы патшаның қызы болып, оны татарлар Ангиарм ямаса Анжиарм деп атайтуғын еди (Профессор Қ.Максетов, Марко Поло Азия халықларының көбисин татарлар деп жүриткенін айтады.-П.К.) бул французша “жарық ай” деген мәнини аңлатады. Ол күтә палұан болып, пүтин патшалықта оны жыға алатуғын хеш бир жигит, хеш бир батыр болмаған, ол хәммени жеңген. Әкеси оның күйеўге шығыўын орынлы деп таппаған, әкеси де қызына өз қәлеўи бойынша күйсўге шығыўға рухсат еткен, әкесиниң бул сөзине қуўанған патшаның қызы “Ким мениң менен гүресип жыкса, мен соған күйеўге шығаман” деп барлық журтқа хабар береді. Бул туўралы көп ел, көп жер хабарланып әзиниң бахтын сынаў ушын хәр қыйлы еллерден көп мәрт жигитлер келди, сынасыў былай өтетуғын еди: егер жигит оны жеңип жерге жыкса, ол патша қызын хаяллыққа алады. Ал егер батырды патша қызы женсе, батыр жеңилгени ушын оған 100 жылқы беретуғын болған. Усылай етип, хан қызы онлаған мың жылқы утқан, бирақ оны жеңетуғын батыр жигитти таба алмаған. Дурыс нәрсе жалған емес: ириден келген сулыў хәдди-кәўметине узын бойы, толық денеси жарасымлы келип, қыз асқан арыў екен. “Хайду патша, қыз талабан шахзаданы, яғный өзге патша баласын жеңгеннен кейин, қызын өзи менен бирге көп урысларға қатнастырған, бирақ барлық тартыста да оны жеңетуғын батыр табылмады. Қыз палұан бир неше рет душпанға қарсы атланып, батырларды колға түсирип, өз тәрелине алып келген. Бундай ўақия көп тәкирарланып турған”². Буннан көринеди ўақия бизге жүдә жақын дәўирде өткен, яғный архаикалық турмыс хәм болмыс белгилери жақын аралықларға шексиз сакланып келген. Бул ўақияны атақлы саяхатшы Марко Поло өз көзи менен көрип жазған.

1. Древние авторы о Средней Азии. Ташкент. 1940. стр. 23-44.

2. Книга Марко Поло. Госиздат географической литературы. Москва, 1956. стр.214-215. (Мысал: Қ. Максетовтың. Дәстанлар, жыраўлар, баксылар. Нөкис, 1992, 31-32-бетлер) кітабынан алынды.

Хақыйкат турмыста бар, болған нәрсе. Сонлықтан болыў керек, аўызеки хәм жазба әдебий мийраслардың сюжетинде усындай ўақиялар өз сәўлесин тапқан.

Енди бул сыяклы мотивтиң әййемги грек мифлеринде де сәўленгенін көрсеміз. Мәселен, “Эномай өзи менен ат жарысында ким озып шыкса, соған қызы Гипподамияны бермен”, деп шәрт қояды. Ал, “Геракл арыў Деянераны гүрес жарысында жеңип алады”¹ т.б.т.с. Демек, “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың көпшилигинде дерлик, оғада әййемги дәўирлер сәўлендириледи.

Бундай қызлар тәрелинен қойылатуғын шәртлерди Оғуз эпосындағы батырлар Бамси-Бейрек те, Қан-Төрәли де, “Алпамыс” дәстанындағы батыр Алпамыс та орынлап жеңiske ериседи. Олардың жеңiske ерисиўи, әлбетте, халық аўызеки әдебиятындағы ертеклердин хәм дәстанлардың барлығының сюжетине тән болып келеди. Қыз тәрелинен қойылған шәртлерди батырлар өз күши менен жеңип шығады хәм олар хайран қаларлық күшке ийе болып, хеш ўақытта жеңилмейди, керисинше жеңiske ерисип отырады.

Соңынан Алпамыс қалмақ елинен Гүлпаршынды өз журтына алып қайтады. Ал, Бейрек жеңiske ерискеннен соң, Бану-Чечектиң бетинен үш рет сүйип, бир рет тислеп алады хәм белги сыпатында қолындағы жүзигин берип кетеди. Бирақ бундағы “Қыздың бетинен тислеў” мусылманлардың дәстүриндеги балаға жас ўақтында атастырылған қызының қулағын тислеттириў қәдесин еслеттирседи. Және де соны айтыў керек, “Қорқыт” жырларында мусылман динине шекемги шаманизм динине тән болған ата әрўағына, қобыз қудиретине (культине) сыйыныўшылықтың элементлери сәўленген. Мәселен, VI жырда Қан-Төрәли қыздың үш шәртин орындауында қасындағы қырық жигиттиң жәрдеми болады. Олар батырды руўландырыўшы сөзлер менен жеңiske жигерлендирип қобыз шалып турады. Мәселен: “О, Қырық жигитим, қырық шеригим! Неге жылайсызлар? Оннан да мениң қыл қобызымды әкелип шертип, әрўағымды қоллап турыңлар”, деди. Қырық жигит қобыз шертип, батырдың ерлигин мақтады” (Сонда, 77-бет), деген сөзлердин өзи-ақ жоқарыдағы пикиримизге мысал бола алады. Ал, енди қарақалпақ дәстанларында батырлар қыйналып, қысылғанында кәраматлы пирлерине сыйынады, олардан жәрдем сорады. Мысалы, “Алпамыс” дәстанында Алпамыс Қаражан менен Дәрбент жолда гүресип атырып жеңилетуғынын билгеннен соң, пирлерине сыйынып жәрдем

1. Кун А.Н. Әййемги Грецияның легендалары хәм мифлери. Нөкис, 1990.

сорайды. Сонда Жайылган пир бабасы Алпамысга жәрдемге келеди.

Ашылган бағдың лаласы,
Қабыл болды тәубеси,
Алла деп жылап жүргенде,
Қорқа берме балам деп,
Хәзир болды қасына,
Қоңырат елди қоллаған.
Жайылған ғарры бабасы,
Жылап жүрген баланың,
Жауырынына пәнже урды,
Аузына түкирди.¹

Бұл сыяқлы мотивлерди басқа да қарақалпақ дәстанларынан келтире бериүимиз мүмкин. Олардың көпшилигинде “кәраматлы пирлер” батырларға күдиретли күш хәм жигер инам стиүши хызметин атқарып отырады. Екинши төрептен, “Қобыз” Оғуз батырларының ұзақ жолларға атланғанында өзлери менен бирге алып жүретуғын кәраматлы руўхый куралы болғаны сыяқлы, қарақалпақ дәстанларының бири “Қоблан” да да кәраматлы “жай булт” тасы ҳаққында сөз етиледі. Онда да жай булт тас Қоблан қыйналғанында жәрдемши хызметин атқарады. Буннан көринип турғанындай, “Қорқыт” жырларында да, қарақалпақ дәстанларында да әййемги дәуирлердеги халықтың тәбияттан тыс қандай да бир күдиретли күшке сыйыныуының көринислери ски мийрастың да сюжетинде бирдей сақланып қалғанының гүясы боламыз. Соны да айтыуымыз керек, “Алпамыс” хәм “Мәспатша” дәстанларында қырық жигит образы берилмеген. Ал, оның орнына “Мәспатша” дәстанында Ғарғабай образы орын алып, ол Мәспатшаға жәрдем етеди. Айпаршаны алыуға куда түсип, айттырып барады. Бул Бамси-Бейректің Бану-Чечекти айттырып алыу деталы менен уксаслыққа ийе, екинши төрептен Ғарғабай образы Бамси-Бейректің үйленіуине жәрдем етеуғын “Қорқыт ата” образын еске түсиреди. “Бамси-Бейрек” жырында Бану-Чечектиң Қарчар атлы ағасы болып, ол қарындасын айттырып келген адамды өлтиретуғын болады. Оған Қорқыт ата қудалыққа барып, кәраматы менен қылыш көтерген Қарчардың қолын қатырып таслайды. Тәубеге келген Қарчар Қорқыт атадан кеширим сорап, қарындасының қалыңына мың түмән нар түйе, мың

1. Қарақалпақ фольклоры. VII том. Алпамыс. Нөкис, 1981, 63 -бет (Келеси мысалларда усы китаптан алынады).

туу бийе, телинбеген мың қошқар, қуйрығы жоқ, қулағы жоқ ийт, мың бүрге бериуин талап етеди. Егер таба алмаса өлтиретуғынын айтады. Буны Байбурабек пенен Қорқыт ата тауып келеди. Ал, енди “Алпамыс” дәстанының сюжетинде қалың малға байланысly ұақыялар жоқ. Бул “Бамси-Бейрек” жырына хәм “Мәспатша” дәстанына енгизилген соңғы дәуирлердің (XV әсир) қосындысы болыуы да мүмкин, себеби, халықлар арасындағы бундай қыз алысып, қыз берисиу, яғный қалың мал айтысуу, феодаллық дүзимнин ең бир күшейген дәуиринде енгизилген дәстүрлердің бири болыуы да мүмкин, ямаса бул дәстүр халықлар арасында әййемги дәуирлерден-ақ бар болыуы да мүмкин деген жуўмаққа келемиз. Себеби, бизиң эрамыздан бурынғы IV әсирлерде жасаған тарийхшы Харес Митиленскийдин шығармасы аркалы бизге жетип келген қахарманлық хәм мухаббат мотивлерин өз ишине алған “Зариадр хәм Одатида” эпосында Каспий теңизинен Танаис (Сырдарья) ға шекемги аралықта хәкимлик еткен Зариадар скиф патшасы Омаргтың қызы Одатиданы айттырып жаушы жибереди,¹ ал, тасларға ойып жазылған түрк жазба мийрасларының ишинде Монғолия жеринен табылған IX әсирге тийисли “Суджи” жазба естелигинде Яглакар-ханның атынан “Қызымын қалыңсыз бердим” (Қызымды қалыңсыз бердим)² деген сөзлер жазылған. Демек, биз буннан бизиң эрамызға шекемги IV хәм IX әсирдің өзінде-ақ яки оннан да бурын қызды айттырып алыу хәм қалың мал төлеп алыу дәстүри болған болыуы мүмкин деген пикирге келемиз.

Сондай-ақ Қарчардың қалың малға байланысly қойған шәртлери халық ертеклеринде бар. Мысалы, “Қарақалпақ фольклоры” көп томлығы китабының ертеклерге арналған I томында “Опа саўдагер” атлы ертеке берилген. Онда қызын айттырған Опа саўдагерге, қызының қалыны ушын-патша: жүз бас түйе, жүз бас жылқы, жүз бас ешки, және жүз тиллә теңге бериуин сорайды.³

Жырда Қорқыт ата образының Бамси-Бейрекке дослық сыпатында ислеген жақсылықлары “Алпамыс” дәстанындағы Қаражан образы менен. “Мәспатша” дәстанындағы Айпаршаны айттырып баратуғын Ғарғабай ғарры образы менен де уксас жақынлыққа ийе. Енди Бану-Чечектиң Қарчар атлы ағасына уксас образды Алтайлардың “Алып-

1. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тошкент. 1976, 52 -бет.

2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Изд. АН СССР, Москва-Ленинград. 1951 стр. 76-77.

3. Қарақалпақ фольклоры. I том. Қарақалпақ ертеклери. Нөкис, 1977, 201-бет.

Манаш” эпосындағы Эрке Қаракчының Ақ-Қан атлы әкесінің образында көреміз. Ол да қызын Қарчар сыяклы хеш кимге бермейді, талабан болып келгенлерді өлтиреді. Сондай-ақ “Қоблан” дәстанында Қуртканын ағасы Қараман образы да Қарчар образына жақын келеді. Қараманда дәслеп қарындасы Қуртканын турмысқа шығыуына қарсы болады. Сонлықтан да дәстанда Қуртканын тилинен:

— Ағам кетти Гөхикаптын тауына,

Елге келсе мени саған бермейді,¹ деген сөздер айтылады. Бул уксаслықтар аркалы Қоркыт атаның өз шығысы бойынша қарақалпақтарға жақын теклес екенлігін аңдаймыз.

Жазба естеликтегі хәм ауызеки дәстанлардағы қахарман хәм персонажлардың образларының жасалыуындағы уксаслықты айтқанда, “Мәспатша” дәстанында да Лабақбай, “Қан-Төрәли” жырында да Тагавор қызларына талабан болып келген батырлардың ерлігіне, сынсымбатына таң қалып қызларын бериуге бирден келісім береді. Мәселен, Қан-Төрәлинін батырлығына таң қалған Тагавор: “Бул жигитти мен көрген уақытта-ақ унатып едим,-деди Тагавор қызын бермекши болып, қырық жерден ала шатыр, қырық жерден үй тикти, Қан-Төрәли менен қызына бөлек отау тиккизди” (80-бет)-делинсе, ал, “Мәспатша” дәстанында: “Әне Лабақбай Мәспатшаға шыны менен кеуіл берип, жүрек бауыры ерип, қызына жүдә мүнәсип көрип” (55-бет), делинеді. Еки дөретпеле де қызлардың әкелери Тагавор хәм Лабақбай образларының жасалыуында хәм характерлерінің берилиуінде жүдә жақын уксаслық бар. Демек, “Қоркыт ата китабы”ндағы айырым сюжет хәм образлардың қарақалпақ қахарманлық дәстанларында араласып жүргенлігі, бул ертедегі жазба әдебий мийраслардың халық ауызеки дәстанлары менен өз-ара дәстүрлік байланысының бар екенлігінен дерек береді. Сонын ушында, профессор К.Максетов: “Фольклор менен жазба әдебий естеликлер мұдамы бир-бири менен тығыз байланыста болған. Фольклорлық дөретпелер бир заманларда жазба естеликтерге айналса, бир дәуірлерде жазба естеликлердің фольклорлық вариантлары пайда болып отырған. Бул процесс бизін дәуіримізге шекем дауам етип келеді. Мысалы, IX-XV әсирлердегі ауызеки поэтикалық дөретпелердің традициясын өз ишине алған огузлардың “Китаби дәдем Қоркыт” атлы әдебий жағынан қайта исленген эпикалық дәстанын бұған мысал етип көрсетиуге болады. Бул китапта бир неше әсирлер дауамында аңыз болып жүрген ауызеки әңгімелер жаз-

1 Қарақалпақ фольклоры. VIII том. Қоблан. Нөкіс. 1981, 42-бет. (Келесі мысалдарда усы китаптан алынады).

ба әдебий естеликке айландырылған. Жазба хәм ауызеки традициялық өз-ара байланысында әдебий естеликлердің узақ дәуірлерге жасау жоллары көринеді”¹, деген еді.

“Бамси-Бейрек” жырындағы Бану-Чечек, “Алпамыс” дәстанындағы Гүлпаршын образына қарағанда бираз қоспалы, қарама-қарсылықлы характерге ийе екенлігін көреміз. Сонлықтан да филология илимлерінің кандидаты Ж.Хошаниязов “Алпамыс” дәстаны бойынша жазған изертлеуінде былайынша көрсетип өткен еді: ...биз “Бамси-Бейрек”те Бану-Чечек хәрекетлерінің кескин рәуиште өзгеріске ушырағанлығын белгилеп өтиуиміз тийіс. Ол алдын батыр қыз сыпатында сүүретленеді. Өзінің болажақ күйеуі Бейректің күшін сынап көриу ушын оның менен ат жарыстырыуға, оқ жай атысуға, түресиуге шекем барады. Бул жағынан Бану-Чечектің архаикалық басқышта турғанлығы белгиленеді. Ал, оның усындай хәрекетлеріне қалын малға байланыссыз күйеуі қамауда жатырғанда батыр қыздың үйінде отыра бериуі қусаған жағдайлардың араласыуы патриархал-феодаллық жәмийеттің өзінсә тән төреллерін көрсетеді.² Демек, “Қоркыт ата китабы”ндағы жырларда ең әйіемгі дәуірлерге тән сюжеттер менен коса, феодализм жәмийетіне тән белгілердің де араласып жүргенлігі анықланады. Бул тәбийғый да себеби, “Қоркыт” жырлары хатқа түскенге дейін ауызеки жырланып киятырғанлықтан оның сюжетінде хәр дәуірдің жәмийеттік характері орын алып отыратуғынын сезбеу мүмкін емес. “Алпамыс” дәстанының пайда болыу дерегі, рауажланыу хәм кәлиплесиу жоллары бойынша академик В.М.Жирмунский-дің пикирлерін алып қарайық:

“Дәстан өзінің әйіемгі заманғы батырлық ертеқ формасында Алтай тауының етеклерінде VI-VIII әсирлерде-ақ” (түрк қағанаты заманында) пайда болған. Сол батырлық ертеқтің хәзіргі заманғы көринісі алтайлардың “Алып-Манашы” болып табылады. Усыманнан оны огузлар Сырдарыяның төменгі жағына алып келген. Огузларда бул жыр батыр Салор-Қазан хаккында батырлық қосықтар цикліне кирип өз бетінше рауажланған. Бул жыр усыманнан Сельджуктер заманында (XI әсирде) Закавказьеге хәм Киши Азияға апарылған ... Кыпшак тайпаларының батысқа қарай жылжыуы менен бул жыр басқа

1. Максетов К., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нөкіс. 1979, 336-337-беттер.

2. Хошнязов Ж. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны “Алпамыс”. Нөкіс. 1992, 21-бет.

версия түрінде XII-XIII әсірлерде Қазақстанға, Башқұртстанға хәм Волга бойларына барып кирген. Шейбаний ханның көшпели өзбеклери аркалы бул дәстан XVI әсирдин басында түслик Өзбекстанға (Байсын беклигине) алып келинген, бул жерде әййемги батырлық қосық ямаса ертек тийкарында “Алпомиш” қахарманлық дәстаны дүзилген, буннан кейин ол дәстан өзбеклер, карақалпақлар хәм казаклар арасына таралған...”¹, дейди. Усылайынша барлық түрки халықларында ушына расатуғын “Алпамыс” циклиндеги дәстанлар әййемги дәуірлерден баслап-ақ белгили тарийхый жағдайларға байланыслы өз бетинше раўажланып киятырғанлығын көрсетеди.

“Қорқыт ата китабы”ндағы “Бамси-Бейрек” жырының хәм “Алпамыс” дәстанының сюжетлик баянланыуы менен қоса бас қахарманларының атларына шекем бирдей болыуы, еки дәретпениң тығыз байланысының бар екенлигинен дерек береді, яғный шығысы бир туысқан кәуим үәкиллерине тийисли екенлигин көрсетеди. Мәселен, қызлардың атларының ұқсаслығын алып қарайық. “Алпамыс” дәстанындағы Гүлпаршынның аты “Гүл-парша”, яғный бир парша гүл деген мәнисти аңлатса, ал, Бану-Чечектиң атындағы “Бану” шығыста хаял-қызларға хұрмет ретинде қойылатуғын сөз болып, “Чечек” сөзи “Гүл” деген мәнисти береді.² Демек, еки дәретпеле мазмун жағынан бирдей ұқсаслықка ийе.

Енди батырлардың қыйын шәртлерди орынлап, сүйген қызларын алып елине қайтыуы, излеринен куўғыншылардың куўыуы “Қорқыт ата китабы”ның “Қан-Төрәли” жырында хәм “Мәспатша” дәстанының сюжетинде бар. “Мәспатша” дәстанында Мәспатша хәм Айпаршаша Шәрдене бабаның алдауына ерип душпанларына дусласса, “Қан-Төрәли” жырында Қан-Төрәли хәм Сейилжан сулыұ оғуз елине жақынлаған жерде қырық жигитти елинен, ата-анасынан сүйинши сорақынлаған жерде қырық жигитти елинен, ата-анасынан сүйинши сорақтып жибергеннен сон, душпанларына жолығады. Бирак еки дәретпеле де Мәспатша хәм Қан-Төрәли образларына “Батыр анкаў, ер гөлек” дегениндей арқайынлық тән болса, Айпарша хәм Сейилжан сулыұ образларына ақыллылық, сулыұлық хәм ер жүрекшилик басым сүүретленеди.

“Қан-Төрәли” жырында да, “Мәспатша” дәстанында да өз душпанларына қарсы урыста қыз хәм жигит теңдей гүрес жүргизеди. Бирак жигитлерге қарағанда да қызлардың ақыллылығы сабыр-тақаты.

1. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. ИВЛ.Москва, 1960.стр. 151-152.

2. Бахадирова С. “Китаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едиге” хәм хәзирги әдебиат хаккында ойлар. Нөкис, 1992, 13-бет.

яғный Айпарша хәм Сейилжан сулыұдың душпанларға қарсы гүреси, батырлығы айрықша жырланады. Сонлықтан да профессор К.Мәмбетов Қан-Төрәлинің қалыңдығының келбети бизге Гүлайым, Сәрби-наз хәм Алтынай образларын еске түсиреди¹, десе, ал, белгили фольклорист-профессор К.Максетов Айпарша образына арнаулы тоқтап: ... Айпаршаның дәстанда батыр хәтте, гейпара жағдайларда Мәспатшадан күш хәм ақыл жағынан басым етип сүүретлениуи ерте заманларда карақалпақ шежирелери төрепинен сөз етилетуғын руў басшылары хәм хаял уран болған Арыұхан менен Ақшолпанды, халық поэзиясында дәретилген Гүлайым образын ядқа салдырады, оның үстине бул образлардың традициялық байланысының бар екенлигин айтыу керек. Солай етип хаял-қызлардың батырлығын жырлау карақалпақ халық поэзиясында қәлиплескен кубылыс болып есапланады”² деп жазған еди. Хакыйкатында да Сейилжан сулыұ хәм Айпарша образларынан әййемги массегетлер хәм амазонкалар дәуириндеги батыр қызлар образының сәулесин хәм дәстүрлик байланысын көриуге болады. Буны жырдағы Сейилжан сулыұ хәм дәстандағы Айпарша образларының бир-бирине оғада ұқсаслығының өзи-ақ тастыйықлап отыр. Демек бул нәрсе, еки дәретпениң генетикалық хәм кәуимлик шығысы жағынан да бир тутас ата-тегине ийе адамлардың турмысынан дәреген эпикалық шығармалар екенлигинен дерек береді. Және де бир айтатуғын нәрсе, бул дәретпелер өзлериниң дәрелиу дәуири бойынша да оншама бир алшақ уақыт аралығына ийе емес. Аты-заты, турмыс жағдайлары, дәстүр-әдетлери жақын адамлар тайпасы жүдә ортақ бир тарийхый майданда жасамаса да, бир-бирине избе-из жақын биоонтопологиялық уақыт аралығында өмир сүреді. Кери жағдайда, жоқарыда сөз етилген ұқсаслықлар бул еки дәстанда бир тақылетте ушыраспаған болар еди. Усыған тийкарлана отырып биз “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлар карақалпақ халқының да төл мүлки, миллий мийрасы деп тартынбай айта аламыз.

“Қорқыт ата китабы”нда Бамси-Бейрек хәм Бану-Чечектиң “Алпамыс” дәстанында Алпамыс хәм Гүлпаршынның қосылуы тойларының өткерилиуи ұқсас. Бирак оғуз эпосында биз өзимизде белгисиз болған үрп-әдетлер, той-дәстүрлери менен танысамыз. Онда күйеудің оқ жайдан оқ атыуы, сол оғының түскен жерине келиншек шатырының тигилиуи, Бану-Чечектиң Бейрекке пәклигин билдиретуғын қызыл

1. Мәмбетов К. Ерте дәуірдеги карақалпақ әдебияты. Нөкис, 1992, 52-бет.

2. Максетов К. Карақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 115-бет.

шекпен тигип бериўи, оны Бейректин кийиўи, сонынан жолдасларының ҳәр күни биреўине кийгизип шығыўи қусаған сүүретлеўлер әйнеми заманлардағы халықлардың миллий үрп-әдет, салт-дәстүрлери болса керек.

Буннан баска Бамси-Бейрек хәм Алпамыстың душпан қолына ғапыллықта бенде болып түсиўи қусаған деталь “Юсуп-Ахмет” дәстанында да бар. Бирақ Бейрек хәм Алпамыстың тутқынға түсиўинде, екеўиниң де мухаббаты себепши болады. Себеби, “Бамси-Бейрек” хәм “Алпамыс” дәстанының тийкарғы сюжетлик линиясы мухаббат мәселеси дөгерегинде раўажландырылады. Ал, “Юсуп-Ахмет” дәстанында мухаббат мәселеси соңғы бөлимлерде ғана тийкарғы планға өтеди.

Сондай-ақ халық аўызеки дөретпелеринде кең таралған дәстүрлик сүүретлеўлердин бири, болажақ истин алдын ала түсинде аян бериўи. Мысалы, “Алпамыс” дәстанында қалмақ ханы Тайшыхан Алпамыстың киятырғанлығын алдын-ала билсе, “Юсуп-Ахмет” дәстанында Шын-Машын журтының патшасы Гөззалша Юсуп хәм Ахметтиң киятырғанлығын түс көриў аркалы биледи. Бундай сюжетлер улыўма эпослық шығармалар ушын тән дәстүрлик характерге ийе болып “Қорқыт” жырларында да гезлеседи. Сондай-ақ “Алпамыс” хәм “Юсуп-Ахмет” дәстанларында батырлар душпан патша төрепинен алдаўлық пенен қолға түсириледи. Онда да Алпамыс Мәстан маманың хийлеси менен уйықлап қалып зинданға түссе, Юсуп Ахметти Мырзамамбет уйықлап атырған жеринде қолға түсиреди. Ал, енди “Қорқыт ата китабы”ның III жырында Гәўирлер Бейректи 39 жигити менен уйықлап атырғанында 700 әскер менен келип бенде етип алып кетеди. Ўақыяның бундай болыўына көбинесе батырлардың жети күн, жети түн уйықлаулығы себепши болады. Ал, батырлардың уйықлауы хәм ғапыллықта душпанларға тутқын болыўи дүнья эпосларында бар, кең таралған сюжетлердин бири болып “Қорқыт” жырында да, қарақалпақ дәстанларында да теңнен сакланған. Оның үстине патшалардың батырларға ашықтан-ашық гүрес жүргизиўге батылы бармай олардың күш-қудирети, айбат-салтанатынан қорқып уйықлап атырған ўақтында тосаттан ғапылда топылыс жасауы, олардың ҳәрекетиндеги хәм образларындағы уқсаслықты көрсетеди. “Қорқыт” жырларында да, қарақалпақ дәстанларында да патшалар образының жасалыўына унамсызлық, қорқақлық тән болып келеди.

Сондай-ақ “Бамси-Бейрек” хәм “Алпамыс” дәстанларында батыр-

1. Жуманиёзов Р. “Юсуф ва Ахмад” достони ва унинг Оғуз ёдномалари билан муносабати. “Ўзбек тили ва адабиёти” журналы. 1990, № 3, 47-бет.

лардың душпанларға бенде болыўына Бану-Чечек хәм Гүлпаршынның аталары себепши болады. “Алпамыс” дәстанында Алпамыс қалмақ ханы Тайшыханның қолында бенде болған Гүлпаршынның ата-анасын қутқарыўға атланғанында, Мәстан маманын алдауы менен тутқынға түсириледи, екінши төрептен Байсары бай қызы Гүлпаршынды Тайшыханға хаяллыққа бериўге ўәде еткен болады. Ал, “Бамси-Бейрек” жырында болса, Байбиджанбек қызы Бану-Чечекти Байбурд камалының бегине бериўге ўәде еткен болып шығады. Бул Байсары хәм Байбиджанбектиң образларының жасалыўындағы сәйкесликти көрсетеди. Және олардың бул ҳәрекетинен өз ўәделерин бузып, бесикте атастырылған қызларын баска биреўге узатыўға талапланғанлығы көринеди. Бундай деталь көпшилиқ дәстанлардың хәм ертеклердин сюжетинде ушырасады. Мысалы, “Ғәрип-ашық” дәстанында Шааббаз патша Ғәрипке атастырылған қызы Шасәнемди өз ўәдесин бузып Ғәрипке қосыўдан бас тартады хәм өзинин сәрқардасы Шахўәлетке бермекши болады.

Жазба мийраслардың хәм аўызеки дәстанлардың улыўма сюжетинде хәм образларында усындай уқсаслықлар болғаны менен ҳәр қыйлы дәуирде, түрли тарийхый жағдайларда олар көп ғана өзгерислерге ушырап, бирақ оның идеясында улыўма сол жәмийеттеги халықтың тилек-әрманлары сәўлеленип отырады. Мысалы, “Алпамыс” дәстаны бойынша жазған изертлеўинде профессор Қ.Мақсетов: “Азапланған Байсарыны қорғаў мақсетинде Алпамыстың Тайшыханға қарсы барыўы, бөлинип кеткен қарақалпақ уруўларына ғамхорлық болып есапланады. Солай етип, бул жерде қарақалпақ уруўларының ерки, биригип жасаў тәғдири ортаға қойылып, олардың бирлик пенен душпанға қарсы турыў зәрүрлиги сөз етиледі. Дәстанда сөз етилетуғын бул тийкарғы идея адамлардың миллет болып бөлинбестен алдын, ямаса қарақалпақ халқы пайда болмастан бурын руў-қәўим болып бөлинип жасаған бир дәуиринде олардың халық болып биригиў әрманларынан туўған болыўы керек”¹, дейди. Хәқыйқатында қарақалпақ халқына тийисли көлемли эпослық жырлардың қайсысын алсақта, олардың мазмунынан қарақалпақ халқының, ямаса оның этник қурамына кирген қәўимлердин басынан өткерген, сиясий-тарийхый жағдайлардың изин көремиз.²

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырларда хәм дәстанларда душпанлардың елге тосаттан топылыс жасағанын яки батырлардың душпанға тутқын болғанын унамлы хәм унамсыз қахарманлар қорқынышлы түс

1. Мақсетов К. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 72-бет.

2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. Нөкис, 1977, 188-бет.

көриу аркалы биледи хэм куткармакшы болып изинен атланады. Бул түс көриу сюжети түркий халықтарының хэм дүнья жүзлик эпослық шығармалары ушын тән болып Абулкасым Фирдаусийдин “Шахнама” дәстанының “Сиявуш хаккында дәстан” бөлімінде де ушырасады, онда Афрасияб жатып жаман түс көреді, түсінде жер бети жыландар менен қапталып, пууланған аспанда шай кус өлимнен хабар беріп турады.¹ Бундай етип қахарманлардың қорқынышлы түс көриуі хаккында уакыя “Қырық қыз”, “Қоблан”, “Манас” т.б. дәстанларда кең орын алған. Мысалы, “Юсуп-Ахмет” дәстанында да Юсуп хэм Ахметтің душпанларға бенде болғаны 40 жигиттің сәрдары Әширбекке қорқынышлы түс болып аян береді. Ол түсінде Юсуп, Ахметтің үстінде көп кус көреді, ерлердің атының ери жоқ бос көреді, ақ тартып оянса Юсуп, Ахмет жанында жоқ болып шығады (177-бет). Енди “Қазан-Салордың” ауылын жау шапқаны туұралы деп аталыушы “Қоркыт ата кітабы”ның II жырында Қазан хан да өз елине жау шапқанын, және халқын бенде етип алып кеткенин түс көріп биледи. Түсінде қолындағы сунқарын биреу алып кетеді. Ала шатырларына көктен жай түсіп, өртенип атырған болады хэм орласының үстине қар аралас жауын жауып, думан түседі. Ауылын қутырған қасқырлар бүлдіріп, бир қара түйе келип, өгізін қулатады. Ғарға түслес қара шашы таркатылып, сол шашы көзін басады хэм он қолы билегине шекем қанға батқан болады (25-бет).

Усылайынша болған уакыяны түс көриу аркалы билген Әширбек-халық батырларын, Қазан-Салор өз елин душпанлардан куткармакшы болып изинен атланады, бирақ өзлерине жәрдемге келген оларды тұтқындағы батырлардың қайтарыуға хәрекет етиу деталы еки дәретпеді де бар. Бундай деталь “Юсуп-Ахмет” дәстанында хэм “Қоркыт” жырларының I хэм IV жырларында ушырасады. Еки дәретпеден мысал келтіріп көрейік. Оғуз эпосында (IV жыр) Оразбек: О, хан әкем! Урыста шапқан атың сүрнигіп кетіп, өзің жау қолына түссен бе, деп қорқаман. Онда булар сениң алтын басынды кеседі.... Тәңіри атынан соранаман елине қайт, үйіне жет (163-бет), десе, “Юсуп-Ахмет” дәстанында Юсуп: “-Хәй, Әширбек, сизлер қайтыңдар, бул ләшкерлер көпдур, хәрне болсақ бизлер болайық, сизлер буларды бастарта алмасызлар,-деді” (180-бет). Бул сөз аркалы биз, халық батырларының саны жағынан көп душпанлардың қолында өліп кетпеуін, өзлері бенделікте қалса да халқы ушын батырларының аман қалуын тілеген ең жақсы адамгершілік қасиеттерді өз бойына жәмлеген образ-

лардың жаратылғанын көреміз.

Биз еки дәретпедігі образларға итибар бергенде Қазан-Салор образының жасалуы хэм оның базы бир хәркеттері Әширбек сәрдар образын еске түсіретуғынын айтыуымыз керек. Өйткені өз баласы Оразды кутқару ушын (IV жыр) Қазанның, Юсуп, Ахметті жау қолынан кутқару ушын Әширбектің алып барған қахарманлық түреслері еки мийраста да бирдей ұқсаслық пенен сүүретленеді. Айырмашылығы, “Қоркыт” жырларында батырлар душпанларға бенде болған ели, халқын, тууған-туысқанларын кутқаруға атланғанында жау үстіннен жениске ерисіп, елине үлкен салтанат пенен қайтады хэм усылайынша жырдың сюжети жуумакланып отырады. “Юсуп-Ахмет” дәстанында бул басқаша бериледи. Әширбек сәрдар 40 жигиті менен Юсуп хэм Ахметті куткармакшы болып жауға қарсы қаншелли түрес жүргізгені менен женилип елине қайтады.

Соны айтыу керек, “Юсуп-Ахмет” дәстанында да, “Қоркыт ата кітабы”ның I хэм IV жырларында да батырлардың душпан қолына бенде болып түсіуі, олардың аң аулауға шыққанында жүз береді. Сонлықтан да еки дәретпеді де батырлардың хаялы оларды аңнан үлкен олжа менен келеді ғой деген нийет пенен күтип отырады. Бунда “Қоркыт” жырларындағы бир өзгешелік Қазан хэм Ораз, яғный ата хэм бала аңға теңнен атланған болады. Соннан ата жалғыз өзі келеді де, баласы душпанларға бенде болған етип сүүретленеді (IV жыр).

Енди “Қоркыт ата кітабы”ндағы жырларда хэм қарақалпақ дәстанларында хаял-қызлар образының жасалуындағы сәйкеслік олардың душпанға бенде болған өз күйеулерін яки балаларын жоқлап аза тұтып, қайғырыуларында, зарығып күтиулерінде жүдә айқын көрінеді. Мысалы, Гүләсенайым образы менен Бөрлі сулуы яки Дирсеханның хаялының образлары, ямаса Алпамыстың, Ғәриптің анасының хэм қарындасының ишкі қыйналыу туйғылары Бамси-Бейректің анасы менен қарындасының образын еске түсіреді.

Мысалы, Оғуз эпосының IV жырында Бөрлі сулуыдың баласы Оразды жоқлап:

Улым, улым хәй улым!
Басымдағы тажым, улым!
Көз алдымда тұрған қаратауымның бийиги!
Еки көзімнің шырағы!
Ұәй, Қазан, жаманлық самалы ескендей
Қулақтарым шуулайды.
Ашшы пияз жемедік, Қазан ишим күйеди.
Сары жылан шакқан жоқ, ақ денем исип барады,

1. Абулкасым Фирдавсий. Шохнома. Тошкент, 1984.

Катып калган геүдемде сүт парлайды,
Жалғыз улым көринбейди, бауырым жанады.
Жалғыз улдың хабарын Қазан айтшы маған,
Айтпасаң, ғарғысым оқ болып тийеди, Қазан саған (60-бет).

Енди “Юсуп-Ахмет” дәстанындағы Лалаханайымның баласы Юсуп-бекти хәм Ахмедбекти жоқлап айтқан сөзинен мысал келтирейик:

— Елди жыйнап хан төрелер,
Юсуп қәне, Ахмет қәне?
Жүрегимди отқа дағлағанлар,
Юсуп қәне, Ахмет қәне?

Юзи көрди дәулет қусы,
Түсти басыма қысы,
Өлтирди деп келген киси,
Юсуп қәне, Ахмет қәне?

Көзден ақты қанлы жасым,
Пәлекке жетер нальшым,
Кетти мениң кеуил хошым,
Юсуп қәне, Ахмет қәне?

Зар етип жылар Лалахан,
Бүгин болды ақырзаман,
Кел жылағыл, Гүләселжан,
Юсуп қәне, Ахмет қәне (210-бет).

Буннан соңғы Огуз эпосындағы Бамси-Бейрек сыяқлы батырлардың душпан қолында көп жыллар дауамында тутқында болыуы “Алпамыс”, “Юсуп-Ахмет” дәстанларында да бар. Олар көп жыллар бойы өз сүйиклисина айралықта жасайды. Ал, “Ғәрип-ашық” дәстанында Ғәрип он алты жыл жат журтларда дәрдесер болады. Оның өз сүйиклисина айра түсиуине батырлардай тутқында болыуы емес, ал, қыздың әкесинин зулымлығы хәм куўғынға ушыратыуы себепши болады. Енди усындай көп жыллық айралықтан соң батырдың жоқлығынан пайдаланып оның қалыңлығын басқа биреудің алыуға хәрекет етиу деталы хәммесинде де бар. Айырмашылығы “Бамси-Бейрек” жырында Бану-Чечектиң ағасы Қарчар кимде-ким Бейректин өли-тирисин билип келсе, зерли шапан жауып, алтын гүмис берер едим (43-бет), деп қалаға жар урдырады. Бирақ Яланчи баласы Яртачуктын Бейректин өлди деген өтирик хабар әкелиуі, “Алпамыс” дәстанындағы Ултан құл образына уксас келеди. Ултан құлда Алпамысты өлди деген

өтирик хабар таратып сол себептен пайдаланып Гүлпаршынға үйленбекши болады.

Улыўма батырларды өлди деген өтирик хабар таратыу “Юсуп-Ахмет”, “Ғәрип-ашық” дәстанларында да бар. Мысалы, “Ғәрип-ашық” дәстанында бир Таңсық деген қыз Ғәриптин өлгенин мениң ағам көрип келди¹, деп хабарласа, “Юсуп-Ахмет” дәстанында да бир душпан саудагер Ахмедбекти минардан таслап, Юсупбекти дарға асып өлтирипти (209-бет), деп хабар тауып келеди. Батырдың сыртта жүргенинде яки басқа журтка бенде болғанында оның жоқлығынан пайдаланып, елинде қалған қалыңлығына басқа биреудің үйлениуіге хәрекет етиу деталы көпшилик дәстанларда хәм ертеклерде бар. Сонлықтан да бул кең таралған эпослық сюжет “Алпамыс” дәстанының барлық версияларында хәм “Юсуп-Ахмет”, “Ғәрип-ашық” дәстанларында кең орын алған.

“Бамси-Бейрек” жырында хәм карақалпақ эпослары “Алпамыс”, “Юсуп-Ахмет”, “Ғәрип-ашық” дәстанларының сюжетинде батырлардың туткыннан босатылыуына саз әспабы шынқобыз, кобыз, яки дуўтар жәрдемши роль ойнаса, екінши тәрәптен, сол елдин патшасының қызлары себепши болады. Мысалы, “Бамси-Бейрек” жырында Гәуирлер зинданда жатырған Бейректин шығарып, тойында кобыз шерттирип қояды. Сол тойда Бейректин өли-тирисин излеп киятырған Байбурабектин саудагерлери Бейрек пенен ушырасып барлық хабарды жеткереді. Бул хабардан соң Бейрек кобызды кеуилсиз шертсе баслайды. Оның себебин, Гәуир бегинин қызы билип, Бейректин туткыннан босатылыуын тезлетсе, бул сюжет карақалпақ дәстанларында өзгертилген түрінде бериледи. Мысалы, “Алпамыс” дәстанында Алпамыстың койлардың сүйегинен шынқобыз соғыуы хәм оны Әшимге бериуі, оның Арзайымға жетиуі, Алпамыстың туткыннан босатылыуын тезлетеди, ал, “Юсуп-Ахмет” дәстанында Юсуп хәм Ахмет Гөззалша патшаның Көкше атлы шайырын саз әспабы менен айтыста женип туткыннан босатылса, “Ғәрип-ашық” дәстанында Ғәрип дуўтар шерттип хош хауазлылығы хәм сазенделиги менен хызметте жүрген жеринен кутылады. Көринип турғанындай бул дәрәтпелердин хәммесинде де саз әспабы айрықша роль ойнайды. Себеби, музыка хәм саз әспабы адамзат руўхый дүньясында әйемги дәуірлерден баслап-ақ бар. Мысалы, Әйемги грек мифлеринен биринде: ... Орфей деген сазенде жигит, өзинин кифара деп аталатуғын саз әспабын шерткенде, хәттеки,

1. Карақалпақ фольклоры. XIV том. Ғәрип-ашық, Саятхан-Хамра. Нөкис, 1985, 104-бет.

ескен самал, ағын суўлар тынып, хайўанатлар кулак түрип турады екен. Оның өзине де сазына да еллер интизар, сулыўлар ашык. Ал, сазенде жигит болса, өз дилбары Эвридиканың ышкында дүньяны саз бенен жанлатып, тәбият кушағында сайран етеди. Бирак күнлерде бир күн Орфей бахытсызлыкка дуўшар болып қалды. Оның сүйген қызын жылан шағып өлтирип қояды. Қайғылы Орфей өз мухаббатын жоқлап о дүньяға кетеди хәм жер астындағы Аида патшалығын өзиниң илахийда сулыў сазы менен сыйқырлап, Эвридиканың жанын сорап қайтады...¹. Хайран каларлығы сонда, грек мифинде де, жазба хәм халық ауызеки мийрасларында да саз ашықлар мухаббаты менен байланыстырып сүүретленеди. Оларда күдиретли музыка сести ашықтың ышқы-сезимлерин жылаўлап, мухаббат отын тутандырса, екінши тәрәптен, тас баўыр жүреклерди еритип мехир нурын куяды. Соның ушында Огуз эпосы “Бамси-Бейрек” жырында хәм қарақалпақ дәстанларында батырлардың тутқыннан босатылыўына саз әспабы себепши болғаны менен, бул жерде, оларға бериле ашык болған патша қызларының мухаббаты баслы орынды тутады. Сонлықтан да Юсуп, Ахметтиң өзлерин асыраған душпан қызына, егер тутқыннан босатылса, хаял қылып алатуғынын айтып ўәде бериўлери, яки Ғәриптиң өзине некеси қыйылған Айсәнемге жалған ўәде бериўи, “Бамси-Бейрек” жыры менен бирдей хәм қахарманлардың образларында да жүдә уқсаслықлар бар. Өзгешелиги, “Юсуп_Ахмет” дәстанында Қаракөз Юсупке емес, ал, Баба-Қамбарға некеси қыйып бериледи, бул “Алпамыс” дәстанында Алпамыстың өзине ашык болған Арзайымды зорлап некесин Әшим кәлге қыйып бериўи менен бирдей. Енди бундай ўақыялар “Бамси-Бейрек” жырында хәм “Ғәрип-ашык” дәстанында жоқ. Қахарманлардың ўәде берген қызларына айланып барғанлығы хақкында ўақыя сөз етилмейди.

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырларда хәм қарақалпақ дәстанларында батырлардың атына айрықша кеўил бөлинеди. Олар батырдың ең жақын жәрдемшилери хызметин атқарады. Мысалы, “Қорқыт ата китабы”нын “Огуз-Ушан баласы Секрек” туўралы Х жырында уйықлап қалған Секректи аты ски мәрте оятып, душпанларынан қутқарса (110-бет), ал, “Қоблан” дәстанында Қобланның Көбикли дәў қолында жеңилетуғынын билген Торы аты бир ярым күншилик жолдағы Дәрбенттен қайнағасы Қараманды шақырып келип жәрдем береді. Биз қайсы эпослық жырды алып карасақта батырлардың тулпар аты

1. Әжинияз. Нөкис. 1975, 5-бет. (Қаран: И.Юсуповтын “Дала орфейи” мақаласы).

болатуғынын хәм олар қайда атланса да тек ғана өзлериниң атларын минетуғынын көремиз. Хәттеки, Алпамысты зинданнан өзиниң Байшубар аты тартып шығарса, Бамси-Бейрек тутқыннан босатылғанда көп аттың ишинде жүрген Ақ боз ат ийеси Бейректи танып, ски артқы аяғынан тикке турып, киснеп жибереди” (45-бет).

Байшубар өзине тийискеннен соң Алпамыс Тайшыханның патшалығына урыс ашады, халқын бүлдирип, Әшимди хан көтереди. Алпамыстың әпиўайы шопанды хан көтериўи дәстанның халықлық идея менен суўғарылғанлығын көрсетеди.¹

Ал, “Бамси-Бейрек” жырында хәм “Юсуп-Ахмет” дәстанының композициялық дүзилисинде бул ўақыя керисинше болады. Бейрек тутқыннан босатылғаннан соң, ғәуірлерге 39 жолдасын аманатқа тапсырады да қайтып келетуғынын айтып елине қайтса, Юсуп хәм Ахмет тутқыннан босатылғаннан соң душпанларына қайтып келетуғынын айтып елине қайтады. Себеби, Баба-Қамбар зинданда қалған болады. Еки қахарманның да душпанларына карата айтқан сөзлери хәм алдына қойған мақсетлери сәйкес келеди. Бирак батырлардың бундай хәрекет етиўине, яғный елине қайтыўына себеп, хаялларының турмысқа шығып атырған хабарын тутқында жатырғанында-ақ еситкенинен болса, Алпамыс, Гүлпаршынның тойының хабарын елине келгеннен соң, Құлтай бабасынан еситеди. Улыўма Огуз эпосы менен қарақалпақ дәстанларының сюжетлик желисиниң раўажланыўы бирдей.

Оның үстине батырлардың өз хаялының тойының үстинен шығыў деталлары көшпели сюжет болып көпшилик халықлардың ауызеки хәм жазба әдебиятынан орын алғанлығын академик В.М.Жирмунский жазған еди.² Хақыйкатында “Бамси-Бейрек” жырындағы хәм “Алпамыс”, “Юсуп-Ахмет”, “Ғәрип-ашык” дәстанларындағы соңғы сюжетлер, соның менен бирге Гомердиң “Одиссея” шығармасындағы сюжетлер бир-бири менен жүдә жақынлыққа ийе. Буны салыстырыў аркалы Орта әсирдеги жазба естелик пенен халық ауызеки дәстанларының арасында тығыз типологиялық байланысының бар екенлигин анықладық. Мысалы, тойға келген Бамси-Бейректиң хәм Алпамыстың оқ жай атыспаға қатнасыўы, Бейректиң жүзикти, Алпамыстың алтын қабақты тек ғана өзлериниң оқ жайы менен

1. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 73-бет.

2. Жирмунский В.М.Тюркский теорический эпос. Ленинград. 1974.стр. 304-313; Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т.Узбекский народный георический эпос. Москва, 1947.

атыўлары екеўинде де бар. Өзгешелиги “Алпамыс” дәстанындағы алтын қабақ атыў миллий дәстүрдің белгиси сыпатында дәстанға жыршылар тәрәпинен соңғы дәуірлері киргизилген болса керек. Ал, енди бул сюжетлер “Юсуп-Ахмет” хәм “Ғәрип-ашық” дәстанларында қахарманлардың тойға өзлерин танытпай келип, жыршылар арасында саз шертип, қосық айтып көзге түсиўи қусаған түринде бериледи. Оннан соң “Бамси-Бейрек”, “Юсуп-Ахмет”, “Ғәрип-ашық” дәстанларында батырдың баласының болыўы туўралы мағлыўматты ушыратпаймыз. “Алпамыс” дәстанында Алпамыстың хеш ким көтере алмаған оқ жайын баласы Жәдигердин көтериўи сыяқлы ўақыя бериледи. Бирақ Гомердин “Одиссея” шығармасында Одиссейдин Телемах атлы баласы туўралы айтылады. Батырдың баласының болыўы, бул көбинесе көп сюжетли эпикалық дәстанларға тән болып келеди. Себеби, халық жыршыдан сүйикли батыры туўралы жырлаў менен қатар, оның баласы туўралы да әңгимелеўди талап еткен.¹ Сонлықтан да бала әкениң ислерин даўамлаўшысы, оның әрманларын орынлаўшысы сыпатында дүнья эпосларында сәўлеленип отырады.

Огуз эпосында да, карақалпақ дәстанларында да батырларға тойда көлегенинше еркин жүриўине рухсат берилиўи хәммесинде де бар. Сонлықтан да Алпамыстың тойды бұлдириўи, Гүлшин шоры менен айтысыўлары қусаған сюжетлер “Бамси-Бейрек” жырында да бар. Гүлшин шоры образына Бейрек пенен айтысатуғын Қысыр неке, Қуныс Фатима образларының жасалыўы сәйкес келеди. Құлласы батырлардың хаялларының неше жылғы айралықтан соңғы ушырасыўы болса да өз мухаббатына садық екенлиги хәммесинде де тендей жырланады. Узақ айралықтан соңғы батырлардың анасы, хаялы, қарындасы менен ушырасыўлары, сағынышлары, образлардың уқаслығы бирдей. Және көп жылғы айралықтың ақыбетинен қайғы, муңға шыдам бере алмаған батырдың ата-анасының, қарындасының яки хаялының көзинин көрмей қалыўы сыяқлы деталь “Бамси-Бейрек” жырында, “Юсуп-Ахмет”, “Ғәрип-ашық”, “Шәрьяр” дәстанларында болса да “Алпамыс” дәстанында сақланбаған. Енди усындай детальдың берилиўи, яғный көрмей қалған көздің ашылыўы карақалпақ дәстанларында батырлардың пири хәзирети Шахымарданның дүлдилиниң басқан изиниң топырағын көзге сүртип ашыў менен байланыстырса, Огуз эпосында Бамси-Бейрек қолының қаны менен әкеси Байбурабектиң көзин ашады. Бул детальдың әйісмги әпсаналар (мифлер) менен де байла-

1. Қасқабасов С.Қазақ фольклорындағы тутастану кубылысы. “Жулдыз” журналы, 1990, № 3, 189-бет.

нысы бар. Өйткени қуранның 72-“Юсуф” сүўресиндеги әпсанада Юсуф узақ айралықтан соң көрмей қалған атасының көзине өз көйлегин сүртиў менен ашады.¹

“Бамси-Бейрек” жырындағы Яртачук образына сәйкес “Алпамыс” дәстанында Айтжан сәрдар, “Ғәрип-ашық” дәстанында Шахўалет образлары берилген. “Алпамыс” дәстанында Алпамыстың Ултан қулды өлтириўи халық идеалындағы жаўыз, мийримсиз адамларға деген жек көриўшиликти аңлатса, “Бамси-Бейрек” жырындағы Яртачукқа кеширим берилиўи “ийилген басты қылыш кеспейди” деген терең халықлық пикирдин жатқанлығын аңлатады. Екеўинде де Яртачук хәм Ултан қул унамсыз образда сүўретленсе, “Юсуп-Ахмет” дәстанында Айтжан сәрдар, “Ғәрип-ашық” дәстанында Шахўалетлер бир қанша унамлы образда сүўретленеди. Олар Яртачук яки Ултан қул сыяқты батырларды жалғаннан өлди деген өтирик хабар таўып келмеген еди, бул хабарды басқа биреўлер таратқан болады. Соның ушын Юсуп қарындасы Қарлығашайымды Айтжанға, Ғәрип қарындасы Гүлжамалды Шахўалетке некесин қыйып береді. Бұған сәйкес “Бамси-Бейрек” жырының сюжетинде Бейректің жети қарындасын өзинин 39 жолдасының жетесўине некесин қыйып бериўи сүўретленеди. Бул сүўретлеў “Алпамыс” дәстанында ушыраспайды. Басқа версияларда Алпамыстың Қарлығаш атлы бир қарындасының болғанлығы туўралы мағлыўмат бар. Биз алты қарындасы туўралы деректи Абулғазы Бахадурханның “Шажарайи тарокима” (“Түркмен шежиреси”) мийнетинде ушыратамыз. Ол “Огуз елине бек болған қызлар хакқында” деп аталыўшы мийнетиниң соңғы бөлиминде барлық Огуз қәўимлерин бириктирип оларға узақ жыллар бек болған жети қыз хакқында жазады. Солардың ишинде Салор-Қазан алптың хаялынан соңғы скинши орында турыўшы Қармышбайдың қызы Мамыш-бектиң (Алпамыстың) хаялы Барчин-салор деп келтиреді. Және де оның қәбири Сыр-дәрья бойында жайласқан, өзбеклер оны Көк-Кесене әўлийеси деп атайтуғынын жазады.² Бул әўлийсни ХХ әсирдин басында В.Каллаур, А.Ю.Якубовский сыяқлы илимпазлар өз көзлери менен көрип, ол хакқында өз мийнетлеринде еске түсирип өтеді.³ Бир хайран қаларлық нәрсе, батырдың қарындаслары туўралы “Бамси-Бейрек” жыры-

1. Максетов Қ. Карақалпақ фольклорында әпсаналар (мифлер). “Әмиў-дәрья” журналы, № 10-12, 1995, 91-бет.

2. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази хана Хивинского. Москва-Ленинград, 1958, стр 78.

3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр 167.

нан басқа “Қорқыт” жырларының хеш биринің сюжетінде айтылмайды. Керисинше, хәммесінде де батырдың ұллары туұралы, олардың қахарманлық гүреслери хәкқында сөз етиледі. Ал, қарақалпақ дәстанларында батыр менен қоса оның ақыллы, сулыұ батыр қарындасларының болғанлығы хәкқында айтылады. Еки дәретпдеги бул айырмашылықтар соннан ибарат, “Қорқыт” жырларының сюжетінде феодаллық-патриархаллық дүзимнің елеслери тереңирек сақланып қалған, себеби, ертедеги дала кәуимлерінде қыз балалардан гөре, пүтин бир елди, кәуимди қорғайтуғын батыр ұллардың өсиүйне күшли дыққат бөлінген... Мысалы, IV жырдағы Қазан-Салордың баласына айтқан мына сөзлерин алып көрейик: “Жасың он алтыға келипти. Белгили күним келсе, мен көз жумып, о дүньяға кетемсін де, артымда сен қаласаң. Усы күнге дейин садақ тартып, оқ атпапсаң, қан төкпепсең, огузлардың алғысына ийе болмапсаң. Ертең мен өлип ол дүньяға кетсем, артымда сен қаласаң. Бирақ огуз ели мениң тажым менен тағымды саған бермейди...” (56-бет).

Огуз эпосында хәм “Юсуп-Ахмет” дәстанында батырлар өз үәделери бойынша тутқында қалған досларын қутқарыу ушын әскер топлап атланыс жасауы хәм душпанларының үстинен жеңиске ерисиүйи бирдей. Улыұма “Қорқыт ата китабы”ндағы хәм қарақалпақ дәстанларының сюжетлериндеги қахарманлардың өз жауларына қарсы алып барған қахарманлық гүреслери сөз стилгенде, қарақалпақ дәстанларының сюжетінде урыс картинасының жырланыуы жүдә кең хәм қоспалы түрде сүүретленеди. Соған қарамастан, қахарманлардың батырлық хәрекетлери, урыс картинасының берилиүйи бир-бири менен оғада уксас болып келеди. “Урыс қахарманлық дәстанның тийқарғы ядросын қурайды”, деп жазады профессор Қ. Мақсетов “Ер Зийұар” дәстанын изертлей отырып “Дәстанның басынан баслап ақырына шекемги үақыялар батырдың қахарманлық ислери менен байланыстырылады”¹, дейди. Шынында да халық эпикалық дәретпелеринде пүтин бир сюжет, айрықша жаратылыс пенен дүньяға келген қүдиретли батырдың дөгерегине жәмлестириледи де, батыр халқы ушын хайран қаларлық ерлик көрсетеди, сыртқы жаулардың неше мың ләшкерлеринен қарсы жалғыз өзи гүрес жүргизип жеңиске ериседи. Бул сыяқлы сүүретлсүлер “Қорқыт ата китабы”нда да бар. Айырмашылығы “Қорқыт” жырларының айырымларында, яғный II, III, IV жырлардың ақырында огуз батырларының душпанларына бирлик пенен гүрес жүргизиүйи

сүүретленеди. Дәсле, онда ол батырлардың ислеген ерликлери мақтаныш етиледі де, соңынан хәр биринің урыстағы қахарманлығы айқын сәүделениүйин табады. Ал, енди урыс үақтындағы жан түршигерлик үақыялар, сан-мың адамлардың өликлери т.б. халық дәстанларында да, “Қорқыт” жырларында да бирдей көриниске ийе екенин көремиз. Мысалы, “Юсуп-Ахмет” дәстанындағы хәм Огуз эпосындағы урыстың сүүретлениүйинен мысаллар алып көрейик. “Юсуп-Ахмет” дәстанында: Жигитлер шердей болып, топ-топ қылып, қызыл басты қырап еди. Ләшкерлердин өликлери таулардың арасында қанлары арық болып ағар еди” (186-бет), делинсе, “Қорқыт ата китабы”ның IV жырында: “Женилис тапқан гәуирлердин өлиги ой менен қырда жер тезек болып жатты. Он бес мың гәуирдин көби өлди, азы қолға түсти” (66-бет) т.б.т.с. Оның үстине Огуз эпосында хәм “Юсуп-Ахмет” дәстанында батырлар урысқа атланардан алдын “аллаға”, “Тәңириге” сыйынып болып сауашқа шығады.

Соны айтыу керек, жоқарыда көрип өткенимиздей, “Юсуп-Ахмет” дәстанының мазмунында, композициялық қурылысында лиро-эпикалық дәстанлардағыдай ашықлық, мухаббат мәселеси сүүретленгени менен сюжетінде “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлар сыяқлы қахарманлық, батырлық дәстанларға тән элементтер аз емес. Буны дәстан бойынша кең изертлеу жүргизген профессор Қ. Мақсетовтың төмендеги пикири де тастыйықлайды: “Юсуп-Ахмет” дәстаны мазмуны, көркемлик өзгешелиги, улыұма композициялық қурылысы бойынша қахарманлық дәстанларға жатады. Бирақ оның мазмунында көп ғана турмыс, тәғдир мухаббат мәселелерин сөз ететугын лироэпослық элементтерде аз емес. Оған қоса дәстанда көп ғана мифологиялық қыяллы, диний мотивлерде орын алған”¹

Улыұма “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың да, қарақалпақ дәстанларының да сюжети қахарманлардың өз душпанлары үстинен жеңиске ерисиүйи, мақсет-мурадына жетип той берийи менен жуұмақланады. Әсиресе, “Қорқыт ата китабы”ндағы Бамси-Бейректің хәм қарақалпақ дәстанларындағы баслы қахарманлардың фольклорлық образларының жасалуы турмыс тәғдирлеринің бирдейлиги менен емес, ал, хәрекеті, мухаббатқа садықлығы, батырлығы т.б. тәрәплери менен де уксас болып келеди. Деген менен, “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлар көлеми жағынан қарақалпақ дәстанларына салыстырғанда жүдә қысқа болып келетуғынын айтып өтиүйимиз керек. Қарақалпақ дәстанлары-

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 99-бет.

1. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраулар, бақсылар. Нөкис, 1992, 236-237-беттер.

ның көлеми кең хәм сюжети оғада қоспалы болып келеди. “Алпамыс” дәстаны бойынша жазған изертлеуінде профессор И.Сағыйтов былай деген еди: “Алпамыс”тың сюжети қоспалы болып келеди. Бул көп сюжетли дәстанлар қатарына жатады. Бунда бир неше сюжетлер бир-бири менен байланысқан, тағы да бир сюжет өзи менен екінши бир сюжетти жетеклеп отырады”¹, деген еди.

Хақыйкатында да “Алпамыс” дәстанында көп ғана образлар менен бирге персонажлар галереясы қатнасады. Олардың көпшилиги “Алпамыс” дәстаны менен ұқсас деп есапланған “Бамси-Бейрек” жырында ушыраспайды. Мысалы, Көкаман, Әшим кәл, Мәстан мама образлары, еки байдың аразласыуы, Байсарының көшиуі, ат шабыс уақтындағы Қаражанға байланысly уақыялар, Алпамыстың елине (өзин танытпай) қиятырған жолдағы хаяллар менен болған юморлық хәрекетлери, Құлтай баба, Жәдигер образлары хәм т.б. “Бамси-Бейрек” жырының сюжетинде жоқ. Сондай-ақ, Оғуз эпосы “Қан-Төрәли” жыры менен салыстырылып отырған “Мәспатша” дәстанын алып қарайық. Дәстанның сюжетинде айтылғаны сыяқлы Айпаршаға ашық болатуғын Шардене баба, Бабахан патша, Оразалы хан, Аланғасар дәу образлары “Қан-Төрәли” жырында жоқ. Сондай-ақ Айпаршаның душпан қолына бенде болып түсиуі, босанып бир ұл, бир қызлы болыуы, Қаракөз айым атлы бир кемпир менен танысыуы, оның балалары Арман. Қараманға байланысly уақыялар да “Қан-Төрәли” жырының сюжетинде ушыраспайды. Бул сыяқлы мысалларды “Юсуп-Ахмет”, “Ғәрип-ашық” дәстанларынан да келтире бериу мүмкин. Екінши тәрәптен, “Қорқыт ата кітабы”ндағы айырым сюжетлер, айырым эпизод хәм деталлар, персонажлар, халықлық дәстүрлердің сүүретлениуі қарақалпақ дәстанларының сюжетинде жоқ. Мысалы, “Қан-Төрәли” жырында Қан-Төрәлинің бетинде пердесинің, үстинде жамылғышының болыуы туұралы қызықлы дәстүрлер менен танысамыз. Ол жырда былай бериледи:

“Қан-Төрәлинің денеси сулыу, келискен жигит еди. Оғулар елинде төрт жигиттің денесін хеш ким көрген емес. Олар Қан-Төрәли, бири-Қара Шүкир, оның баласы-Қырық қонақ, Шубар аттың ийесі-Бейрек” (76-бет), деп келтиреді. Бундай етип батырдың бетине перде жауып жүриуі туұралы дәстүрді “Қорқыт ата кітабы”ның I жырында Букашқа, III жырында Бамси-Бейрекке байланысly да ушыратамыз. Оларда бетине перде жауып жүреді. Бундай бизге белгисіз

1. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. Нөкис, 1986. 286-бет.

дәстүрдің берилиуі өз уақтында “Қорқыт” жырларын изертлеуші илимпазлар В.М.Жирмунский¹ хәм Короглының² да дықкатын өзине тартқан еди. Бирақ олар буның себебин анықлауда анық бир пикирге келе алмаған еди. Ал, биз қарақалпақ дәстанларына нәзер тасласак, бул дәстүрдің тек ғана шығыс халықтарына кең таралған “Юсуп-Зулейха” дәстанының сюжетинде ғана сақланғанын көреміз. Онда да Юсуп өзинің сулыу келбетін сыртқы көзлерден сақлау үшін бетине нықап (перде) жауып жүреді³. Бизинше бул дәстүрдің берилиуі, яғни бас қаһарманның батыр хәм сулыу образын күшейтип бериу үшін қолланылған болыуы мүмкин, яки ерте дәуірлерден қиятырған халықлық дәстүрлердің бири болыуы да мүмкин.

Себеби, айырым елдерде белгили атакқа, құрметке ийе ер адамлар бетине перде жауып жүрген. Мысалы, арабларда сулыулығы менен өзгешеленип туратуғын ер адамлар байрамларға, базарларға шыққанда жаман көзлерден сақланыу үшін бетине перде жауып жүргені хаққында мағлыұмат бар.⁴ Лекин, “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырларда хәм қарақалпақ дәстанларында бундай өзгешеликлер болғаны менен екеуінде де тийкарғы сюжетлик уақыя, баслы идея, улыұма мазмун бирдей болып келеди. Еки дәрәтпеді де Қан-Төрәли хәм Мәспатша өз сүйген қызларын алып қиятырып душпанларға жолығыуы, урыс уақтында Қан-Төрәли хәм Мәспатшаның душпан оғынан жарадар болып қалыуы излеринен ата-анасының ләшкер тартып келиулері жүде ұқсас түрде дәрәтиледи. Айырмашылығы “Мәспатша” дәстанында Мәспатшаның ата-анасы душпанларға қарсы Айпарша менен бирликте урыс жүргізсе, ал “жыр”да Қан-Төрәлинің ата-анасы урысқа қатнаспайды, тек ғана Сейилжан сулыудың өзи Қан-Төрәлині душпанлар қолынан жарадар болған халында қутқарып алып қайтады.

“Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлар менен қарақалпақ дәстанларының сюжетинде хәм образларының дәрәтилиуінде жоқарыдағыдай ұқсаслықлар болғаны менен мазмұнының тарийхыйлығында үлкен айырмашылықтар бар екенлиги анықланады. Мәселен, Оғуз эпосына жататуғын “Қан-Төрәли” жырының сюжетинде тарийхый уақыялардың сәуленгеніні академик В.М.Жирмунский былайынша көрсеткен еди: “Қан-Туралинін

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр. 589.

2. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. Москва, 1976, стр. 130.

3. Қарақалпақ фольклоры. XVI том. Нөкис, 1986, 87-158-беттер.

4. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр. 589.

Трапезунт Тагаворынын, яғный хукимдарынын кызын айттырыуы тууралы гүррин ақ койунлу Баяндурлар династиясынын тийкарын салыушысы, 1348-жылы Трапезунтка шабыуыл жасаган Эмир Туралидин тарийхий исмин саклап калган, онын улы Кутлыбек үш жыл өткеннен соң (1351ж.) Трапезунт патшасынын кызын император Алексей III Комненнин карындасы хаяллыкка алган¹, -деп жазады, ал, биз усы жыр менен салыстырып отырған “Мәспатша” дәстаны тууралы көп гана алымдар XVII-XVIII әсирлердеги каракалпаклардын Бухара, Ташкент, Самарканд әтирапларында жасап турган турмысынан алынып, сол дәуирде дөретилген дәстан², деген пикирди айтады. Бирак бизин ойымызша, “Мәспатша” дәстаны бир яки еки әсирдин ишинде дөретиле салынган дәстан емес, ал, бир неше әсирлердин, бир неше дәуирлердин жемиси болыуы керек. Себеби, кәлеген эпикалык дөрөтпе әсирлер дауамында жыраулар репертуарында шынланып, поэзиянын хасыл маржанларын өз бойына жәмлестирип атадан балага мийрас болып өтип отырады. Сонын ушында рус илимпазы В.Я.Пропп: “Батырлык хаккындагы хәр кандай жыр бир жылга ямаса бир он жыллыкка емес, ал тап бизин күнлеримизге шекем өзи дөрелген, жасаган, жақсыланган, жетистирилген ямаса жоқ болып келген барлык әсирлерге жатады. Сонлыктан да хәр кандай жырдын өзинде өткен әсирлердин таңбасы болады”³, деп жазады.

Сонлыктан да “Қорқыт ата китабы”н изертлеуши илимпазлар профессор Ә. Қоныратбаев “Қан-Төрәли” жырынын дәслепки пайда болыу орнын ертедеги Сыр бойлары⁴, яғный IX әсирлер деп көрсетсе, профессор Х.Короглы “Қан-Төрәли” жырынын сонғы жыр сыпатында толық кәлиплескен орнын огузлардын Жаңа Ұатаны⁵, яғный Кавказда деп көрсетеди. Демек, “Қорқыт ата китабы”ндагы жырлардын сюжетлери хәм қахарманлары, образлары каракалпак қахарманлык дәстаны “Мәспатша”дагы образлар хәм сюжетлердин дөрелиуине, онын дәстан сыпатында жетилисуине толық тәсир жасаган болыуы керек, деген жуўмаққа келемиз.

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр. 580.

2. Каракалпак фольклоры. X том. Мәспатша. Нөкис, 1982, 9-бет; Әлиев О. “Мәспатша” дәстанынын вариантлары. “ӨзСССР Илимдер Академиясынын Каракалпакстан филиалынын “Хабаршысы” № 4, 1961.

3. Пропп В.Я. Русский героический эпос. Ленинград, 1955, стр. 25.

4. Қоныратбаев Ә. Қазақ эпосы және тюркология. Алматы, 1987, 169-бет.

5. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. Москва, 1976, стр. 127-128.

“Қорқыт ата китабы”нын “Байбурабек баласы Бамси-Бейрек хаккында” деп аталыушы III жыры менен гнесологиялык жақынлыкта деп есапланган “Алпамыс” дәстаны арасында да ўақыялардын сөз етилетуғын орны, географиялык атамалар, қала, жер атлары, мазмунынын тарийхийлығы сәйкес келмейди. “Алпамыс” дәстанынын сюжетинде Өзбекстаннын түслигиндеги “Жийдели-Байсын” жеринин географиялык атамалары аталса, “Бамси-Бейрек” жыры XV әсирде Кавказ жеринде хатка түсирилгенликтен, сюжетинде Кавказға байланысly қала, жер атлары, тарийхий ўақыялар орын алған. Академик В.М.Жирмунский Сырдерья бойларынан Огузлар Закавказья хәм Киши Азияға (XI әсирде) келгеннен соң “Бамси-Бейрек” жырынын сюжетинен тарийхий ўақыялардын, яғный Эрзарумнын түслик-шығыс, сондай-ақ түслик-батысындагы Байбурт хәм Оник қорғанларында, Пасең сайларында Огуз батырлары менен Гәуир христианлары арасында Шюкли патшасы және онын бесклерине қарсы жүргизилген урыслардын сәўленгенин жазады. Сонын менен бирге, Байбурт камалынын шешиуши түрде ақ койынлы көшпели Огуз кәуимлери төрепинен 1360-жылы басып алынғанын хабарлайды¹. Демек, “Бамси-Бейрек” жырынын сюжетине XIV әсирдеги Кавказ жеринде болған тарийхий ўақыялар синисип кеткен.

Ал, енди “Алпамыс” дәстанынын сюжетинин кәлиплесиуин хәм онда “Жийдели-Байсынға” байланысly ўақыялардын орын алыу себебин түсиндириуе филология илимлеринин кандидаты Ж.Хошаниязов мынадай пикирлерин жазады: Әсиресе Сырдерьянын төменги жағалауында Арал теңизинин бойларында Огузлар хәм кейинирек қыпшақлардын орналасыуы дыққатқа ылайық болып табылады. Түрк кәуимлеринин ерликлерин турмыс жағдайларын өз ишине қамтыйтуғын “Алпамыс” дәстаны әйемги батырлық жырлар тийкарында Сырдерьянын төменги жағалауларында кәлиплескен болыуы керек. Себеби, түркий кәуимлердин пайда болыуы, олардын сонғы тәғдирлери Сырдерья жағалаулары, Арал теңизи бойлары менен бәркулла байланысly болған. Ал, Термиздин арқа жағындагы Байсын деп аталынған орынларда болса тарийхий мағлыұматлар бойынша Сыр бойынан көшип келген адамлар қоныс басқан. Демек, усы адамлар өзлери менен бирге бул дәстанды да жаңа қонысқа алып келген хәм жаңа қоныс, жаңа турмыс жағдайларына байланысly георграфиялык атамалардын, айырым сюжетлердин, ўақыялардын белгили дәрежеде

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр. 585-586.

өзгериске ушырау ағымлары, яғный жергиликли мүмкиншиликлерге байланысly ийкемлесиуи болған хәм буның нәтийжеси дәстанның жаңа дүзилисиниң пайда болыуына алып келген”¹, -деп жазады. Бул пикирлерге сүйенетугын болсак, онда ең дәслеп сюжетлери Алтай тауы етеклери бойында әйисмги батырлық жырлар тийкарында пайда болып, соңынан Сыр бойында “Бамси-Бейрек” жыры кәлиплескен, ал, бул болса дәуірлер өтиуи менен “Алпамыс” дәстанының кәлиплесиуине унамлы тәсир жасаған деген жуўмаққа келемиз. Бирақ еки дәретпе де өз бетинше раўажланыу барысында хәр бир дәуірдеги тарийхый шәраятларға байланысly өз сюжетине белгили дәрежеде өзгерислер енгизилгенин көремиз.

Сондай-ақ “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың хәм ондағы сюжетлердиң карақалпақ халық дәстаны “Юсуп-Ахмет” хәм “Фәрип-ашық” дәстанларының дәрелиуине хәм олардың дәстан сыпатында кәлиплесиуине тәсири тийгенлигин, идеялық дерек сыпатында хызмет еткенлигин айтыуымыз керек. Әлбетте, бул жерде тек ғана “Қорқыт ата китабы”ның емес, бәлки бул дәстанларға орта хәм әйисмги дәуірлери дәретилген аўызеки хәм жазба естеликлердин де тәсири тийген болыуы керек. Илимпазлардың изертлеулеринде “Юсуп-Ахмет” дәстаны Хорезмде, өзбек ханларының хәким сүрген дәуиринде пайда болған.² Ал, дәстанның идеясында XVI-XVII-әсирлердеги майда Хорезм ханлықларының ала-аўызлығы көрсетилип, олардың бир күшли ханлыққа биригиуге умтылуы хәрекетлери баянланылады.³ Демек, “Юсуп-Ахмет” дәстаны XVI-XVII әсирлерде дәретилген болса, 12 жырдан туратуғын “Қорқыт ата китабы”ндағы хәр бир жыр неше жыллар даўамында, хатка түскенге дейин аўызеки жырланып келгенликтен халық жыршылары хәм шайырлар ондағы қолай, таяр сюжетлерди халықтың арзыу-әрманларына, тилек, идеяларына сай масластырып өзлери жырлап жүрген “Юсуп-Ахмет” дәстанының сюжетине синдирип жиберген болыуы да мүмкин. Бизин бул пикиримизди өзбек илимпазы Р.Жуманиёзовтың мына пикирлери де тастыйықлайлы: “Қорқыт ата китабы” рәаятлары тек улыўма мазмуны менен ғана емес, ал сюжетлик бағдары, образлар дүньясы, сүүретлеу характери менен де “Юсуфбек хәм Ахмедбек” дәстанына тәсир жасаған. Оның

1. Хошаниязов Ж. Карақалпақ қахарманлық дәстаны. “Алпамыс”. Нөкис, 1992, 56-бет.

2. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. Москва, 1947, стр. 112-117.

3. Максетов К. Дәстанлар, жыраўлар, баксылар. Нөкис, 1992, 37-бет.

дәстан ретинде кәлиплесиуинде әхмийетли роль атқарған”¹, -деп жазады. Және илимпаздың пикири бойынша “Юсуп-Ахмет” дәстанының дәретилиуинде тек ғана “Қорқыт ата китабы” ғана емес, ал, “Огузнама” (IX әсир) эпосы да унамлы роль ойнаған деген пикирге келеди хәм “Огузнама”ның тәсири дәстанда үш орында көринетугынын былайынша дәлиллейди: “Юсуф ва Ахмал” дәстанында Ералыхан хаккында сөз етилгенде, оған рәсмий түрде караслы болған қалалардың (ўәлаятлардың) хәкимлеринен екеуиниң исми Айхан (карақалпақшада Айтжан) хәм Күнхан деп жүритиледи. Мәлим болғанындай-ақ, Айхан хәм Күнхан исимлери негизинде “Огузнама”да бар болып, Огуз беклериниң аты ретинде келтириледи.

“Огузнама” дәстанындағы Огузханның дәрья хәм таўлардан асып сапар етиуи Юсуф хәм Ахмалтын сапары тәрийпине оғада жақын болып келеди. Хәр еки шығармада да баслы қахарманлардың дәрьялардан кешип өтип, Хорасан хәм Иран төреплерине барыуы, дерлик, бир түрли сүүретленеди. Сондай-ақ “Юсуф хәм Ахмал” дәстанында “Огузнама”да келтирилген руў хәм елатлардың атамалары, мөкан жай атамалары, қахарманлардың турмыс кәлипи, кәсиплери сол турысында бериледи”², -деп жазады.

Бул пикирлерге толық қосылуға болады хәм карақалпақша “Юсуп-Ахмет” дәстанының мазмуны, сюжетлик баянланыуы композициялық қурылысы бир-бирине жақын болып айтарлықтай айырмашылық сезилмейди. Өйткени, булардың хәммесиниң тийкарын-хорезмше өзбек диалектиндеги версия қурайды хәм усы тийкарда басқа халықларға таралып, оның бир неше тилдеги версиялары пайда болған”³. Эпослардағы бул уксаслық бәринен де бурын, туўысқан халықлардың тарийхый экономикалық хәм мәдений турмысының көп заманлардан бери бир-бири менен тығыз байланыста болып келгенлигиниң нәтийжеси болып табылады”⁴.

Улыўма “Огузнама” эпосының түркий халықлардың көпшилик дәстанларының дәретилиуине тәсири тийгенлигин профессор Ә.Қоңыратбасев та былайынша жазады: “Огузнама” аңызы проза менен жазылса да, кейинги заманда раўажланған “Бозуғлан”, “Коруглы”, “Ал-

1. Жуманиёзов Р. “Юсуфбек ва Ахмедбек” халқ достони ва унинг тарийх асослари. Кандидатлык диссертация. Ташкент, 1991, 121-бет.

2. Жуманиёзов Р. “Юсуф ва Ахмал” достони ва унинг ўғўз ёдномалари билан мунособати. “Ўзбек тили ва адабиёти” журналы. №3, 1990, 46-бет.

3. Максетов К. Дәстанлар, жыраўлар, баксылар. Нөкис, 1992, 230-бет.

4. Сағитов И. Карақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкис, 1986, 79-бет.

памыс”, “Қобланды”, “Манас”, “Қорқыт” жырларының пайда болуына тәсири болған. Өйткені Бартольд В. “Қорқыт” жырларын үлкен “Огузнама” деген¹. Илимпаздың бұл пикирлері ұлыұма қарақалпақ халық дәстандарына, соның ишінде “Юсуп-Ахмет” дәстанына да толығы менен тийіспі. Деген менен “Юсуп-Ахмет” дәстанының дәретіліуіне “Огузнама” эпосына қарағанда да “Қорқыт ата кітабы”ның тәсири күшлі болған болуы керек. Себебі, “Қорқыт ата кітабы”ндағы хәр қыйлы жырдың сюжет, детальдарының хәм образдарының уқсаслықдарының өзі-ақ бұған айқын дәліл бола алады.

“Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлар менен қарақалпақ халық дәстандарының арасында қаншеллі дәрежеде байланыс болған менен “Қорқыт” жырларының сюжетінде тарийхый уақыялар, тарийхый адамлар хақында сөз етіледі. Оның үстіне “Қорқыт ата кітабы”ндағы 12 жырдың мазмұны хәр қыйлы болғаны менен қатнасыушы баслы қахарманлар Баяндур хан, Салор-Қазан тағы басқа қахарман хәм персонаждар “Қорқыт” жырларының хәммесінде қатнасып отырады хәм олар хақықат тарийхта жасаған адамлар, мәселен, Баяндур ханның тарийхта жасағанлығы хақында илимпаз Х.Короглы түрк илимпазы Әвлие Челебидің пикирлеріне сүйеніп мынадай деп жазады: “...Байындыр хан (“Қорқыт кітабы”ндағы огузлардың баслы хуқимдары) — Маханнан шыққан адам. Ал, бұл “Қорқыт кітабы”ндағы Байындыр хан, “Қорқыт кітабы”н көплеген изертлеушілері (В.Бартольд, В.Жирмунский хәм т.б.) ойлағанындай халық атамасын жанландыруу смес. Ал, тарийхый жеке адам болғанын билдиреді.

Үзіл-кесіл бір пикир айтыу үшін бизде материаллар оғада аз, бірақ. Әвлие Челебидің хабарлауын тарийхый хақықатлық ретінде қабыл ететугын болсақ, онда логикалық жуумақ “Қорқыт кітабы”ндағы Байындыр-хан өзінің хақықат прототипіне ийе болған, деген пикирдің пайдасына шешіледі. Әвлие Челебидің версиясында Байындыр-хан қайы қәуімінен шыққан “Қорқыт кітабы”ның кириспесінде сөз етілетугын Османлардың түпкіліклі бабасы Қайы-алп-байдың иниси болғанлығы хақында айтылуы да усы пикирге жүгиндиреді², десе, скиншиден, Салор-Қазан образының да хақықый тарийхый тулға скенлігі илимде тастыйықланған. Мәселен. Профессор Ә. Қоңыратбаев: “Қазан” сөзіне келер болсақ, бұл Х әсирде Сыр бойында пайда болған “Дадам Коркут” жырларының бас қахарманы,

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы, 1987. 277-бет.

2. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. Москва, 1976, стр. 66.

түркменлердің бас батыры. IX-X әсирдегі Огуз-қыпшақ ұлысының ұйытқысы, көбінесе түркменлер болған еди. Оған 24 тайна енген. Оның басында баяндур, салор, қай, баят тайпалары тұрған. Буларға Жайық-Ембі аралығында тұрған пешенег тайпалары да қосылып еди. Қазан соның Салор тайпасынан шығады,¹ деп жазады.

Хақықатында тарийхта жасаған, тарийхый искер, батыр адамлардың образы халықтың ауызеки әдебиат үлгілерінде, жырларында сәулетініп, белгілі бір дәуірдегі тарийхый шындықтар сәулетінеді. Өйткені, батырлардың ерлігін жырлаған эпослар халықтың қәліп-лестіуі менен қатар пайда бола баслаған хәм тарийхый уақыялардың белгілі тулғалары болған батырлардың дәгерегінде неше түрлі қосықлар қурастырылып, солардың негізінде пүтін бір цикл жасалған², деп жазады илимпаз А.Н.Веселовский.

Ал, филология илимлерінің докторы Н.Дәуқараев: “Кең тараулы оғада бай ауыз әдебиатының барлық түрлері де көлемінің үлкен кишилигіне қарамастан, белгілі бір тарийхый дәуірдегі сиясий, мәдений, экономикалық турмыс тілегінен пайда болған хәм соның тәсири астында жарыққа шыққан. Ауыз әдебиатының көп ғана шығармаларының, әсиресе, батырлық жырлардың терен, тарийхый тамырлары бар. Булардың бір қатарлары сол ерте заманларда болған тарийхый хәдійселерді жыр қылады. Бұл шығармаларда сол ерте заманлардағы адамлардың дүньяға көз-қарасы, сана-сезімі, ой-пикирі айтылады³”, -деп жазған еди. Дәуірлер өтіуі менен түрлі өзгерістерге ушырап қиятырған халық эпикалық дәретілерінде халықтың ушқыр қиялдары да, арзыу-әрмандары да, діний түсініктері де, турмыслық хәм тарийхый хәдійселердің анау яки мынау слеслері белгілі дәрежеде сақланып қалатуғыны да тәбійғый.

Сонлықтан да филология илимлерінің докторы С.Бахадырова: “Қорқыт ата кітабы”ның “Бамси-Бейрек” жыры менен “Алпамыс” дәстанын салыстыра отырып мынадай жуумаққа келген еди: “Ұлыұма алғанда “Кітаби дедем Қорқыт” жазба естелігіндегі “Бамси-Бейрек” хақындағы гүррінің (жырдың-П.К.) бір өзгешелігі онда мұсылман дінінің тәсірі аз ушырасады, ал, реаль хақықатлық басым⁴”, деген еди. Шынында да “Қорқыт ата кітабы”ндағы жыр-

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы, 1987, 143-бет.

2. Веселовский А.Н. История эпоса. Отд.1. СПб. 1882, стр.267.

3. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. Нөкіс, 1977.

4. Бахадырова С. “Кітаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едіге” хәм хәзиргі әдебиат хақында ойлар. Нөкіс, 1992, 14-бет.

ларда тарихый ҳақыйкатлыктын излери теренирек сакланып калганлыгы анык.

“... Коркыт жырлары”нын арғы теги IX-X әсирлерде Сыр бойындағы Жанкент қаласында пайда болса, деп жазады Ә. Қоныратбаев: “онда Оғуз-қыпшақ ұлысының тууылыуы, печенег пенен түркмен арасындағы (922-956), оннан соң Жанкент ханы Шах Маликтін 1043-жылы Сырдан кетиуі сүўретленсе керек. Сонда биз бул жырлардың дәслепки сюжетлерин көп жыллар көшпели болып, шаманизмге табынған, кобыз культине сыйынған Оғуз-қыпшақ ұлысы заманында дөретилген, сол ушын ол жырлар сол кәўимнің қуралыуы, ыдырау тарихын баянлайды деймиз”¹, -деп жазған еди. Оның үстине “Коркыт” жырларының көпшилик бөлегин оғуз-қыпшақ, печенег-салор кәўимлеринің урыслары қурайды. Бул кәўимлер көп жыллар бойы сахра далаларында көшпели турмыста жасағанлықтан, жырдың сюжетлеринде мұсылман динине шексиз әйемги шаманизм, тотемизм дининің қалдықтары мифологиялық сүўретлеўлер қарақалпақ дәстанларына қарағанда басым орынды ийелейди. Мысалы, I, III жырларда Оғуз беклеринің көкке (күнге) қолларын жайып, тәңиріден перзент тилеуі, тилеклеринің қабыл болуы бериледи, себеби, сол дәуірдеги шаманлардың инанымы бойынша пүткіл әлемди алты қабат аспанның үстінде туратуғын тәңири басқарып турады-мыш. Олар көк аспанға, күнге, айға, жұлдызға қатты сыйынатуғын болған. Бул жөнінде атаклы қазақ алымы Шокан Ұәлиханов: “Аспан (көк тәңири)-шаман дининің ең негизги қудайы”, -дейди². Мифологиялық-фантастикалық сүўретлеўлер “Коркыт ата қитабы”нда Коркыт образына байланысly берилген. Жырда Коркыт ата оғузлардың кәраматлы пири батырлардың жәрдемшиси, сонлықтан ол Бану-Чечекти айттырып қудалыққа барғанында өзине қылыш көтерген Қарчардың қолын қатырып таслайды. Бул тәрәплери менен Коркыт ата “Едиге” дәстанындағы Соппаслы Сыпыра жырау образына ұксап кетеди.³ Соппаслы Сыпыра жырау да хан, бийлердің кенесгөйи. Олда Тоқтамыс ханға қиятырып жай булт пенен ағып турған Едил (Волга) дәрйясын муз етип қатырып таслайды.⁴ Сондай-ақ, Коркыт атаның изинен Қарчар қуғанында

1. Коркыт ата қитабы. Алматы 1986, 5-бет.

2. Мәсимхан ұлы Дүкән. “Оғызнама” ата мұра. “Жұлдыз” журналы, № 9, 1990.

3. Алаамбергенов К. “Коркыт ата қитабы” хәм Қарақалпақ дәстанлары. “Қарақалпақстан мұғаллими” журналы, №2-4, 1994, 43-бет.

4. Едиге. Нөкис, 1990, 45-бет.

Баяндурханның ешкі баслы хәм қошқар баслы атын алма-гезек минип қашуы әйемги дәуірлерден қиятырған мифологиялық-фантастикалық сүўретлеўлердің белгиси, бул тотемизм дининен де бұрынғы, әйемги мифологиялық исенимнің бизге жетип келген елеслери болса керек. Бұндай еки хайуанның бириктирилиуі қусаған мифологиялық сюжет дүнья халықларының фольклорында өз сәўлелениуін тапқан. Бирақ қарақалпақ дәстанларының сюжетинде бұндай деталь ушыраспайды. Тек ғана “Қоблан” дәстанында батырдың еки аты туўралы мағлыұматты ушыратамыз. Онда Қараманның Булыт ата, Сағым ат деген еки аты болып, екеуі де қанатлы қустан қалмайтуғын, тулпар ат болады. Қараман Қобланды Көбикли дәўдин қолынан қутқаруы ушын Булыт атын минип, Сағым атын жетекке алып кетеди (164-бет). Демек, бұнда да әйемги дәуірлердеги мифологиялық исенимнің излери сүўлеленген.

Сондай-ақ “Бамси-Бейрек” жырындағы Байбурабек, “Алпамыс” дәстанындағы Байбөри исимлеринің астарында да әйемги мифологиялық ойлаудың тәсири бар. Бұндағы “Бұры” сөзинің алынуында исенимлі тийқар бар. Өйткени шығыста әйемги түркілер хәм Монғоллар бөриге сыйынатуғын болған. Бұны “Оғызнама” жазба естелигинде де ушыратамыз. Онда Оғуз хан “Көк бөрини уран етеди”. Әйемги жазба естеликлер бойынша изертлеу жүргизген өзбек илимпазы Н.Рахмановта “Коркыт ата қитабы”ндағы Байбурабек сөзине итибар берип: “Ханбөри исми (Байбура гейде усылай да аталады.- П.К.) тегин қойылған емес. Оның тийқарында, әлбетте, түсиндирмеси бар. Енисей жазуларында да Чучук Бөри Сангун исми бар. Хәр екеуіндеги Бөри исми тийқарында мифологиялық түсиник бар. Бөри хакқындағы түсиник мифтин, атап айтқанда әйемги түркілердің (Ашин руының) қасқырдан келип шыққанлығы хакқындағы мифтин, символға айланған көриниси болады”¹ деген еди. Хәттеки, сол дәуірлердеги дереклерде түрк руларының батырлары урысқа атланғанда өз туўларының ушына қасқырдың бас терисин байлап шығатуғынлығы хакқындағы мағлыұматларды да ушыратамыз.² Ал, “Оғызнама” жазба естелигинде Оғуз ханның барлық атланысларында көк бөри әскерлерин баслап жүреді.

Ал, қарақалпақ халық дәстанлары “Алпамыс”, “Юсуп-Ахмет”тин сюжетлеринде әйемги дәуірлердеги қуш культине байланысly

1. Рахманов Н.А. Урхун-Енисей ёдноمولари ва туркий эпослар. Докторлық диссертация. Ташкент, 1991, 20-21-бетлер.

2. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, 1990, 83-бет.

түсиниклердин селслери сәулеленген. Мысалы, батырлардың зинданда жатып ғазлардың, тырналардың қанатына хат жазып жиберіуі, қуслардың оны белгіленген мәңзилге өз уақытында жеткеріуі қусаған сүретлеулер, бұл халқымыздың ұзақ елдерге тез хабар жиберіуі, қустан хат тасыушы сыпатында пайдаланыуы хақындағы арзыу-әрманларын сәулелендіреді.¹ “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың сюжетлерінде бұл мотивлер сақланбаған. Лекин, қусларға сыйыныудың әйемги тотемизм дининің айырым қалдықтарын ушыратамыз. Мысалы, “Қорқыт ата кітабы”ның барлық жырларында Оғузлардың бесі Салор-Қазан былайынша тәріпленеді. “Барлық оғуз жигитлеринің басшысы, кем-кетиктің қорғаны, Баяндурханның күйеуі, Төле қустың туқымы, Түркистанның дингеги, тайпалар менен уруулардың арысланы, қара тобырдың жолбарысы, қара аттың ийессі” (49-бет), делінеді. Бұл сөздер Қазан атына байланыссы ешейиннен айтыла салынған емес. Себеби, түркий халықтарға ортақ “Оғузнама” жазба естелигінде Оғузлардың шығысы Оғуз-қағаннан басланады. Оғуз-ханның ұрпақтары көп болып, олар 24 тайпаға бөлінген. хәр бир тайпаның сыйынатуғын төтеми, кәраматлы қус болған. Абулғазының жазыуынша салорлардың сыйынатуғын қусы бүркіт болған.² Ал, Қазан сол 24 тайпаның ишиндеги салор тайпасынан шығады. Сонлықтан да жоқарыда Қазанның шығысын “Төле қустың туқымы” дегенинде жан бар. Енди биз қарақалпақ қахарманлық дәстаны “Қоблан”да пирлеринің қус кебинде айланып ушып келиуін хәм тырнаның ураныңман деп келиуін ушыратамыз. Мысалы:

Ураныңыз бизлер деп,
Кәуендерің бизлер деп,
Аспаннан келди бес тырна.
Ат танапка қол салды....
Пирден мәдет болған соң,
.... Тарыға көрме балам деп,
Ақ сары бас қуу болып,
Келип жетти Қобланның,
Қызыр Ильяс бабасы (76, 80-бетлер).

Демек, “Қорқыт” жырларында да, қарақалпақ дәстанларында да әйемги қус культине сыйыныушылықтың элементлери орын алған.

1. Мирзаев Т. Узбекское варианты дастана “Алпамыш”. Кандидатский диссертация. Ташкент, 1965, стр. 198-199.

2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974. стр. 525-559.

Себеби, қус төтеми әйемги дәуірлердеги түрки теклес халықтардың сыйынған қудайларының бири болған.

Оғуз эпосындағы жырларда хәм қарақалпақ дәстанларының сюжетинде мифологиялық сүретлеулер тәннен орын алған. Мысалы. “Юсуп-Ахмет”, “Ғәрип-ашық” дәстанында қахарманлардың таулар, дәрйялар менен сөйлесіулери Оғуз эпосының II жырындағы Ораздың гәуірлерге бенде болғанында ағаш пенен тиллесиуін еске түсиреди. Хәттеки, “Қорқыт ата кітабы”ның VIII жырында Бисаттың тилинен: “Анамның атын сорасаң—қатты ағаш”, әкемнің атын сорасаң—қәхәрли арыслан, өз атым—Аруз улы Бисат (96-бет), деген сөздер айтылады. Бұл сөзде де үлкен мәни бар, себеби, Башкурт шежирелеринде қус хәм ағашлар урыулардың сыйынатуғын атрибуты ретинде бериледи.¹

Улыұма айтқанда, “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырларға қарағанда да қарақалпақ дәстанларының сюжетинде берги дәуірлердеги ислам дининің тәсири, диний сүретлеулер теренірек синдирилген. Оларда аллаға сыйыныушылық, қудайға жалбарынуы, ямаса батырлар қыйналып қысылғанында кәраматлы пирлер хәзирети Әлий, Ғайып Ерленлер, Жайылған баба сыяқты т.б. жәрдемши күшлердің келиуі сөз етиледи. Усындай диний сүретлеулер “Алпамыс” дәстанының сюжетинен орын алыуы хақында профессор И.Сағитов былайынша жазған еди: “Геройдың әулис-пирлерге жалбарынып, олардан жәрдем сораулары эпосқа соңғы заманларда қосылған қосымталар болып табылады. Бундай қосымталар халықтың диний көз-қараслары менен түсиниклерине байланыссы қосылып отырған. Ол уақыттағы жыраулар да, оларды тыңлаушылар да бұл сыяқты диний көз-қараслардың тәсиринен қутыла алмайтуғын еди”² дейди. Хақыйқатында хәр бир дәуірдің сиясий-жәмийетлик характерине байланыссы дәстанның сюжети-не өзгерислер енгизилип, жаңа қосымталар қосылып отыратуғыны тәбийғый.

Улыұма “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлар VIII-XI әсирлерде фольклорлық дәстүрде, яғный ертеклик аңыз, жылнама түрінде Сыр-дәрйя бойларында пайда болып хәм XV әсирде әдебиілескен түрінде “Қорқыт” аты менен бир кітапка бириктирилген болса, ондағы жырлар хәзирги түркий тиллес халықтардың, соның ишинде қарақалпақ халқының да көлемли эпослық мийрасларының сағасы деп айтыуға толық хақылымыз. Хақыйқатында бұл дәстанлардың қайсы жылы,

1. Бахадырова С. “Китаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едиге” хәм хәзирги әдебиат хақында ойлар. Нөкис, 1992, 27-бет.

2. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкис, 1986.

кайсы жерде хәм ким төрепинен дөретилгенин анык, дәл тауып айтыу кыйын, буны фольклорды изертлеуши алымларда мойынлайды. Соныктан да профессор Қ.Жумалиев: “Ауызеки әдебиатты изертлеуде гезлсетуғын үлкен кыйыншылықтың бири, онын кайсы уақытта, кай дәуирде туған шығарма екенлигин тап басып, дәл айтыу мүмкиншилигинин жоқлығы”¹, деген еди. Бизинше, каракалпак дәстанларының дөрестилиуине “Қорқыт ата китабы”ның тәсири үлкен болған. Өйткені “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың тийкарғы сюжетлери ондағы образлардың жасалыуы, кахарманлардың характери каракалпак халық дәстанлары “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахмет”, “Ғәрип-ашық” т.б. мийраслар менен жақын уксаслыққа хәм сәйкесликке ийе екенлигин көрдик. Демек, каракалпак халық дәстанларының тийкаргы сюжетлеринин қәлиплесиуин, олардың дәслепки пайда болыу дереклерин огузлар заманында дөрестилген “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардан излеуимиз керек.

Соның менен бирге, түркий тиллес халықлардың кахарманлық дәстанларының дөрестилиуине тек ғана “Қорқыт ата китабы” емес, ал, оннан да бурын дөретилген әййемги жазба естеликлер “Орхон-Енисей” жазыулары, “Огузнама” естелиги, хәттеки, Абулқасым Фирдаусийдин “Шахнама” дәстаны да унамлы тәсир жасаған болыуы керек деген жуўмаққа келемиз. Белгили фольклор изертлеушиси профессор Қ.Максетов “Орхон-Енисей” жазба естеликлеринин каракалпак кахарманлық дәстанлары менен уксаслығын салыстырып изертлей отырып мынадай жуўмаққа келген еди: “Солай стип, биз Култегин хұрметине орнатылған жазба естеликтин поэтикалық төрепине аныклап нәзер аударсақ, хәзирги түркий тиллес халықлардың ауызеки кахарманлық эпосының көп сандағы элементлерин көре аламыз. Култегин естелигинде қәлиплескен эпикалық традиция өзинин өткир кахарманлық мотивлери менен түрки тиллес халықлардың ауызеки кахарманлық дәстанларына гүмансыз өз тәсирин тийгизген”², деп жазады. Демек, түркий тиллес халықлар төрепинен дөретилген эпослардың келип шығу төркинлери әййемги дәуирлерге барып тиреледи екен.

Деген менен, каракалпак дәстанларының дөрестилиуине, сюжетинин қәлиплесиуине, образларының жасалыуына көбирек тәсир тийгизген “Қорқыт ата китабы” екенлигин айтыуымыз керек. “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың идеялық мазмунында сөз стилетуғын

кахарманлардың сыртқы душпанлардан өз елинин гәрезсизлиги хәм азатлығы ушын алып барған гүреслери, өз ели-халқына шексиз берилген патриотлық сезимлери, олардың ен жақсы адамгершилик сыпатлары, елдеги ишки хәм сыртқы хәдийселердин сүүрстлениуи, оған кахарманлық катнасы, бир-бирине шын берилген жаслардың мухаббат сезимлери, соның менен бирге буларға карама-карсы қойылған унамсыз күшлердин жауыз, пасык нийстлери, олардың корқақлығы, жеркенишли келбети бәри-бәриде каракалпак дәстанлары менен бирдей тен, уксас түрде сүүрстлеулерге ийе. Нәтийжеде халық дәстанларын дөретиуши шайырлар, жыраулар, баксылар әсирлер дауамында ауызеки жырланып, XV әсирде “Қорқыт ата” исминдеги китапқа бириктирилген жыр сюжетлерин халық тилегине сай масластырып, сол өзлери жасап атырған халықтың миллий үрп-әдет дәстүрлерин, психологиясын, этнографиясын, тарийхый жағдайларын есапқа ала отырып, оларды шығарманың сюжетлик уакыясында, композициялық курылысында, идеялық мазмунында, көркемлигинде дөретиушилик жақтан жетилистирип хәм рауажландырып отырған.

1. Жумалиев К. Қазақ эпосы мен әдебиат тарийхының мәселелери. Алмата, 1986, I том. 9-бет.

2. Максетов К. Каракалпак фольклористикасы. Нөкис, 1989, 22-бет.

II БАП

“ҚОРҚЫТ АТА КИТАБЫ” ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК БАЙЛАНЫСЛАРЫ

Халық аңыз екі әдебиет үлгілерінің қайсысын алып қарасакта бай көркем сөз маржандарын өз бойына жәмlestирген алтын ғезийнелер екенлігінің гүәсы боламыз. Солардың ишинде фольклордың ең бай ири жанрларының бири дәстанларды оқып отырып, оларды атқарыушы жырау, қыссахан, шайырлардың ушқыр қыяллары аркалы дөреген фантазиялық сүүретлеулерди, асыра көркем баянлауларды, адамның акылы уграс келмейтуғын уакыяларды ишки руухый жан дуньямызда ләззетлениушилик пенен кабыл стип, хакийкат (реаль), шынлык сыпатында тән алып отырамыз. Олардың мазмунында белгили бир дәуирдин тарийхий хакийкатлығы да, мифологиялык-фантастикалык сүүретлеулер де, халыктын диний иссинимлери де сәуелеленип отырады. Соның ушында профессор К.Мақсетов: “...дәстанлар аўызеки халык творчествосының көп ғана жанрларының элементлерин өз бойына синирип жиберген”,¹ дейди. Хакийкатында да бул элементлер дәстан текстинин поэтикалык катарларында ең сулыу көркем сүүретлеу куралларының жәрдеми менен жасалып отырады.

Әлбетте, бизиң бүгинги дәуиримизге жетип келген дәстанлардағы бундай көркемдилек, бир-еки әсирдин яки бир неше жыллардын ғана жемиси емес, ал, ең әййемги дәуирлерден берли жырланып, шынланып киятырғанының шеберлик өнеринин нәгийжеси. Мысалы, “Орхон-Енисей” жазыулары бойынша изертлеу жүргизген И.Стеблева “Орхон-Енисей” жазыуларын толығы менен әдебий шығарма сыпатында карап, оны косык деп тапкан еди². Сонлыктан да халыктын әййемнен киятырған жазба хәм аўызеки мийрасларының хәммесине де сөзлерди сулыу хәм көркем етип баянлау усыллары тән болып келетуғыны байкалады. Биз изертлеу жумысын жүргизип отырған “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың Сырләрәя бойларында

шаманизм руухында, фольклорлык дәстүри тийкарында хәм оның тиккелей тәсири астында пайда болғанлығын академик В.Бартольд хәм В.Жирмунскийлер жазған еди. Бирак “Қорқыт” жырлары фольклорлык стильде жазылып проза түринде баянланады. Солайда болса, ол жырлар-композициялык курылысы жағынан тек ғана прозадан турады деп айтыу қыйын. Себеби, прозалык баянлаулардың желисине косык текстлеринин де енип кеткенин сеземиз. Шынында да косык пенен көркем прозаның аралас қолланылыуы әййемги жазба естеликлерден де тауылып атыр. Илимпаз И.Стеблева, жокарыда айтып өткенимиздей “Орхон-Енисей” жазба естеликлериндеги тексти толығы менен косыкқа жатқарғаны менен, онда көлемли эпослык жырлардағы сыяклы косык арасында “алғы сөз” тақылсттеги түсиндирмели баянлау хызметин атқаратуғын көркем прозаның да аралас келетуғынлығын илимпаз М.Жолдасбеков “Асыл арналар” атлы мийнетинде дәлиллеп көрсеткен еди¹. Демек, эпикалык мийрасларда косык пенен прозаның аралас берилиуи әййемнен киятырған эпослык дәстүрдин бири екенин көремиз.

Енди “Қорқыт” жырлары XV әсирде белгисиз автор тәрәпинен бир китапка бириктирилгенинде, проза түринде баянланған, бирак соған дейинги дәуирде, әсирлер дауамында хәзирги эпикалык дәстанларымыз сыяклы аўызеки айтылып жүрген. Сонлыктан да В.М.Жирмунский хәм Х.Т.Зарифов “Қорқыт китабы” кара сөз бенен жазылған, бирак, бир катар орынларда лирикалык бөлеклер, жырлар аттан-анық билинип турады. Оларда синтаксислик параллелизмнин хәм уйкаслардың болуы соңынан кара сөз бенен аўмастырылған косык формасы болғанын көрсетип турады. Поэманың анағурлым ертеректеги аўызеки баянламасында мине усылар түрк халықларының хәзирги дәстаны ушын да әдеттеги нәрсе болған косык пенен кара сөздин араласыуынан дүзилген шығар, бәлким”².

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың текстлери халық эпослары сыяклы прозаның ишинде косыктын аралас келиуинен турады. Буны дурыс баклаған В.М.Жирмунский: “Баянлау кара сөз бенен, барлык гәп бөлеклери косык формаларына ийс бола бермесе де, кахарманлардың сөзлери (бирең-сараң өзгешеликлерди есапка алмағанда) тек косык пенен бериледи”³, деп жазған еди. Тап усындай пикирди илимпаз

1. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, 1990, 41-69-бетлер..

2. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. Москва, 1974, стр. 12.

3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр. 616.

1. Мақсетов К. Қарақалпақ кахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965.

2. Стеблева И. Поэзия тюрков VI-VIII веков. Москва, 1965.

Т.Д.Меликов өзінің “О структуре стихотворных текстов “Книги моего деда Коркута”¹ атлы мақаласында билдирген еді. Хәқыйкатында да “Қорқыт” жырларында ұақыяны, ямаса сөз бенен сөзди байланыстырыўда, жырды айтып беріўши, яғный баянлаўшы тәрәпинен “Тынлайық не айтқан екен”, “Көрейик, хан ийем, кимлер келген екен”, “Хан ийем, ол не сорапты, соған келсейик”, “Тынлаңыз хан ийем” сыяқлы т.б. сөзлер баянланып отырады. Бул “Қорқыт ата китабы”на енгизилген жырлардың хәммесинде сюжетлик ұақыяны бир адам тәрәпинен эмоциялы етип баянлап беріў формасында даўам еттириледі. Бул жағынан “Қорқыт” жырлары араб халқының “Мың бир түн” атлы әжайып ертеклерин ядқа түсиреди. Онда да ўәзир қызы, қызыклы хикаяларды ханға баянлап айтып берип отырады.

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың сюжетинде сөзлерди байланыстырыўда дәнекерлик хызмет атқарып отыратуғын бундай клишалар (қайталаўлар) қарақалпақ халық дәстанларында да көплек ушырасады. Жыраў дәстанды жырлап отырып ұақыяны байланыстырыў ушын “ендиги сөзди еситин”, “оннан соң”, “...сол ұақытта”, “бир-еки аўыз сөз сөйлейди”, “Ендиги сөзди Байсынның елатындағы Байбөриниң баласы Алпамыстан еситин” (Өгиз жыраў) т.б.сыяқлы сөзлерди көп қолланады. Булар еки дәрәтпедә де бир адам менен екінши адамның монологын беріўде, яки қахарманның сөзин, ис-хәрекетин баянлаўда бирдей болып келеди. Халық дәстанларында проза әсирлер даўамында жыраў-бақсылардың репертуарында шыңланып, олардың импровизаторлық таланты арқалы толысып, “писип” жетилискенликтен, қара сөздің өзи қосық сыяқлы, ишки уйкас пенен айтылып, сеслердин өз-ара үнлесиўи, үнлеслиги бойынша тынлаўшыға жеткерилип бериледи. Сонлықтан да қарақалпақ қахарманлық дәстанларын изертлеген Қ.Мақсетов: “...дәстанлардағы проза жанрының баслы өзгешелиги уйкасылылығы, музыкалылығы менен айрылады”², деп жазған еді. “Қорқыт” жырларын арнаўлы изертлеўши илимпазлардың бири Х.Короглы естеликтеги хәм дәстанлардағы прозалық баянлаўлардың өзгешеликлери туўралы томендегише пикирлерин билдирген еді: “Қорқыт ата китабы”ндағы проза дәстанлық прозадан пикирдин хәм мазмунның кеңлиги менен өзгешеленеди. Егер дәстанларда тийкарғы мазмун дәстанның поэзиялық бөлегине жүкленип, ал прозалық

бөлегинде сюжети қысқа баянланатуғын болса, ал, “Қорқыт ата китабы”ның прозалық бөлеги поэзиялық бөлегинен кем емес дәрежеде поэтикалық образларға толы хәм эстетикалық жақтан тәсирли, сонын менен бирге тийкарғы сюжетлик избе-излик оның усы (прозалық) бөлегинде сүүретленеди”¹, дейди.

Соны айтыўымыз керек, “Қорқыт” жырларын ең биринши рет рус тилине аўдарған академик В.В.Бартольд жырда келетуғын қосық қатарларын контекстеги прозадан бөлип көрсетпеген еді. Деген менен жырда баянлаў менен берилетуғын прозаның өзи көркем болып келеди. Соның ушында “Қорқыт” жырларындағы проза менен баянланған текстың өзінде сөздің логикалылығы менен эмоционаллық бояўы, ұақыя менен характердин сәўлеләниўине объективлилик береді, деп көрсетеди илимпаз Х.Короглы хәм ол, “Дирсехан улы Буқашжан” атлы I жырдан төмендегише мысал келтиреді: “Дирсехан өз хаялына арнап даңқы жер жарған той берди, өз тилегин айтып жалбарынды, айғырларды, нар буўраларды хәм қошқарларды сойдырды, тойына ишки огузлар менен сыртқы огузлардың беклерин шақыртты, ашты көрсе тойдырды, жалаңашты көрсе кийиндирди, қарызға белшеринен батқанды көрсе, қарызын төлеп қутқарды, төбе-төбе гөш үйдирди, мол-көл етип қымыз атлатты (пистирди). (Хәмме) қол көтерип, (оның хакына) дуўа етти”. Бул мысал қысқа сөзлилик пенен характерленип, көплеген пауза арқалы өзине тән интонациясы менен жасалып, өз ишине, хәттеки, рифма. ассонанс хәм аллитерация элементлеринде қамтыған.²

Усындай етип қара сөздің жупкерлесип, белгили бир интонация менен уйкасылы болып айтылыўын қарақалпақ дәстанларында да көплек ушыратыўға болады. Мысалы, “Алпамыс” дәстанындағы Байсарының (Байбөриге өкпелеп) көшип баратырған жеринен мысал келтирейик: “Зар-зар жылап, кемпир менен қыз түйениң үстинде кете берди. Бул кетиўден кетти, шөллерди сегбир етти, түлки жүрмес түнейден, түнде қойын айдады, қарсақ жүрмес қалыңнан қайырып малын айдады. Отлақ жерде қонады, шымкентли жерде түсленди, неше ай, неше мезгил болғанда, өлдим-талдым дегенде, қалмақтың Бәндирги деген таўынан Байсары бай малын айдап зордан-зорға өтеди” (15-бет). Бунда сөзлердин қурылысы жүдә еркин характерге ийе болып, буўын теңлиги сақланбайды. Бирақ, халық даналығынан дәрестилген

1. Меликов Т.Д. О структуре стихотворных текстов “Книга моего деда Коркута” журнал “Советская тюркология”, № 1, 1988, стр. 28.

2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 269-бет.

1. Короглы Х. Стилистические особенности “Книга моего деда Коркута”. Журнал “Советская тюркология” № 2, 1975, стр. 55.

2. Короглы Х.Г. Проза или поэзия? (О “Книге моего деда Коркута”). Журнал “Советская тюркология”, №2, 1974, стр. 52.

сулыў сөзлер, бай сүүретлеў куралларының жәрдеминде өткир хәм көркем етип бериледи.

“Қорқыт ата китабы”нда жырды баянлаўшының, яғный озанның, ал, карақалпақ дәстанларында дәстанды атқарыўшы жыраўдың сөзи айрықша орын ийелейди. Олар дөретпеге айрықша түр берип, сүүретлеў кураллары шебер ислетиледи. Мысалы, “Огуз-Қаңлы баласы Қаң-Төрәли хаққында” деп аталыўшы VI жырда: “Огузлар заманында жигит басына қыйынлық тәсер болса, ол соны түс көрип билетуғын еди. Қаң-Төрәли уйқыға кеткенде Сейилжан сулыў: “Маған ашық болып таласып жүргенлер көп еди. Усылай жатқанда бизге жаў топылып, қосылған жигитимди өлтирип, өзимди алып кетсе не қылар еди. Ақ жүзиме дақ салып, әкемнің үйине қайта апарып тасласа не болар еди?”-деп шоршынды” (80-бет). Бунда “Огузлар заманында жигит басына қыйынлық түсер болса, ол соны түс көрип билетуғын еди”, деген сөз жырды баянлаўшы озанның сөзи. Ол дәстанда баянланып жырланып атырған ўақыға өзи “катнасыў” арқалы оны айқынластырып түсиник берип тур. Сондай-ақ, бул мысалда озанның сөзинен соң қахарманның ишки монологы баянланып, соңынан автор сөзи туўра гәп формасында да келип тур. Буған жоқарыдағы “деп шоршынды” сөзи мысал бола алады. Усы такылеттеги уқсас сүүретлеўлерди карақалпақ дәстанларында да, яғный “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахметте” де көплек ушыратамыз. Мысалы, “Алпамыс” дәстанында: “Баршын деген ақыллы қыз еди. Байшубардың төрт аяғындағы гүлмыйықты алып, төрт қысырдың сүтин төрт шелекке саўды, аттың төрт аяғына кийдирди” (108-бет). “Әшимге кеңесетуғын адам болмады, қыйсық таяғын жерге шаншып, оған жаман шөгирмесин қыстырып, әнс шөгирмеге кеңесипти, “шөгирмеге кеңеспек” Әшимнен қалған екен” (137-бет). “-Жора, қоналқаң болсын!”-деп бир семиз қойды таслады, емшекти ана берди, ырысқалды қудай жеткерди, күнде бир қойдын гөшин жеп, аўкатын алып жата берди” (137-бет). Жоқарыдағы мысаллардағы “Баршын деген ақыллы қыз еди”, “Шөгирмеге кеңеспек, Әшимнен қалған екен”, “емшекти ана берди, ырысқалды қудай жеткерди” сөзлери “Қорқыт” жырларындағы сыяқлы жыраў тилинен айтылып, оның ўақыға қатнасын хәм лирик қахарманның көз-қарасын билдирип тур.¹ Автор сөзи туўра гәп формасында дәстанларда утымлы қолланылып “деди”, “дести”, “деп” сөзлери арқалы жийи ислетиледи.

1 .Мақсетов К. Карақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 272-бет.

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырларға хәм биз салыстырып отырған карақалпақ дәстанларына сер салғанда, озан хәм жыраў тилинен сулыў табиат көриниси сүүретленип, бул жүдә көркем хәм жан ендирип бериледи. Мысалы, “Салқын, салқын таң самалы ескенде, сақаллы бозторғайлар сайрай баслағанда, узын мурт пал хәрреси уясынан өргенде, арғымақлар киснеп даўыс бергенде, таң атып, ақ пенен кара көзге түскенде, стеги сулыў ийир-ийир таўлардан күн көзи көрингенде, огузлардың ер жигитлери гүрес майданына түсе баслағанда, Дирсе-хан елес-кәпесте атына минди де, қасына қырық жигитин ертип, Баяндур хан тойына келди” (11-бет), делинеди. Енди карақалпақ қахарманлық дәстаны “Мәспатша”дан мысал алып көрейик: “...Мәспатша жолға рәўана болды. Таўды-тасларды ақтарып, жети күн жол жүрди. Кетип баратырса, Алатаўдың арасында гүмистей жарқыраған бир булақ тум-тусқа тарап, хәр сайға бурқырап ағып атыр. Оны көрип Мәспатша хайран болып, жол табалмай, булақты жағалап, үш мезгил жол жүрди. Бир бағы-бостанның үстинен шықты. Аңлап караса, әнжир, алмалар писип, томпылдап жерге түсип, жағымлы самал есип, бұлбиллер сайрап, кумырылар нама шегип, паттақ қуслары хаўаз етип, көргенлердин еси кетип турған, бағы-бостанды көрип, Мәспатша қыял етти” (145-бет).

Усылайынша “Қорқыт” жырларындағы хәм карақалпақ дәстанларындағы ўақыяларды баянлаў усылларының әйjem дәуирлерден қабыл етилген дәстүрлик усыллар менен үнлес келиўи, хәттеки, жыршылар тәрәпинен, дәстанға қатнасыўшы қахарманның ишки ой-кеширмелерин сүүретлеў усылларының да сәйкеслиги үлкен әхмийетке ийе. Мысалы, “Қорқыт ата китабы”ның I жырында: “Сонда балаға ой келди: “Жайдың дийўалын бакан услайды, ол жайға сүйеў, өгиздин маңлайына мен несине тиреўиш боламан?”-деп, қолын өгиздин маңлайынан жулып алды да, оның алдынан жалт берди” (13-бет). Ямаса, “Байбурабек баласы Бамси-Бейрек” атлы III жырда: “Жигит үндемей, ишинен: “Бул затларды, қарыздар болып, саўдагер қолынан алғанша, қарызсыз өз әкемнің қолынан алғаным дурыс болар”-деген ойға келди” (36-бет). Бундай етип қахарманның ишки қыялын баянлаў карақалпақ дәстанларында да ушырасады, бирақ олардың “Қорқыт” жырларынан айырмашылығы сонда, дәстанды атқарыўшы жыраў қахарманның анық атын (исмин) атап көрсетеди. Мысалы, “Мәспатша” дәстанында: “Мәспатша қыял етти, “бул қалмақлар мениң елиме барса, ийесиз жатқан елимди шаўып алса, атамды, енемди бенде етип қалмаққа айдап кетсе, еңкейген ғарры, еңбеклеген жас, жесир-жетим, ғәрип-қәсер коп еди журтымда... Халқымның қанына қалмайын, қолдан келсе, бул қалмақты елиме апармайын, ата-анамның кеўилине дөрт салмайын, не

болсам өзим болайын, тәуекел калмакка ат салайын, жеңсем жеңгеним, жеңилсем өлермен. Қолдан келсе абырайлы болып, елиме оннан соң барайын, күшим жетпесе, әжелим калмақтан болса, усы жерде жоқ болайын,-деп Айпаршаны бир таудың панайына қойып, батырлық салтанатын тутып, тулпарға тәжне шегіп, ссабы жоқ калмакқа Мәспатша атты қояды” (148-бет). Бундай мысалларды каракалпак дәстанларының хәммесінде де ушыратыуға болады. Бирак хәр бир жыраудың атқарыушылық шеберлигине хәм импровизаторлық талантына қарай, булар жеке өзгешеликлер менен берилиуи мүмкин.

“Геройлардың хәрскетин сүүретлеуға каракалпак дәстанларында аз орын берилмейди”,-деп жазады К.Максетов каракалпак қахарманлық дәстанларын изертлей отырып, олардың прозасы яғный насырый сөзлердің тәсир күши тууралы: “ол хәрскетти сүүретлеу де жанлы, образлы келеди, айтылайын деген пикирдің сыры анағурлым ашыла түседі”¹ -деп жазады. Шынында дәстанларда қахарманлық ис-хәрскетлери жүдә көркем хәм шебер сүүретленеди. Оның үстине дәстанларда хаял-қызлардың хәрскетин сүүретлеу басымырақ болып келеди. Мысалы, “Мәспатша” дәстанындағы Айпаршаны сүүретлеген жерине нәзер таслайык: “Кеуиллери халласлап, басларын жууып, шашларын тарап, кәддин дүзеп айнаға карап, бурымларын бурап, тулымларын таллап, тислерине тишүан жағып, жилүа менен қасын қағып, пәрен орамалын орап, ара берип өзине, сүрме жағып көзине, суймырық кустай сыланып, мойны толы хинжи тағып, қыялланып, лалы-жәуҳардан кийинип, тоғыздан кәде түйинип, батырға дәрқарын жыйынып, ярдың орамалын сайлап, шын кеуилден қумарланып, максет пенен қолайланып, жүзлери гүл-гүл жанып, кеуиллери таудай тасып, тауыстай таранып, сымдай бели буралып, жүзлери айға шоласып, көргенлердің ақылын алып, тиллә-тажы басында, әйне он бес жасында, сырын айтпай яр-досына, жеңгесин алып қасына, әйне жатар ўағында, шықты ярына жолланып. Қаршығадай қыя бағып, яр дәртинен бағры жанып, полаттай балқып, толған айдай шалқып, басарына еринип, нар текедей керилип, ярына шыннан берилип, сарышадай тутым тутып, мәрдана басып, саллана көшип, киятыр пинхамы күлип, Мәспатша жолларын күтип, аш бүркіттей ынтығып, жатарда шыққан Айпарша, сәхәр ўақта зорға жетти...” (68-бет).

Ал, енди бундай етип бир адамның бойындағы қыймыл-хәрскетлерди хәдден тыс гөззал хәм образлы етип баянлау “Қорқыт” жырларында жетиспейди. Бул тәбийғый да, ссебеби, дәстанлар жыллар даўамында

жыраулар репертуарында жетилисип, көркем сөз маржанларын өз бойына синирип жиберген. Ал, жоқарыда да айтып өткенимиздей “Қорқыт” жырлары қысқарған төринде XV әсирде белгисиз автор төрепинен әдебийлестирилип хәм дәретиушилик жақтан қайта исленип бир китапқа бириктирилген хәм жырдың текстинде архаикалық дәуирге тән баянлаулар орын алған. Мысалы, “Қорқыт ата китабы”ның I жырындағы Дирсеханның хаялының хәрскетлерине итибар берип карайык: “...Қасына қырық қыз нөкерин алып, орнынан турып, шанғытып шауып киятырған Дирсеханның алдынан шықты. Хаял кирпичлерин ашып, Дирсеханға карады, көзлерин оңға-солға бирдей тикти, бирак баласын көре алмады. Көкиреги қарс айырылып, жүреги дүрсилдеп ойнап кетти. Қына жаққан көзлеринен қан болып жас акты, дауыс шығарып, Дирсеханға сөйлей баслады” (16-бет). Усы мысалдан көринип турғанындай-ақ хаялдың барлық ағзасын, назлы қыймыл-хәрскетлерин образлы түрде сүүретлеу усуллары бунда жетисе бермейди.

Халық дәстанларының прозасында диалог айрықша хызмет атқарады. Бул еки, хәттеки, үш адамның сөйлесиулеринен турып, дәстанда актив қолланылады. Соның ушында профессор К.Максетов: “...бул сөйлесиулер спектакльлық көринис пайда етип, халық аўызеки творчесвосындағы театр искусствосының дереклери есапланыу менен бирге дәстанның прозасы драмалық элементлерге де ийе екенин көрсетеди”¹, -деп бахалаған еди. Шынында да бундай көринисти “Қорқыт ата китабы”ндағы жырларда да ушыратамыз. Онда да еки я үш адамның сөйлесиулері хәр бир жырдың текстинен табылып отырады. Мысалы, “Оғуз-Қаңлы баласы Қан-Төрәли хакқында”ғы VI жырдан мысал келтирип көрейик:

Оғуз-Қаңлы: О, досларым, мениң әкем көз жумып, ол дүньяға кеткен соң, орнын мен бастым. Бир күни мен де өлемен. Көзимнің тирисинде, балам, сени үйлендирсем деген ойым бар”, -депти.

Қан-Төрәли: - Әке үйлендирер болсан, маған қандай хаялдың сай келетуғынын билип ал. Алған хаялым өзимнен бурын туратуғын болсын. Атқа меннен бурын минетуғын болсын. Мен гәуірлер елине атланар болсам, оған хаялым меннен бурын жететуғын болсын, және жаудың басын алып, алдыма тартатуғын болсын, -депти.

Оғуз-Қаңлы: Эй, улым, саған сулуы хаял керек емес, өзине шерик болатуғын батыр хаял керек болды ғой, -депти.

Баласы (Қан-Төрәли) оған: Аўа, әкс, мениң қелсеуіуыным сондай

1. Максетов К. Аты аталған мийнети, 275-бет.

1. Максетов К. Аты аталған мийнети, 276-бет.

хаял. Болмаса бармақтай түркмен кызы маған сай келмейди. Ол яр төсегин көтере алмай, курсағы жазым болады,-депти. т.б. (73-бет).

Ал, енди “Алпамыс” дәстанындағы қахарман хәм персонажлардың сөйлескен диалогынан мысал келтиремиз:

Тайшыхан: -Келдің бе, Көкаман! — деди хан.

Көкаман: -Келдим.

Тайшыхан: -Қызын көрдің бе?

Көкаман: -Көргенде қандай! Хақыйкат көрдим.

Тайшыхан: -Жаксы ма екен. —Жаман ба екен?

Көкаман: -Жаксы-жаманын билмедим, бир кәса шарап колында, шығып еди үйинен, бети айдай жаркырап, тура алмадым алдында камыс киби қалтырап. (31-бет) т.б.т.с.

Бундай мысалларды “Қоркыт ата китабы”нан хәм кәлеген қарақалпақ дәстанларынан да көплеп келтире бериўимизге болады. Буның әхмийети сонда, еки үш адамның сөйлесиўлери дәретпениң прозасында хәм косық қатарларында да тендей қолланылып, сюжетлик ўақыяның шийеленисиўинде хәм сол шийеленискен ўақыядағы түйинниң шешилиўинде баслы хызмет атқарып отырады. Бул сөйлесиўлер текстлерде туўра гәп пенен де, өзлестирилген гәп пенен де, баянлаўшының сөзи менен де араласып келе береді. Әсиресе “Қоркыт ата китабы”ндағы жырлар туўра гәп пенен берилип, автор сөзи менен, яғный баянлаўшы озан тәрәпинен баянланылып отыратуғынлығын айтыўымыз керек.

“Қоркыт ата китабы”нда хәм қарақалпақ дәстанларында прозалық баянлаўларда нақыл-мақаллар, афоризм сөзлер жийи пайдаланылып барылады. Тийкарынан “Қоркыт ата китабы”ндағы жырларда нақыл-мақаллар прозада көп қолланылса, ал, халық дәстанларында прозада да, косық қатарларында да ушыраса береді. Бирақ қарақалпақ дәстанларында нақыл-мақаллар косық қатарларына қарағанда да прозада басымырақ қолланылатуғынын сеземиз.

Мысалы, “Қоркыт” жырларында баянлаўшы тәрәпинен сөзлердин арасында: “О, хан ийем, ат аяғы ақсайды, озанлар (жыраўлар-П.К.) тили иркилмес”, “Буған Байбурабек ашыўланып: “Ийттен туўған курбанлыққа жарамас” деген (36-бет), “Искенк буннан ары оған: “Туўрап жеген ет жаксы, шөллеп ишкен суў жаксы, ашылмаған сыр жаксы...” (87-бет); “Бегил көзин аспанға тигип: “Аспан алыс, жер қатты”,-депти (102-бет); Жалғыз жигит жаў алмас, жуўсан түби бесрик болмас”, деген бар” (103-бет) т.б. нақыллар жырдың ўақыясы айтылып киятырғанында орынлы түрде арасында қолланылса, скиншиден, бир пүтин абзац тамамланып таза басқышка өткенинде, яғный жана гәп

басланардан алдын да баянлаўшы тәрәпинен “Жаңылмас жак, сүринбес туяк жок”, “Қабырған болса жүрерсең шемиршек болса нығаяр” (13-бет), “Ат аяғы ақсайды, озанның (жыраўдың) тили узын” (74-бет), “Қабырған болса қатады, сиңириң болса өседі” (107-бет), “Ат аяғы сүринер, жыраўдың тили сүринбес” (117-бет) сыяқлы нақыллар, ямаса афоризмлер менен басланады. Бундай етип жыршы тәрәпинен абзацтан кейин гәп басында айтылған пикирдин, яғный таза гәптин нақыл менен басланыўы қарақалпақ дәстанларында ушыраспайды. Ушырасса да жүдә аз екенин байқаймыз.

Хайран қаларлығы сонда, “Қоркыт ата китабы”нан алынған жоқарыдағы нақыллар хәм афоризмлер жүдә терең мәнили болып келиў менен бир қатарда ерте дәуірлерде дәретилиўине қарамастан бизин бүгинги сөйлеў тилимизде де актив қолланылып жүргенлигин айтыўымыз керек. Енди усындай етип нақыл-мақаллардың хәм афоризмлердин қолланылыўын қарақалпақ дәстанларында, сонын ишинде, “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахмет” дәстанларында да көплеп ушыратамыз. Бирақ дәстанларда жыраў нақылларды ўақыяның арасында орынлы қолланып отырады, яғный канатлы сөзлер- ски дәретпедә де қахарманның ямаса жыраўдың баянлаўларында, тәрийплеп сүўретлеўлерин де араласып қолланыла береді хәм гәпти сулыў хәм қысқа, тужырымлы етип бериўде үлкен хәмийетке ийе. Сондай-ақ, “Қоркыт ата китабы”ндағы сыяқлы қарақалпақ дәстанларында да нақыл-мақаллар “деген” сөзиниң жәрдеми менен жасалып, баянланып отырады.

“Қоркыт ата китабы”нда да, қарақалпақ дәстанларында да проза көбинесе гәптин биргелкили ағзаларының тәкирарланып келиўи менен жасалады. Мысалы, “Қоркыт ата китабы”нда “Бир күни Улаш улы Төлекустың баласы, кем-кетиктиң панасы, кәўимлер менен урыўлардың арысланы, қара халықтың жолбарысы, қоңыр аттың ийеси, Ораз ханның әкеси, Баяндур ханның кийеўи, барлық огуз елиниң бахты, Огуз батырларының ағасы-Қазан-Салор төсегинен турып”(22 -бет), делинеди. Қарақалпақ дәстанларының прозасы тил қурылысы жағынан хәр қыйлы формалары менен жасалып “Қоркыт” жырларынан айырылып турады. Соның ишинде ең көп қолланылатуғыны гәптин биргелкили ағзаларының тәкирарланып келиўи, мысалы, “Алпамыс” дәстанында “-Сол ўақытта мама гөне мәси, гөне гүпи, гөне топпы-бәршесин кийип текенесин хайўанқаслап, халақасын узын таслап, жаўлығын қыя жамылып, хасаны белине салып жүре берди”(33-бет),-деп келтириледі. Сондай-ақ дәстанлардың прозасында көп гәп ағзалары түсип қалып та қолланыла береді, мысалы, баслаўыштың түсирилип қалдырылыўы

дәстанларда көп ушырасса, “Қорқыт” жырларында бул ушыраспайды, дерлик.

“Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың сюжеттік уақыясы жүдә қысқа болып, аңызекі дәстанлардағыдай көп қоспалылыққа ийе емес. Буның себебі, хәр бир жырдың сюжети “Қорқыт ата” исминдегі усы кітапқа жәмлестірілгенинде жүдә қысқартылып, проза түрінде баянланғанынан болса керек. Ал, халық дәстанлары жыраулар репертуарында аңызекі жырланып хәм жыраудың импровизаторлық талантына байланысly, көп әсирден бери шынланып қиятырғанлықтан жүдә көлемлі, көп сюжеттік қоспалылыққа хәм көп тармақтылыққа ийе. Соның ушында дәстанлардың сюжетінде бир пикир тамам болғаннан соң, екінші пикирді баслауда жырау тәрәпинен бир неше аралықтағы уақыяларды, ямаса арадан көп уақытлар өткеннен соңғы уақыяларды бириктиріу ушын “ендиги сөзді”, “Әнс ендиги гәпти кимнен еситінлер”, “Бир күнлері”, “Күнлерден күн өтті” сөзлері менен баянланып барылады. “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың сюжети бундай ұзақ уақыялы болмағанлықтан жыршы тилинен жоқарыдағыдай бириктиріуші сөзлер қолланылмайды. Соның менен бирге, “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың сюжеттік уақыясының арасында баянлаушы (сказитель) тәрәпинен оғузлар дәуирине тийисли әййемгі заманның дәстүрлері кең түрде сәуелеленеди. Мысалы, “Ол заманда беклердің алғысы да, ғарғысы да кәте кетпей, дуғасы қабыл болатуғын еди” (III), “Ол гезде адам өлтирип, қан төкпесе, балаға ат қойылмаушы еди” (III), “Оғузлар заманында жигит үйләнер болса, әуели оқ жайдан оқ атып, сол оқ түскен жерге келин-күйеу шатыры тигилиушы еди” (III), “Ол заманда бала әкесинің сөзін еки етпеген. Еки еткен баланың иси оңға баспаған” (IV), “Оғузлар елинде төрт жигиттің денесін хәшкім көрген емес” (IV), т.б. мысалларды келтире беріу мүмкін.

Усылайынша “Қорқыт жырларын бир кітапқа бириктирген белгисіз автордың өткен заман дәстүрлерін заманласларына түсиндириуі максет еткени байқалады. Сондай-ақ академик В.М.Жирмунский автордың өткен заман дәстүрлеринин хәммесине бундай етип түсиник беріу мүмкіншилигинің жоқ екенлигин, себебі, текстте жазылған көпшилик сөзлердің, мысалы, “күйеудің орынбасарының хызметі” (III), “Бейректің келин той уақтында өз оқ жайына сөйләуі” (III), “Өз қәуімлері тәрәпинен Салор-Қазан ордасының қыйратылыуы” (XII) тағы басқалар ол ушын түсиниксиз болғанын айтады.¹ Бундай етип

1. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр. 629.

уақыяға түсиник берип сәулетлеулер қарақалпақ дәстанларының текстінде ушыраспайды, өйткени, хәр қандай жырау дәстан уақыяларын өз дәуиринин үрп-әдет дәстүрлерине ийкемлестірип сәулетлейтуғыны тәбийғый. Ал, “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың прозасында жоқарыдағыдай уақыялардың сәуелеләниуі жыр текстлеринин архаикалық басқышта туратуғынлығын хәм халық аңызекі дәстанларынан үлкен айырмашылықларға ийе екенлигин көрсетип турады.

“Қорқыт ата кітабы”нан орын алған жырлардың сюжети, улыума мазмуны хәр қыйлы болып, хәр бири өз алдына 12 түрлі уақыяны сөз етеди. Лекин, ол жырлардың хәр қайсысы өз алдына бөлск сюжеттен турғаны менен ондағы қатнасыушы баслы қахарманлар хәм персонажлар бирдей болып, 12 жырдың хәммесінде де хәрекет етеди. Мысалы, 12 жырдың композициялық дүзиліси бастан аяғына Қорқыт ата образы менен байланысқан хәм ол естеликтегі жырлардың хәммесінде де қатнасып отырады. Бундай композициялық дүзиліс түркий халықларына кең таралған “Гөрүғлы” циклиндегі дәстанларды еске түсиреди. Мысалы, қарақалпақлар арасында да “Гөрүғлы” дәстанының бир неше шақаптары болып, соның бастырылып шығарылған бес шақабының¹ хәммесінде де Гөрүғлы образы хәрекет етеди.

Улыума “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлар композициялық дүзиліси хәм идеясы жағынан халық дәстанларының үлгиси менен жүдә үнлес хәм уксас болып келеди. Қарақалпақ дәстанлары “Бурынғы өткен заманда”, “Сол заманның кәдимінде”, “Ертедегі әййем заманда”, “Ол заманның кәдимінде” (Алпамыс),-деп басланады. Бундай етип дәстандағы уақыялардың ертеде болғанын баянлау “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырларда да гезлеседи. Мысалы, “Хан ийем! Оғузлар елинде Тоқа улы Домрул деген батыр болған” (V), “Оғузлар заманында Оғуз-Қанлы деген бир ақыллы адам болыпты” (VI), “Оғуз заманында Ушан Оғуз дейтуғын бир батыр болған еди” (X), деп басланады. Бунда айтылажақ уақыяның ертеде болып өткенин аңлатыу менен бирге, уақыяның болып өткен орны хәм адамлардың атлары да айтылады. Уақыяларды бундай етип баслау қарақалпақ дәстанларында дәстүрге айланған усул. Мысалы, “Жийдели-Байсын халқында, Қонырат деген ел еди, урыуы еди ырақлы” (Алпамыс), “Бухар деген журтында, Булыңғыр дәрәясының жағасында, Сарсебиз деген сайында, қарақалпақ халқында, Кенегес деген урыуда (Мәспатша), “Алқысса, Исфихан

¹ Қарақалпақ фольклоры. XV. Том. Гөрүғлы. Нөкис, 1986.

юртында Бозуғлан деген патша болыпты” (Юсуп-Ахмет) т.б. Бундай етип ұақыяны узақтан қайырыу қала хәм адам атларын алдын-ала көрсетиу “Қорқыт ата кітабы”ның жоқарыда биз көрсетип өткен үш жырынан басқаларында көрине бермейди. Оларда ұақыя баянлаушы тәрәпинен бирден басланады хәм ұақыяны сол ұақытта болып атырғандай етип көрсетеди. Мысалы, “Әй, хан ийсм, бир күни Қам-Ған улы Баяндур хан орнынан турып өзиниң жигитлерине Шам журтынан әкелинген ала шатырларын тиккизип; “Ала шатырдың төбеси көкке жетсин, оған мың жерден ғалы гилемлер төселсин”, деп буйрық берипти” (I), (II) т.б. Солайда болса келтирилген мысалда көринип турғанындай жоқарыдағы “бир күни”, “бир күнлери” сөзи барлық жырлардың баслануында актив қолланылса да, биз ұақыяның ертеректе болып өткенин аңлап отырамыз.

“Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың композициялық дүзилісі сыяқлы қарақалпақ дәстанларының қурылысы да бас қахарман есапланған батыр образы дөгерегінде қурылып, ұақыя соған бағындырылып рауажландырылады. “Қорқыт” жырларының айырымларында халық дәстанларындағыдай аталардың перзентсізлігі, батырдың көраматлы тууылуы, оның саат сайын өсиуі, сыртқы душпанларына атланысы яки қыз ізлеп кетиуі, ел-журтынан узақ айралықта жасауы, душпанлары менен соқлығысулары, ақырында жеңіске ерисиуі қусаған ізбе-ізліктің композициялық жақтан бирдей болып шебер қурастырылуы, яғнай ұақыялардың шийеленисип келип, соңынан кульминациялық точкасына жетиуі, ұақыя түйининин шешилиуі менен тамамланады. “Қорқыт” жырларында да, қарақалпақ қахарманлық дәстанларында да ел, халқын қорғау, сыртқы душпанлардан ғәрезсиз жасау идеясы ортаға қойылады. Ал, бундай халықлық идеяның қойылуы олардың “Орхон-Енисей” ескерткішлеріндегі жазулар менен үнлс екенін көрсетеди, себеби, онда да өз елин, өз жерин сыртқы жаулардан қорғау идеясы күшли алға сүриледі. Улыума халықтың хәрекеті, сыртқы жауларына қарсы азатлық гүреслери хәммесінде де жеке батырлардың ерлигин баянлау арқалы тәриппеп көрсетиледи. Демек, “Орхон-Енисей” естеликлерінде де, биз изертлеу жұмысын жүргизип атырған мийраслардың сюжетінде де бас қахарманлардың тосқынлықларға дус келиуі, өзине қарсы кара күшлер үстинен жеңіске ерисип, мақсет-мурадына жетиуі сыяқлы мотивлер бирдей сыпатқа ийс. Демек, “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың композициялық қурылысы менен қарақалпақ дәстанларының, соның ишинде биз салыстырып отырған “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахмет” дәстанларының да композициялық

қурылысы бир-бирине уқсас болып келеди хәм бундай уқсас дәстүрлик белгилер әййемги дәуірлерден саға алып отырғанын аңлаймыз.

“Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың тамамланыуы, әпиуайы кара сөз бенен, яғнай “сөйтип мурат-мақсетине жетти”, деп жуумақланса, қарақалпақ дәстанларының жуумақланыуы хәр бир жыраудың импровизаторлық талантына байланыслы хәр қыйлы формада, көркем поэтикалық қатарлар менен бериледи. Соны да айтыуымыз керек, “Қорқыт ата кітабы”ндағы хәр бир жырдың сюжети жуумақланғаннан сон, баянлаушы озан тәрәпинен, сол тойға Қорқыт атаның келип, жыр шығарып халық арасында “жыр” жырлағанын, усы жыр Қорқыт атадан мийрас болып қалғаны баянланады. Соңынан баянлаушының ханға тилек тилеп, ең жақсы сөзлерди айтып пәтия бериуі менен жыр сюжети жуумақланады. Усы жерде хайран қаларлық бир нәрсе, Қорқыт ата исиминиң тилге алынуы, және бул жанрлардың не ушын Қорқыт ата исимине байланыстырылғаны да бизде үлкен қызығушылық туудырады. Алымлардың тастыйықлауынша, Қорқыт ата VIII-XI әсирлер аралығында оғузлардың бас қаласы Жанкентте, Баят елинде дүньяға келген, Сырдарья бойында өмир сүрген.¹ Демек, Қорқыт ата хакыйкый тарийхта жасаған адам. Ол тууралы халық арасында кең таралған рәуаятлардың биринде, ол (Қорқыт) түркий теклес халықлардың саз әспабы қобызды биринши ойлап табушы, қобыздың пири, жыраулардың атасы, данышпан жыршы сыпатында тән алынады. Усы жерде биз қарақалпақлар арасында да “Қайда барсаң Қорқыттың гөри” сыяқлы бир неше рәуаятлардың үлгилери бар екенін айтыуымыз керек. Биз сөз етип отырған “Қорқыт ата кітабы”ндағы 12 жырдың барлығында Қорқыттың образы сөз етилс, ал, айырымларында ол баслы қахарман сыпатында қатнасады. Мысалы, Қорқыт ата қолына қобызын алып Оғуз батырларының ерлигин мақтаныш етип, жыр-жырлап қосық шығаратуғын еди, деген сөзлерге теренирек мәни берип карасақ, соның менен бирге кітаптың Қорқыт ата исми менен аталатуғынын есапка алсақ, 12 жырдың дөретиуши авторы сөзсиз Қорқыт ата болуы мүмкин деген пикирге де келемиз. Бундай пикирди профессор Ә.Қоңыратбаевта айтқан еди. Ол: “Биз ушын Қорқыттың артына қалдырған жырлары мәниликерек. Бул жерде ол әпиуайы жыршы, бақсы болып қала алмайды. X әсирде бир өзи оғузлардың 12 түрли эпослық жырларын дөреткен Қорқыт көбинесе, атаклы шайыр, үлкен импровизатор жырау болып көринеди”², деп жазады. Бул пикирлер

1. Қазақ совет энциклопедиясы. Алматы, 1975. Т. 6, 615-616-бетлер.

2. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы, 1987, 180-бет.

дурыс та болууы мүмкин. Лекин, бул мәселелер бизиң жумысымыздын изертлеу объектисине кирмегенликтен ашык калдырамыз. Сонлыктан да “Қорқыт ата китабы”ның авторлығы мәселесин аныклау елде теренирек үйрениўди хәм изертлеўлерди талап ететуғыны сөзсиз.

Енди “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардын ақырында сол жырлардын ким төрепинен дөретилгени хәм кимнен мийрас болып қалғанлығын баянлау дәстүриниң айырым қарақалпақ дәстанларының ақырында да өз сәўлелениўин тапқанлығын көремиз. Мысалы, 1957-жылы баспадан басып шығарылған “Алпамыс” дәстаны китабының ақырында Қыяс жыраў өзиниң атын келтиреді.¹ Сондай-ақ 1902-жылы Ташкентте басылған Жийемурат жыраўдан жазып алынған “Алпамыс” тың қарақалпақша версиясының биринши бөлиминде дәстанның ақырында бир-еки аўыз қосық келтирилген, оның ишинде “Алфамишни яздырыпти Жийемуратниң тилинде яхши”², деген сөзлер бар. Ал, “Мәспатша” дәстанының Қыяс жыраў вариантының соңында:

...Мәспатшадай дәстанды,
Мәмбетнияз торлаған,
Сол заманнан бермаған,
Мәспатшадай бул дәстан,
Халық аўзында тараған...
...Майлы балта Қыпшақ урыўдан,
Өтипти жырыў Айтуўар,
Мәспатшаның дәстанын,
Халық аўзынан сол алған,
Айтуўар жыраў атанып,
Алпыс алты жыл жырлаған (234-бет) т.б.т.с.

-деп Қыяс жыраў дәстан соңында өзиниң атын келтириў менен жуўмақлайды. Бундай етип жуўмақлау “Қырық қыз”, “Ер Зийўар”, “Қурбанбек” дәстанларының соңында да ушырасады. “Жыраўдың аты дәстанның ақырында келтирилиўи қабыл стилген усыл ғана болып қалмастан деп жазады профессор Қ.Мақсетов: “бәринен де бурын жыраўдың импровизаторлығына, қала берсе жыраўлар атларын дәстанның дөретиўшиси ретинде калдырыўды мақсет еткенлиги менен

1. Алпамыс. Нөкис, 1957, 280 -бет.

2. Диваев А. “Алпамыс-батыр”. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Т.Х.Ташкент, 1902, стр. 40.

байланыслы болуы керек”¹, -деп жазады. “Қорқыт ата китабы”ндағы хәр бир жырдың ақырында баянлаушының ханға қарата тилек-пәтия бериўи менен жырдың жуўмақланыўы қусаған уақыя қарақалпақ дәстанларының хеш биринде ушыраспайды. Бул деталь “Қорқыт ата китабы”на соңғы дәуірлерде ислам дининиң тәсири менен енгизилген болуы керек.

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырларда пүгин бир образлар галарейсы менен танысамыз. Ол образлардың да 40 қа жақыны батырлар образы болып келеди. Себеби, “Қорқыт” жырларының сюжетинде IX-XI әсирлердеги Оғуз қәуимлериниң сыртқы жаўларына қарсы алып барған қахарманлық гүреслериниң излери сәўлеленип қалған. Сонлыктан да “Қорқыт ата китабы”ндағы жырларда хақықат, тарийхий уақыяларды баянлаушылық басым болып келеди. Буны жақсы сезген илимпаз Х.Короглы “Туркменская литература” атлы мийнетинде: “Қорқыт китабы”ндағы дәстанлар тийкарынан асыра силтеп сүўретлеўсиз хәм асыра тәрийплеўшиликсиз болып келетуғын тарийхий баянлаушылық характерине ийе. Тек еки дәстанда (V хәм VIII) фольклорлық-қыялыи хәм сыйқырлы элементлер шынлықтан басым болып келеди”², -деп жазады. Шынында да “Қорқыт ата китабы”нан орын алған жырлардың ишинде “Тоқа боласы ер жүрек Домрул туўралы” V жыр хәм “Төбекөз дәўди өлтирген Бисат туўралы” VIII жырдың сюжетлери фольклорлық-фантастикалық сүўретлеўлер арқалы баянланады. “Домрул” туўралы V жырда өлимге қарсы гүрес мотиви жырланып, онда Домрулдың жан алғыш әзирейил менен гүресиўи, соңында женилип қудайдан кеширим сораўы сыяқлы уақыялар сөз етиледі. Жырдағы бундай мифологиялық-фантастикалық сүўретлеўлер Орта әсирлердеги Орта Азияға енди тарап атырған ислам динин үгит-нәсиятлау мақсети менен жазылғандай көринеди. Оның үтине халық арасында аўызекі түрде кеңнен белгили болған “Қайда барсаң Қорқыттың гөри”³ сыяқлы Қорқыт атаның өлимнен қорқып қашқанлығы туўралы рәўаяттың бул жыр жазба түриндеги нұсқасына уқсайды. Ал, “Төбекөз дәў” туўралы VIII жырдың сюжети дүнья жүзи халықларының көпшилигиниң фольклорында ушырасады. Соның ушында илимде бул сюжеттиң 200 нұсқасы белгили болған⁴. Жырда мифологиялық-фантастикалық ертеклик сүўретлеўлер

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 153-бет.

2. Короглы Х. Туркменская литература. Москва, 1972, стр. 49-50.

3. Пахратдинов Ә. Мәңили гәплер хәм халық әпсаналары. Нөкис, 1989, те-тр-бетлер.

4. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр 591.

орын алып, карақалпақ халқының “Арық мерген”¹ ертегі, сондай-ақ “Бир көзлі дөу” образы сөз стилетуғын көплеген халық ертектері менен жүдө жақын байланысқа ийе. Сонлықтан да “Қорқыт ата кітабы”ның бул V хәм VIII жырларының халық әпсаналары (миф), рәуаятлары, ертектері менен байланысын үйрениу келешекте айрықша изертлеулерди талап етип турған проблемалардың бири. Улыұма “Қорқыт ата кітабы”нан орын алған бул ски жырдың сюжетинде ғана тарийхий ҳақыйкатлықтан гөре фольклорлық-фантастикалық хәм қыялый элементлердин сүүретлениуи баянланған.

“Қорқыт ата кітабы”ның сюжетинде қахарманлық ўақыяларды сүүретлеулер бас қахарман есапланған батыр дөгерегинде раўажландырылады. Ал, батырдың өзи жырда ен баслы фигура хызметин атқарады. Карақалпақ дәстанларында да бастан ақырына шекем тийкарғы қахарман, батыр хәрекет етеди. Дәстанлардың көпшилигинде дерлик, олар айрықша болып туўылады хәм айрықша күшке ийе болып келеди. Еки дөретпесе де оларға “батыр”, “ер” сөзлери колланылады. Әсиресе, карақалпақ дәстанларында бас қахарманлар хәр қыйлы сөзлер менен мысалы, “батыр”, “ер”, “баҳадыр”, “мәрт”, “султан”, “қайсар”, деп атқарыўшының қелеўине байланыслы қахарманның атына эпитет сөзлердин биреуи қосып қолланылса, “Қорқыт” жырларында тек ғана “батыр”, “ер”, “алп” сөзлери айырым жағдайларда “бек жигит” сөзинин қолданылатуғынын көремиз. Бундай етип қахарманның атына эпитет сөзлердин биреуин қосып қолланыў ерте дөўирлерден баслап-ақ ушырасады. Өйткени, “Орхон-Енисей” жазыўындағы Күлтегиннин исмине “арыслан жүрек”, “ер алп” сөзлеринин қосылып айтылатуғынын көремиз. Бул сөзлердин қайсысы қолланылса да физикалық жактан жетилискен, айрықша күшке ийе халық ушын туўылған батыр, ер-жигитлерди көз-алдымызға елеслетемиз. Сонлықтан да қайсы эпикалық мийрасларды алып қарасақта, баслы қахарманның сыртқы жаўлары менен алып барған мәртлик гүреслери айрықша көтеринкилик пенен жырланады. Олардың батырлығы ен жақсы көркем, сулыў сөзлер менен бериледи. Мысалы, “Қорқыт ата кітабы”ның III жырында 15 жаска толған Бамсидин батырлығы былайынша бериледи:

“Өзи сулыў, жақсы жигит болып өсти. Ерлиги қара қуска дөнген бүрkit сыяқлы еди ..., жас батыр, қанлы урыстың арысланы, ерлердин жолбарысы келип жетти. Еки аўыз сөзге келместен, ол гәўирлерге қылыш жумсап, қырғыйдай тийисти. Басын көрсеткенлердин бәринин

де қыл мойнынан қылыш урып, қыра берди. Дин ушын үлкен ерлик көрсетип, саўдагерлердин таўарларын өзлеринс алып берди” (35-36-бетлер), делинсе, “Қазанбектин баласы Оразбектин жаўға қалай тутқын болғаны туўралы” IV жырда Қазанбек батырдың жаўға қарсы жалғыз өзи жүргизген урыстың тәрийпи былайынша сүүретленеди: “...Әўлие-әмбие менен көк тәнининс жалбарынады. Түйседей бозлап, арысландай ақырып, көзине жас алды. Соннан соң, атына минип, гәўирлерге жалғыз тийип қылыш урды. Қаша урысып ол бираз ўақыт жаўды шөптей жапырды...” (63-64-бетлер).

Карақалпақ дәстанларының бири “Алпамыс” та бас қахарман Алпамыстың қалмақ ханы Тайшыханға қарсы алып барған гүреси былайынша сүүретленеди:

Ат шапты беглер далаға,
Сыйынды қудай талаға,
Намазлыгер ўақтында,
Бүлинген қойдай шуўлатты,
Намазшам болған ўақтында,
Асаў тайдай туўлатты.
Атты оңғарып Алпамыс,
Қарсыласқан душпанға,
Тийе берди шетинен,
Алдын қырдым дегенде,
Арты гүўлеп толады,
Биреуи өлсе қалмақтың,
Мыны таяр болады (165-166-бетлер).

Батырдың урыстағы қахарманлық хәрекетлерин усыншелли дәрежеде аса көтеринкилик руўхта жырлаўдың дереклери ертедеги “Орхон-Енисей” жазыўларынан саға алып киятырғанын аңдаймыз. Онда Күлтегиннин ерлиги былайынша сүүретленеди:

Күлтегин Азман ағын минип,
Саўашқа атланды,
Алты жигитин шанышты,
Жети жигитин қылышлады,
Екинши рет Қушлағакта,
Едизлер менен шайкасты,
Күлтегин Аз қаракерин минип,
Шайқасқа атланды,

1. Карақалпақ фольклоры. I том. Нөкис, 1977, 102-105-бетлер; Карақалпақ фольклоры. II. Том. Нөкис, 1977, 111-113-бетлер.

Бир жигитин шанышты,
Тоғыз жигитин жаралады,
Оғузлар менен айкастық,
Күлтегин Азман атын минип,
Шапты шанышты,
Әскерин жеңдік,¹

делинеді. Мысалдарда көриніп тұрғанындай-ақ ерте дәуірлердегі көшпелі кәуімлердің жауларына қарсы жүргізген урыстарының көринісі халық қахарманлық мийрасларында сәулеленіп өз-ара байланысып атырғандай көринеді. Сондықтан да Оғуз естелигінің “Орхон” жазыулары менен байланысын дұрыс көрсете отырып Х.Короглы былайынша жазады: “Қорқыт ата кітабы”ның аңызларында әскерий-көшпелі өмірдің рухы басым, онда үзліксіз әскерий соқпығысуларды сүзретлеу жиі-жиі ушырасып отырады. Базыбір әскерий эпизодларда “Орхон” жазыуларының үні еситиледі, ал мифологиялық хәм ертеклик эпизодлар бизди елс де узақ тарийхый дәуірлерге жетеклейді”², деп жазған еді. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларында да тийкары орын ийелейтуғын урыс картинасының сүзретлениуі жазба естеликлердің дәстүрлік дауамындай сезилсді. Соның менен бирге, жырларда сүзретлениуінше халық батырлары бәркулла елин жаулардан қорғаушы қорған, қанша жау келсе де жалғыз өзі күрес жүргизиуге таяр тұрған алп, батыр образында сүзретленеді. Олар, хәттеки, ели, халқы ушын өлип кетиуге де таяр. Соның ушында батырлар хеш уақытта пессимизмге, түңилиушиликке берилмейди, керисинше, жау саны жағынан қаншелли көп болыуына қарамастан жеңіске ерисетуғынына исеним менен қарап, көтеринки жигер, оптимистлик рух пенен күрес жүргизиуге таяр турады. Соның ушында халық, ишки, сыртқы душпанға қарсы күрескен әдиули улларын, қызларын мақтайды, ардақлайды, оларға хәр уақытта жәрдем қолын созыуға таяр турады”, десе скинши бир жерде Н.Дәуқараев былай деп жазады: “Батырлық жырлардың шығыуына халықтың усы патриотлык идеясы себеп болған”³. Шынында халық усындай қахарманының

образын жарата отырып, олардың патриотлық сезимлери сол қахарманның тилинен поэтикалық қатарлар аркалы жүдә көркем хәм оғада эмоциональ тәсиршен етип бериледи. Мысалы, “Қорқыт ата кітабы”ның IV жырында Қазанбек пенен оның баласы Оразбектин диалогында мынадай қатарларды оқыймыз. Қазанбек:

Төсегимнен турарман,
Әнгиме-дүкән қуарман,
Қара атыма барарман,
Ары-бери шабарман,
Дини қара гәуирдин,
Саны қанша болсада,
Қайыспас қара полат пенен,
Қыл мойнынан урарман,
Басын кесип аларман.
Қаша жүріп урысып,
Гәуирге уайран саларман,
Сөйтип жайын табарман,
Қаша жүріп қан төккен,
Урысыма қарап тұр.
Сенде сондай урыс қыл,
Басына қара күн туўса,
Соның өзін ерлик бил” (58-бет).

Ал, баласы Оразбектин әкесине қайтарған жууабынан мысал алып көрейик: “Орнымнан тұрып бунда келгенде, астымдағы атымды усы күн ушын баппа едим. Сол күнім туўған екен. Ол бүгинги майданда сен ушын бир бууланар. Алмас ала найзамды усындай күн ушын ушлап едим. Оның да күни туўған екен. Сен ушын ол талай-талай гәуир ийттин көбисин бузып, геудесин қаўсатар. Қайыспас қара полат қылышымды мен усындай күн ушын қайрап едим. Сен ушын ол талай геуирдин басын денгелетер. Көбиси берик темир саўыпты мен усындай майдан ушын кийип едим. Оның да күни келипти. Сен ушын ол қанлы шокмардың қандайына болса да шыдар. Қырық жорамды усындай күн ушын таярлап едим. Оның да күни келипти. Сен ушын олар да талай гәуирдин қанын суўдай ағызар. Мениң атымды ел “арыслан” деп қойып еді. Сол ушын талай гәуирдин жағасын жыртарман. Өз аўзың, өз тилиң менен маған бирер кеңес бер әке, сен ушын жан-тәнимди аямайман, -деди бала” (57-58-бетлер).

Усы жерде айта кететуғын бир нәрсе, мысалда көриніп тұрғанындай-ақ, жырда ата әруағына сыйынушылықтың элементи айқын көринип

1. Мәмбетов К. Әййемги қарақалпақ әдебияты, 1976, 19-бет. (Аударма К.Мәмбетов тәрәпинен ислентен).

2. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос (Героические дастаны “Огуз-наме”). Автореф. Докторс. Дисс. Москва, 1962, стр.43.

3. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II. том. Нөкис. 1977, 196-бет.

турса, скиншиден, бул жырда әксиниң өз баласын жүдә жасынан-ак мәртлик ислерге таярлауы, өз елин жаўдан қорғайтуғын батыр етип тәрбиялау идеясы ортаға қойылады. Бул тәбийғыйда, себеби, орта әсирлердеги көшпели Оғуз-қыпшак кәуимлериниң турмысы хеш бир урыссыз өтпеген. Сонлықтан да бул тарийхий ўақыялардың елеси жырда өз сәўлелениўин тапқан. Енди усы Оғуз-қыпшак кәуимлериниң әўладлары есапланған каракалпақлардың әсирлер даўамында руўхый азығы болып киятырған дәстанларда да буның излери сақланып қалғанын көрсимиз. Оларда халық батыры барлық өмирин өз елин сыртқы, ишки душпанлардан қорғаўға арнайды, яғный “батырдың қахарманлық ислериниң барлығы елди душпаннан қорғаўға бағдарланады”¹. Мысалы, Есемурат жыраў жырлаған “Алпамыс” дәстанында мынадай сөзлер айтылады.

Астымдағы шубарды,
Қара асым деп мингенмен,
Үстимдеги ақ көйлек,
Кепиним деп кийгенмен,
Ақ гиреўке саўытым,
Ыскатым деп жүргенмен,
Қарағай саплы найзамды,
Сайғағым деп билгенмен,
Испахан семсер қылышты,
Ураным деп жүргенмен,
Баўыры тартық сары жай,
Кураным деп жүргенмен” (160-бет) т.б.т.с.

Атланыска киятырған есапсыз көп жаўдың ләшкерлериниң санын көрсетиў, олардың көплигин сүүретлеў барлық қахарманлық жырлардан орын алған. Жаў ләшкериниң қорқынышлы санын сүүретлеў хәр қандай жырда яки дәстанларда болсын бир-бирине уксамайтуғын өзине тән жеке формасында сүүретленеди. Мысалы, әйемги Күлтегин жазба естелигинде: “Қорқынышлы кисилер, алып кисилер бизге шабыўыл жасады”, “Жаўымыз жыртқыш кустай еди”, “Отша, бөрише келди”². делинсе “Қорқыт ата китабы”ның IV жырында: “Бир гезде шаң тарап, күндей гүркиреген, теңиздей толқыған жаўдың карасы қалың тоғайдай болып көринеди. Узын саны он алты мың. Геўдесине кийгенлери ийт

терисинен тигилген қысқа тон, басларында кийиз қалпақ. Дини кара гәўирлер ғарғадай шуўлайды... Жаў толқыған теңиздей, жанған оттай, жарқыраған жұлдыздай болып киятыр екен” (57-бет). Каракалпақ қахарманлық дәстаны “Мәспатша”да жыраў жаў ләшкериниң қорқынышлы көринисин дәстанның прозасында былайынша береді. Мысалы: “Бухараға кетип баратырған есапсыз қалмақтың әскерин көреді. Көплиги соншелли, таслақлар дизден қазылып калыпты. Батыр сескенип жолға жантаспай, таў-тасларды аралап, яры менен үш күн жол жүреді. Және бир таўдың жырасынан, жолға сер салып қараса, жаў жолға сыймайды, айтып ада болмайды. Бухараға баратырған есапсыз әскерди және көреді. Мәспатша хайран болады. Сол жерде Мәспатша және үш күн ирқилди. Көплиги соншелли әскер өтип болмады” (147-бет).

Усыншелли жаў ләшкерлери менен алып барылған урыс жанлы картинадай жүдә көркем хәм тәсирли сүүретленеди. “Қорқыт” жырларында урыс- дабыл қағылып, гернай тартылып, алтын тилли сырнайлар әскердин кулағын питирип таслаўдан басланады. Жан айбатта силтенген “Қылышлар бир-бирине соқлығысып зың-зың еткен” сес шығарса, “Оқ жайдан атылған шыбық оқлар жаўын болып жаўды” хәм “ол күни, найзалар, сүзискен өгиздей, дембил-дембил айкасты” делинеди, ямаса қанлы урыстың ақыбетинде “Домаланған бастан аяқ алып жүрерлик жер қалмады”, “кесилген адам басы доптай ойнады”, “шапқан атлар туяғынан айрылды. Батырлар, жаўды ала саплы найза менен түйреп, қайыспас кара полат жумсады. Найзалар сынып кетилди, үш қырлап соққан оқлар жаўын болып жаўып, темир тислеринен айрылды” т.б. Көринип турғанындай урыс ўақтындағы бир ғана эпизодты жанландырып бериўде хәм болып атырған ўақыяны, жанлы ис-хәрекеті менен бирге көз-алдымызға сәўлелендириўде көркем сүүретлеў кураллары болған теңеў, эпитетлер орны-орнында оғада шебер пайдаланылған. Бул “Қорқыт ата китабы”ның II, IV жырларынан ғана алынған мысал, биз бундай мысалларды баска жырлардан да көплеп келтире бериўимиз мүмкин. Ал, енди каракалпақ дәстанларында да, мысалы, “Мәспатша”да “Еки батыр қосылып, Есабы жоқ қалмақты, қойдай етип айдады”. Қырғын урыс нәтижесинде “Салғам яңлы атылдылар, Өлген ғөнимлердин басы, Нешше мындай адам өлди”. Ашыў менен силтенген “Қылыш кести шакур-шукыр”. Урыста қаза болғанлардың көплигинен “Қызыл қанлар суўдай ақты, Неше адам қырғын тапты”. Жан түршигерлик қорқынышлы урыстан “Күн тутылып, думан болды, Белли ақырзаман болды” т.б. деп сүүретленеди. Саўаш майданындағы ўақыяны бундай етип күшли гиперболизм

1. Максетов К. Каракалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 160-бет.

2. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, 1990, 54-55-бетлер. (Аўдарма М.Жолдасбеков тәрәпинен исленген).

тийкарында жанлы хәрекеті менен сүүретлеўди “Алпамыс”, “Юсуп-Ахмет” т.б. каракалпак дәстанларында да ушыратамыз. Бул эпослардағы кабыл етилген дәстүрлик сүүретлеў усылы әйjemги дәўирлерден бери Орта Азияны мөкан еткен көшпели жаўынгер қәўимлердин өз жаўлары менен алып барған қахарманлық гүреслерин сүүретлеўде кабыл етилген.

“Қорқыт ата китабы”нда да, каракалпак дәстанларында да қахарманның жеке ерлиги баслы орынды тутады. Олар халықтың идеал қахарманлары сыпатында тән алынған болып, қасында жәрдемшилери 40 жигит болыўына қарамастан, неше мың жаўға қарсы батырдың жалғыз өзи алып барған ерлиги айрықша жырланады. Қасында 40 жигит болыўына қарамастан барлық дыққаттың бундай етип тек ғана бас қахарманның тәнха жеке өзине қаратылыўы, айырым каракалпак дәстанларында да ушырасады. Сонлықтан да қахарманлық дәстанлардағы бундай ўақыяға профессор Қ. Максетов былайынша пикир билдиреди: “...Алпамыс”, “Қоблан” қусаған дәстанларда геройдың жеке ерлигине айрықша итибар бериледи. Ал, оның қасындағы қырк жигит гейде ўақыяға бийпәрўа қарайды. Қоблан Бөке дәў менен алысқанда хәм Азыўлының елине барғанда қырк жигит шетлеп кетеди. Бирак олар “Қоблан”да да, “Геруғлы”да да кейнинен батырға келип қосылады. Бул жағдай қырк жигиттің жарамас әдеті болып қалмай, жеке геройдың күшин арттырып көрсетиўге қаратылған болыўы керек”¹, деп жазады.

“Қорқыт ата китабы”ның VII, XI жырларында еки тәрәптин батырлары арасында жекпе-жек айқасы болып өтеди. Бул урыстың айрықша бир формасы болып, қахарманлық дәстанлардың сюжетинен кеннен орын алған. Профессор Қ. Максетов: “Геройдың жекпе-жекте ерискен жеңиси душпанның толы дәшкериниң үстинен жеңиске жеткен менен барабар,”² деген еди. Себеби, жекпе-жек арқалы қарсыласқан еки күш арасындағы конфликт шешиледи. Соның ушын “Қорқыт” жырларында да, каракалпак дәстанларында да батырлар ортасындағы жекпе-жек айқасы ен тийқарғы шешиўши пайытлардың бири сыпатында орын алған. Оның үстине еки тәрәптин де күши бир-биринен қалыспайды, Хәттеки, душпан тәрәптин батыры айырым ўақытлары жеңиске де ерисип отырады. Мысалы, “Оғуз-Қазылық баласы Иекенк туўралы” VII жырда: “Оғуз-Қазылық қамалға келип, урыс ашады. Урысқа Тағавордың өзи шығып, оны жекпе-жекке шақырады. Оғуз-Қазылық атын желдей жүйиткитип, ерге балшықтай жабысып, жанағы

дәўдин желкесинс қылыш урады, бирак онысы Тағавор дәўге шыбын шакқан шелли болмайды. Гәўир гезек алып алпыс батпан шокмар менен урғанда, Оғуз-Қазылыққа жаман тийеди. Жалған дүнья тар болып, басы айналады. Жаў адамлары Оғуз-Қазылықты услап алып туткынлап, қамалға алып кетеди” (85-бет).

Бундай етип душпан тәрәптин күшиниң басым етип сүүретлениўи каракалпак дәстанларында да ушырасады. Мысалы, “Қырық қыз” дәстанында Суртайша Аллаярды өлтирсе, Қуңқар Отбасқанды жекпе-жекте өлтиреді. Ал, “Қоблан” дәстанында Көбикли дәўдин күши Қобланнан басым келеди. Және душпан тәрәптин батырлары гиперболалық сүүретлеў бойынша “дәў” образында, ал, қолындағы куралы “алпыс батпан шокмар (әмиў)” деп асыра сүүретленеди.

“...дәстандағы ўақыялар қаншама гиперболизм менен жырланса да, деп жазады Қ. Максетов, -олардың турмыс ҳақыйқатлығы менен тығыз байланысы бар екенлигин көрсетеди”¹ -дейди. Шынында да ски дәретпедс белгили бир дәўир ҳақыйқатлығының излери сәўелеленип қалғанын сеземиз.

Соны да айтыўымыз керек, батырлар жекпе-жекке түсер алдында еки тәрәптсн де бир-бирине жол болсын сорап, аты-жөнин, қайдан шығып, қайдан киятырғанын айтып, хәр қыйлы сөзлер менен бир-бирине абай-сиясат етиўи, диалог формасында иске асырылады. Мысалы, “Қазан-Салордын жаўға туткын болғаны және оны баласы Ораздың азат етиўи туўралы” XI жырда:

Орныннан ерте турасаң,
Жолға шығып шабасаң,
Батыр болсаң, жөнинди айт,
Өзин қандай баласаң?
Бедеўин атқа минесен,
Арман-берман шабасаң,
Жекпе-жекке шығасаң,
Батыр болсаң атынды айт,
Айта алмасаң кейин қайт!
Ерлер атын жасырмас,
Қорқак жаўды қашырмас (119-120-бетлер).

Сонда Төлсқ Боран оған жуўап берип: “Қуў гәўир, мениң атым саған неге керек? Мен Илик Оғуз баласы Төлсқ Боран батыр боламан. Тайсалыўды сүймеймен, уят отына қүймеймен. Елимнен озған батырман,

1. Максетов Қ. Аты аталған мийнети, 124-бет.

2. Сонда, 147-бет.

1. Максетов Қ. Аты аталған мийнети, 150-бет.

гәүирге келип отырман. Елиү жети камалдың, қақпасын бузып алғанман, жаўға ўайран салғанман” (120-бет), - дейди. Усы тақылеттегі айтысуларды каракалпак қахарманлық дәстанлары “Қоблан”, “Қырық қыз” т.б. дәстанларда да көреміз. Жекпе-жек түресті сүўретлеу каракалпак дәстанларында жүдә көркем хәм утымлы сөзлер менен берилип, хәр кыйлы теңеўлер актив колланылып отырады. Сондай-ақ жекпе-жек айқас ўақтында дәслепп батырлар душпаннан әзиз келип жеңилиўге карағанда “пирлеринен” мәдет сорады, ал, “Қорқыт ата китабы”нда батыр “тәңири”ден (қудайдан) жәрдем сорап жеңиске ериседи. Өзгешелик сонда, “Қорқыт” жырларында жекпе-жектің шабысуы түри ғана орын алса, каракалпак дәстанларында жекпе-жектің атысуы, шабысуы түриде, бирақ соның ишинде алысуы түринин жүдә басым сүўретленетуғынын сеземіз.

Соның менен бирге, ски дәретпедә де бас қахарман батыр образына қосымша, ақыллы, сулыў, батыр хаял-қызлардың жарқын образы жасалады. Олар көбинесе батырдың сүйикли яры, яки хаялы болады хәм сыртқы жаўларға қарсы ерлер менен теңдей гүрес жүргизеди. Бирақ, “Қорқыт” жырларында каракалпак дәстанларындағыдай батырдың қарындаслары, қыз жеңгеси, бийкеш образлары жоқтың қасында, тек ғана “Байбурабек баласы Бамси-Бейрек хакқында” деп аталыўшы III жырда Бейректің қарындаслары хакқында сөз етиледі де басқа жырларда бул ушыраспайды.

“Қорқыт ата китабы”нда хаял-қызлардың хожалықтағы орнына ақыллылығына, батырлығына айрықша итибар бериледи. Бул әййемги дәўирлерден киятырған Тумарис, Акшолпан, Арыўхан, сондай-ақ Н.Каразин жазып алған “Хаяллар патшалығы хакқында ерте”¹ сыяқлы т.б. ески халық легендалары менен сабақлас екенин көрсетеди. Бунын излери каракалпак дәстанларында да сәўлеленип, Гулайым, Гүлпаршын, Айпарша, Алтынай, Сәрбиназ т.б. хаял-қызлардың образы кең планда сүўретлениў аркалы айқын көринсиді.

“Қорқыт ата китабы”нда хәм каракалпак дәстанларында хаял-қызлардың образын, олардың сулыў тулғасын жаратыўда ең көркем. сулыў сүўретлеу қураллары ислетиледи. Еки дәретпедә де хаял-қызлардың сулыў образын жаратыўда бай көркем сүўретлеу қуралларының бири “тенеў” шеберлик пенен колланылады.

“Қорқыт ата китабы”ндағы хәм каракалпак дәстанларындағы уқсаслықлардың бири, батырлардың балалары болыўы, олардың да

әкеси сыяқлы батыр, ер жүрекли болыўы сыяқлы ең абзал қәдир-қәсийетлерден ибарат. Каракалпак дәстанларында батырдың балалары көбинесе, әкесинин исин даўамлаўшы, олардың өмиринин жалғасы хызметин атқарып келеди. Сонлықтан да батырдың балалары дәстанның ақырында, оның ең соңғы бөлимлеринде ғана хәрәкет етиўи көбирек ушырасады. Ал, “Қорқыт” жырларында болса, батырдың балалары әкеси менен қатар сүўретленеди. Онда балаларын урыс ислерине таярлаў, тутқынға түскен әкесин яки ағасын жаў қолынан баланың азат етип қайтыўы қусаған ўақыялар басым сүўретленеди. “Қорқыт” жырларында да, каракалпак дәстанларында да батыр улларының образы, олардың қахарманлық тулғасы, бирдей уқсас болып келеди. Жырдағы Қазан-Салордың баласы Оразбектин, Дирсеханның баласы Буқаштын, Оғуз-Қазылық баласы Иекенктің, Аруздың баласы Бисаттын, Бекилдин баласы Әмранның, Оғуз-Ушан баласы Секректің т.б. батыр образлары менен Алпамыстың баласы Жәдигердин, Қобланның баласы Мырза Сайымның, Едигениң баласы Нураддиннің, ямаса Мәспатшаның балаларының әкесинин, халқының жаўларына қарсы гүреске таярланыўы, олардың батырлық хәрәкетлери бир максетте, бир идседа, үнлес болып келеди. Мысалы, “Қазанбактин баласы Оразбектин жаўға қалай тутқын болғаны туўралы” IV жырда Оразбек әкеси Қазан-Салорға:

“Мениң атымды ел “арыслан” деп қойып еди. Сен ушын талай гәўирдин жағасын жыртарман. Өз аўзың, өз тилиң менен маған бирер кеңес бер, әкем, сен ушын жан-тәнимди аямайман”, - деди бала” (58-бет). Бундай етип жаўына қарсы гүреске бел байлаған баланың батырлық хәрәкеті, оның әкесинен рұхсат сораўы сыяқлы ўақыяға “Алпамыс” дәстанынан мысал алып көрейик. Онда Жәдигер әкеси Алпамысқа:

Келди бала атасының қасына,
Ат жылаўын бер, дейди,
Тамашамды көр, дейди,
Пәтия бер, жан ата, деп,
Жәдигер турып сөйледи:
- Өшлиден өшимди алайын,
Кеклиден кегимди алайын” (124-бет).

Буннан тысқары батырлардың ең жақын дослары хакқында “Қорқыт ата китабы”ндағы жырларда да, каракалпак дәстанларында да кеннен сөз етиледі. Бунын мысалы ретинде каракалпак дәстанлары “Алпамыс”та Қаражан, Әшим, Құлтай, “Қоблан”да Полат, Қараман, Айыллы Орақ, Ерсайым, “Мәспатша”да Арман, Қараман т.б. көрсетиўге

1. Каразин Н. Сказка о женском ханстве. “Древняя и новая Россия”. Т. 2., 1878 г.

болады. “Қорқыт” жырларында батырлардың ең жақын дослары сыпатында, өз елі үшін жанын пиде ететұғын батыр әскерлерінің образын көрсеміз. Олар Қара Көне, Дондаз, Қара Бодак, Шамсадин-Шер т.б. болып, булар бәрқулла өз батыры үшін хәм өз елін жаудан қорғау үшін бас көтеріп шығады. Батырдың дослары бәрқулла хәм барлық жерде бас қахарманның ең исенимлі тиреги, қол-қанаты хәм тийқарғы күші болып отырады.

Сондай-ақ “Қорқыт ата кітабы”ның “Қазан-Салордың ауылын жау шапқаны туұралы” деп аталыушы II жырында әпиұайы мийнет адамы Қара Койшы, Кабан Койшы хәм Демир Койшы сыяқлы шопанлардың батырға ислеген дослық жәрдемі сүүретленеди. Бунда өткен дәуірлерде ауыр мийнетті басынан кеширген шопанлардың образы жаратылса, екіншиден, олар батырлар менен халықтың тилегінде болып гүрес жүргизиуі үлкен әхмийетке ийе. Бундай образларды қарақалпақ дәстанларында да көрсеміз. Мысалы, “Алпамыс” дәстанында Құлтай (жылқышы) хәм Әшим (шопан) образы арқалы дослықтың ең жақсы үлгілері жасалған. Мийнет адамлары менен батырдың дос болыуы, батырдың аман-есенлигине, жеңіске ерисиуіне, олардың қосқан үлесі, дәстанның халықлық белгілерін аңлатып турады.¹

Соны да айтыуымыз керек, минип жүрген атлары да батырдың дослары хызметін атқарады. Әйемгі дәуірлерден бери-ақ ат батырлардың ең жақын досты екенлігі тәрийп етилип келген болса, ең ески жырлардан бастап, олардың образы да теңнен жасалып киятыр. Сонлықтан да академик С.П.Толстов: “Атлы жауынгер хәм ат скифлердің ұллы хаял қудайының және де барлық Жерорта теңизінің шығыс жағалауының турақлы атрибуты болған”², деп жазады. Екі дәретпедегі ат образының сүүретлениуінен мысал келтиріп көрейік: “Қорқыт ата кітабы”ның III жырында, Бамси-Бейректең тилинен өз атының образы былайынша жасалады: “Манлайың ат жарысына майдан болғандай, екі көзің қара түнде жанған шырақтай. Жалың жипектей есилген. Екі қулағың қатарласып ушқан егіз құсқа, егіз балаға ұқсас...” (45-бет). Усындай етип атқа хошамет беріп сөйлеу қарақалпақ дәстанларында да ұшырасады. Мысалы, “Қоблан” дәстанында Қоблан торы атына қарата:

Тәуекел еткіл зүриятым,
Ойларға тиккен отаудай,
Туяғын сулыу торы атым,
Қаққан қазық секилли,

1. Максетов Қ. Аты аталған мийнети, 158-бет.

2. Толстов С.П. Древний Хорезм. Москва, 1948, стр. 805.

Жилигін пүтин торы атым...

... Ол гирядан өткендей,
Мойның сулыу торы атым,
Жаз күні пискен алмадай,

Көзің сулыу торы атым (129-130-беттер) т.б.

“Қорқыт” жырларына қарағанда да, қарақалпақ дәстанларында аттың образын беріу жүдә кең түс алған. Олардың шабысы, хәрекети, тил питип сөйлеуі, қолтығында қанаты болыуы, батыр қыйналғанында душпаннан қутқарыуға жәрдем беріуі т.б. барлық дәстанларда кең түрде сүүретленеди хәм поэтикалық көркем сулыу қатарлар менен бериледи. Эпосларда атларды бундай етип сүүретлеуіне күшлі дыққат бөлинуіне Қ.Максетов: “...ат бурында қарамағалы хайуан сыпатында тең алынып, ол ески тотемизм менен байланыссы болыуы итимал¹, деген пикирді айтады.

“Қорқыт ата кітабы”ндағы жырларда қосық текстлерінің басым келиушілігі прозаның өзінде-ақ поэтикалық элементтердің молшылығы, аллитерация хәм ишкі рифмалық ұйқаслар хәм басқа да поэтикалық өзгешеліктер, сондай жууғамаққа әкеледі, яғный “Қорқыт ата кітабы”ның биринші варианты толығы менен поэтикалық формада болған², деп жазады Әзербайжан илимпазы Ш.А.Джамшидов. Демек, жырдың дәслепкі көркем үлгілері әйемгі заманлары-ақ, яғный бизің эрамызға шексем-ақ пайда болған болыуы керек, деп ойлаймыз. Себебі, профессор М.Тахмасиб “Қорқыт ата кітабы”ның VII-VIII әсирлерде-ақ дәретиле баслағаны хақында пикир билдирген³ еді. Алымның бул пикирінде тийқар бар, хәттеки, әйемгі Орта Азияны мәкан еткен Әфталитлер дәуірінде (V әсир) халықтың рухый дәрелесін көрсетиуші көп ғана қахарманлық әпсаналар дәретілген. Абулқасым Фирдаусийдің атақлы “Шахнама” дәстанының тийқарғы сюжети (фабуласы) усы әфталитлер дәуірінде пайда болғанлығы мәлим.⁴ Олай болатұғын болса, бизің пикиримизше, “Қорқыт ата кітабы” хәм “Шахнама” дәстаны менен сюжеттік ұақыясы жақын ұқсаслыққа ийе

1. Максетов Қ. Аты аталған мийнети, 188-бет.

2. Джамшидов Ш.А. “Китаби-деде Коркүт” как памятник Азербайжанского народного творчества. Автореф.дисс.на соиск. Учен. Степ. Канд. Фил. Наук. Баку, 1965, стр. 20.

3. Азербачан шифапи халг әдеби атына даир тәдгигләр. Бақы, 1961, 4,51-беттер.

4. Әлеуов Ә. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың кәлипле-сиуі хәм рауажланыуы. Нөкис,1993, 93-бет

каракалпак дәстанларының шығысы, пайда болыуы хәм дәретилиуи әйемги дәуірлерге тийисли болып ондағы айырым элементлердин сөзлерди көркем байлау белгилери VII-VIII әсирлерде-ак дүньяға келе баслаганын айтыуымыз керек. Улыўма айтканда, көпшилик түркий тиллес халықлардың дәстанларының дәслепки пайда болыу дәреҗи, шығысы сол дәуірлерден. “Қорқыт заманынан” басланады деп айтыуға толық тийкар бар.

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың композициялық қурылысы хәр қыйлы көркем сүүретлеу қуралларының қолланылыуы каракалпак дәстанлары менен жүдә үнлес болып келеди. Дәстанлардағы сыяклы жыр текстлеринде де проза менен поэзия араласып келеди де, бирақ “жыр”дың поэзиясы билдириу (обращение), ямаса монолог түринде болып, қосық текстлери хәр қыйлы буўындағы сөзлерден туралы. Демек, бул естеликтин поэзиясы әйемги характерге ийе экенин көрсетеди.¹

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырларда поэтикалық көркем сүүретлеу қуралларының қолланылыуы бир қыйлы емес. Сонлықтан да “Қорқыт” жырларының көркем сүүретлеу қураллары бойынша изертлеу жүргизген Ибраев Шакимашрип “жыр” текстлеринде эпитет 1294 рет, метафора-174, салыстырыу (теней)-73 рет ушырасатуғынын жазады. Сонын ишинде, көркемлеу қураллары болған метонимия, синекдоха, эллипсис естеликте жүдә аз ушырасатуғынын айтады.²

Ҳақыйқатында да сүүретлеу қуралы болған эпитетлер жыр текстлеринде көплек ушырасады. Эпитет (грек сөзи, айқынлау)-сыпатлау, деген мәнилерди анатады. Шығармада қахарманның хәрекетин, предметтин, қубылыстын сапасын, сыпатын айқынлау ушын қолланылатуғын көркемлеу қуралы. Ол ўақыяны, я қубылысты анық, нақ, көркем, күшли етип сүүретлеу ушын пайдаланылатуғын сөз. Эпитет-сөз бирикпесинен турады. Эпитетте кейинги сөз алдыңғы сөзге өзиниң тийкаргы сыпатлайтуғын қәсийстин береді. Ол сыпатлауда сол қубылыс яки образ анық, тәсирли ашылады.³

“Қорқыт” жырларында да, каракалпак дәстанларында да эпитетлер хәр қыйлы формада сөз хәм гәплер менен байланысып, тураклы түрде қолланылып отырады. Мысалы, “ала шатыр”, “ак үй”, “қызыл үй”,

“караша үй”, “ак отау”, “қызыл шатыр”, “кара көк түсли шатыр” тағы басқалар өткен дәуірлердеги көшпели қәуимлердин турмыс жағдайларына байланыссы қолланылса, каракалпак дәстанларында да усы тақылетте “боз орда”, “алты орда”, “ак үй”, “гүмбирлеген ак отау”, “ак отау”, “боз отау”, “ак сарай”, “ак шатыр” эпитетлери қолланылады. “Қорқыт ата китабы”нда тураклы түрде “алтын” эпитети бир неше мәртебе қайталанып, сол дәуірдеги бай, патшалардың үйин сүүретлеп көрсетиуде қолланылады. Мысалы, “алтын тахт”, “алтын шатыр”, “алтын үй” сондай-ак күнделикли турмыс буйымлары “алтын кесе”, “алтын сырға” т.б. көрсетиуде айрылып турады. “Алтын” эпитети каракалпак дәстанларында да ушырасады, айырмашылығы сонда, патшалардың тахтын сүүретлеуде ғана (алтын тахт) қолланылып, ал, үйди көрсетиуде “ак” эпитети жийи қолланылады. Буннан тысқары түр категориясы болған “ак” эпитети түркий тиллес халықлардың турмысында кең түрде магиялық ойлау менен байланыстырылған. Мысалы, көпшилик шығармалардың қахарманы болған қәрамағлы көпти көрген ғаррының атрибуты-“ак” эпитети болады.¹ Сонлықтан да естеликте оғулардың ақылғөйи, данышпан пири Қорқыт атаның исмине “ак сақал” эпитети қосып айтылса, каракалпак дәстанларында да батырлардың қәрамағлы пири Кәмбил пир, Ғайып Ерен, Қызыр Ильяс т.б. исимлерине қосымша “ак сақал” эпитетиниң қолланылатуғынын көремиз.

Еки дәрестеде де батырларды хәм олардың қарыў-жарақларын сүүретлеуде мынадай эпитетлер жийи ислетиледи, “ер”, “арыслан”, “ак найза” т.б. “Қорқыт” жырларында ислетилетуғын “ала” эпитети, мысалы, “ала қалқан”, “алмас ала найза”, “ала ат” каракалпак дәстанларында жүдә аз ушырасады. Ал, дәстанларда ушырасатуғын “тиллә” эпитети “Қорқыт” жырларында жоқ. Демек, эпитетлердин ислетилиуинде өзгешеликлер бар экени көринеди.

Атларды сүүретлеуде “Қорқыт ата китабы”нда “боз”. “арғымақ” эпитети жийи қолланылса, каракалпак дәстанларында “тулпар” эпитети айтылады. Бирақ дәстанларда “боз” эпитети “боз орда”, “боз отау” түринде ислетиледи. Бул эпитет ҳаққында пикир билдирген өзбек илимпазы Н.Рахманов “боз ат” естеликлерде де, эпосларда да жақсылық белгиси сыпатында қолланылатуғынын, Күлтегин естелигинде де жер боз ренде болса, ал, Күлтегинниң аты боз ат экенин хәм “Қорқыт ата

1. Короглы Х. Туркменская литература. Москва, 1972, стр. 50.

2. Ибраев Ш. Художественно-изобразительные средства “Китаби Коркут” (в сравнительном изучении с эпосом тюркоязычных народов). Автореф. Дисс.на. соис. Учен. Степ. Канд. Филол. Наук. Москва, 1979, стр.3.

3. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердин қысқаша сөзлиги. Нөкис, 1992, 107-бет.

1. Ибраев Ш. Некоторые аспекты исторического развития эпитета и его функции в “Книге моего деда Коркута”. Известия АН КазССР. Серия филологическая. 1979. №2, стр. 18-26.

китабы”нда Бамси-Бейреске “боз айғырлы” сөзинин қосылып айтылатуғынын хәм “боз” эпитетинин дәслеп жердин пайда болуы менен байланысатуғынын айтады¹. Себеби, боз жер, тиришиликти жүзеге келтиретуғыны хәм өмирди даўам еттиретуғыны белгили. Соның менен бирге, профессор Н.Рахманов: “...улыўма алғанда тураклы эпитетлердин яднамаларда тийкарынан қахарман ямаса объекттин кандай да бир сыпатын сүүретлеуи эпикалык усылды келтирип шығарады”², деген жуўмаққа келеди.

Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы эпитетлерди изертлей отырып профессор Қ.Максетов грамматикалык қурылысы жағынан эпитетлер атлык хәм келбетликтерден пайда болатуғынын айтқан еди.³ Хақыйкатында да бул пикирдин дурыс экени жоқарыда биз көрип өткен мысаллардан-ақ белгили болып тур. Ал, енди “Қорқыт” жырларында “қара” эпитети ен көп колланылатуғын эпитетлердин бири болып, бул қарақалпақ дәстанларында жүдә кем ушырасады. “қара” эпитети, әдетте, адамның кеўил-кейпиндеги қапашылықтын, мунның нышаны болып қоймастан, адамның түр-түсине, яғный белгили бир предметтин рецип, кийген кийимин, түр түсин билдиреди. Сонлықтан да Оғуз эпосында хәм қарақалпақ дәстанларында батыр бенде болғанында оның туўған-туўысканлары, сүйген яры қара шашын жайып, қара кийим кийеди. “Қорқыт” жырларында “қара” эпитети түрли формада тураклы түрде колланылатуғынын көремиз. Мысалы, “қара қурым кийиз”, “қара қой”, “қара көз”, “қара полат қылыш”, “қара қан суўдай ағып”, “қара жал қаба айғыр”, “қара полаттан саўыт”, “қара халық”, “қара жер”, “қара ат”, “қара басын қақ айырып”, “қара қул”, “қара кәбап”, “қара ағаш”, “қара ийт”, “қара жүрск”, “қара шаш”, “қара шапан”, “қара нар”, “қара айғыр”, “қара көйлек”, “қара көк түсли шатырлар”, “қара таў”, “дини қара гәўир”, “қара баўыр”, “қара туў” т.б.

Сондай-ақ көркем сүүретлеу қуралларының бири метафоралық усылда образ жасау жағдайлары да еки дәрестеде де бир-бирине үнлес келеди. “Оғуз-Қазылық баласы Иекенк туўралы” “Қорқыт ата китабы”ның VII жырында: “Мен кеткенде бир әрўана келели буўаз қалып еди, сол урғашы бота туўды ма, еркек бота туўды ма? Қорамда бир саўлык буўаз қалып еди, урғашы қозы туўды ма, еркек қозы

туўды ма? Үйимде көзи күндей, жүзи айдай сулыў ярым қалып еди. Сол ул туўды ма, қыз туўды ма? Мени умытпаған болсанлар, бул сораўыма жуўап бериндер, бек жигитлер!” депти Оғуз-Қазылық. Бұған Иекенк (Қазылықтың баласы-П.К.) жуўап берипти. Тындайық хан ийем, ол не деп жуўап берген скен:

“-Үйинде әрўанаң буўаз қалса, ол еркек бота туўды, қара қыйлы қоранда бир саўлығың буўаз қалса, ол қошқар туўды. Үйинде жүзи айдай әйелиң жүкли қалса, ол арыслан туўды,-депти Иекенк” (88-89-бетлер).

Усыған уқсас метафоралық сүүретлеуді “Алпамыс” дәстанынан алып көрейик. Онда Алпамыс баласы Жәдигерге қарата:

Ман-ман басқан, ман басқан,
Төрт аяғын тең басқан,
Алды өркешин кум басқан,
Артқы өркешин шан басқан,

Қара буўран адасса,
Жойылтқан жоғың мен, дейди.
Мүйизлери шығыршық,
Қуйрықлары дығыршық,
Мәкиренип сес берген,
Душпанның жаны сескенген,
Елине душпан келтирмес,
Қойына саяк ендирмес,
Ақ мүйизли ақ қошқар,
Ғайып болып кеткенде,
Енесиниң ишинде,
Алты айлық қалғанда,
Ат басындай ул туўып,
Шырқырап жерге түскенде,
Алтын гүен мойнында,
Манырап қойлар келгенде,
Талпынып қозы турғанда,
Жаздырылып гүенин,
Хәр саўлыкқа бир барып,
Таба алмай жүрген атанды,
Жәдигер ме едің сен?-дейди (188-189-бетлер).

Бундай әкели-балалы ушырасыуының метафоралық усылда берилиуи, “Қорқыт” жырлары менен “Едиге” дәстанында да жүдә уқсас келеди. Бул уқсаслықларды филология илимлериниң докторы,

1. Рахманов Н. Урхун-Енисей ёдномалари ва туркий эпослар. Докторлық диссертация. Тошкент, 1991, 20-21-бетлер.

2. Сонда, 20-21-бетлер.

3. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965 208-209-бетлер.

профессор К.Алламбергенов “Едиге” дәстаны менен “Қоркыт ата кітабы”ндағы жырлардың сюжеттік-типологиялық байланысын изерттейтін орынлы көрсетіп өткен еді.¹

Буннан тысқары бас қахарманның батыр тұлғасын күшлі хайуанларға мезетіу аркалы метафоралық сүреттеуі ұсылында беріу “Қоркыт” жырларында биз Қазан-Салор образында көреміз. Мысалы, “...тайпалар менен ұрыулардың арысланы, қара халықтың жолбарысы, қоңыр аттың ийесі...” (22-бет), делінеді. Ұсыған ұқсас “Алпамыс” дәстанында Құлтай баба Байбөрі хәм Алпамыс туұралы:

Шаппай желмей майрылған,
Қартайғанда қарағым,
Қанатынан қайрылған,
Хәм туйғыны сунқары...
Ақ үйінің арысланы,
Боз үйінің бостаны², -дейді.

Халық ауызеки әдебиятында поэтикалық қатарларды көркем хәм сулыұ стип беріуде сүреттеуі қураллары болған теңеулер актив қолланылады. Себеби, теңеу-поэтикалық көркемтеуі қуралларының басламасы, демек басқа да көркем сүреттеуі қураллары болған параллелизм, синекдоха, гипербола, метонимия, метафоралардың тийкары да ұсы теңеулерден келип шығады.³ Өйткені теңеу қахарманлар тұлғасын образлы түрде өткірлестіріп беріуде, эпизодларды хәм базыбир детальларды тәсірлі етіп, көркемлеп сүреттеуде қолланылады. Ұсы тийкарда “Қоркыт ата кітабы” менен қарақалпақ дәстанларында теңеулердің қолланылуы желісі тект мазмұнының айрықшалығына хәм өз орны-орнында орынлы түрде хәм дәлме-дәл қолланылуына қарай бир тақылетте болып келетуғынын көреміз.

“Қоркыт” жырларында хаял-қызлардың образы олардың сулыұлығын сүреттеуде теңеулер актив қолланылады. Әсіресе, оғұз эпосында қыздың назлы-қыймыл хәрекетін беріуде: “...аққу кустай керілген қыз-қалыңлықтарын...” (33-бет), десе “Мәспатша”да “Нар текедей керілген, астына сандал ат минген”(32-бет), дейді. Ал, “жыр”да қыздың сулыұ келбетін “жүзлері айдай, көзлері жұлдыздай жанған

арыулар” (20-бет) десе, “Мәспатша”да “жүзлері айдай, кашлары жайдай, пешенесі химайдай”, ямаса “...көзлері гәўхәр жаққандай...” (32-бет) делінеді. “Жыр”да “...гүмистей аппақ бармақтарын көрсетті” (51-бет), ямаса Сейілжан сулыұдың келбетін “Ақ бетінің қызылы көбік қарға тамған қызыл қандай жанып тур”, “Екі қасың қыйылған қалемдей” (83-бет) деген теңеулер “Алпамыс” дәстанындағы “Гүмис янды тырнағы”, “Қанды көрде бетін көр, қалемді көрде қасын көр” теңеулеріне, сондай-ақ “жыр”да “Оймақтай аузына ски түйір ерик дәні сыймайды” (83-бет), десе дәстанларда “Аузы-басы оймақтай, сөйлеген сөзі қаймақтай” теңеуі, “жыр”да “қызыл алмадай ақ жүзін”... (24-бет), десе “Мәспатша”да “жүзлері айдай...” (32-бет) т.б.теңеулердің бир-биринен онша айырмашылығы жоқ.

Жазба естелік пенен қарақалпақ дәстанлары арасындағы бир өзгешелік, батырдың образын теңеулер аркалы сүреттеуі, “Қоркыт” жырларында жоқ, керісінше, биз жоқарыда көрсетіп өткеніміздей метафоралық сүреттеуі ұсылында беріледі. Соны айтыуымыз керек, қарақалпақ эпосларын изерттеуші профессор И.Сағитов: “Ең әйемгі уақытларда дәреген эпосларда батырлардың образлары оншеллі көп деталластырылмайды... Батырлардың портреттері, олардың ис-хәрекеттері менен минез-құлықтары көбінесе сыртқы белгілеріне қарай, аспандағы ай-жұлдызларға хәм басқа тәбйй қубылыстарына салыстыруы жолы менен сүретленетуғын еді. Батырлардың күш-ғайратлары хәдден тыс зыят ұлғайтылып, артықмаш гиперболизацияластырылып сүретленетуғын еді, оларда хәр қыйлы қараматлы, сыйқырлы күшлер бар деп көрсетілетуғын еді. Ұсылардың хәммеси айрықша әдеттен тыс, әжайып қахарманларды дәреткен ең әйемгі эпосқа тән характерлі өзгешеліктер”¹, деп жазады.

Оғұз эпосында да қахарманның хәдден тыс батырлық образын, ұрыста көрсеткен ерліктерін сүреттеуде, орынлы қолланылған теңеулер аркалы ашып беріледі. Мысалы, Қазанбек хәм оның баласы Оразбектің ұрыстары: “...ол гәўірлерге қылыш жумсап, қырғыйдай тийді” (36-бет), “Ұрысы тар жолға буршақ жаўғандай, көлдегі қара қуларға лашын шүйілгендей болды. Гәўірлердің бир қанатын суў сепкендей қылып жапырды...” (59-бет), “...алпыс тутам ала найзасын алғанда жаўды көпшіктей қансылатқан” (65-бет), “Қаша ұрысып, ол бираз уақыт жаўды шөптей жапырды...” (64-бет), делінсе, Қан-Төрәлінің хәм Сейілжан сулыұдың ұрыстағы ерлігі: “...Сейілжан

1. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкіс, 1986, 171-172-беттер.

1. Аллаамбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны “Едиге”. Нөкіс, 1995, 33-34-беттер.

2. Алпамыс. Нөкіс-Самарқанд. Қарақалпақ мәмлекет баспасы. 1960, 301-бет.

3. Ахметов С. Әдебиаттаныу терминлерінің қысқаша сөзлігі. Нөкіс, 1972 123-бет.

сулыұ атын қамшылап, қалың жаўға бөридей тийди” (81-бет), “Ол атқа қамшы басып, ғазларға шүйілген сунқардай гәуирлердин бир канатын жайпап өтті” (82-бет), “Жаўдың басын кесип, доптай домалатып” (82-бет) дегенге қусаған тағы басқа теңеулер қахарманның батыр тулғасын, ерлік ислерин арттырып көрсетеді. Тап ұсыған уқсас сүүретлеулер қарақалпақ дәстанларында да көптеп табылады. Мысалы, “Тайшыхандай патшаның, Ырылдатып ийт киби, Басын жулып алады” (Алпамыс) (165-бет), ал, Мәспатшаны көргенде: “Есабы жоқ көп қалмақ, Қус урған қара торғайдай, Апыр-тапыр болады” (106-бет), “Есабы жоқ қалмақты, қойдай етип айдады” (151-бет), “Юсуп-Ахмет” дәстанында “...бирден ат қойдылар, хәр қайсысы арыслан киби гүлеп қырар еди” (182-бет). Буннан басқа да еки дөрестеде де хәр қыйлы формада қолланылған теңеулерди көптеп ушырата бериўге болады. Усыншелли уқсаслықтың болыўы, соны көрсетеді халықтың поэтикалық қатарларды көркемлик пәнен таныўының сағалары ерте дәуірлерден басланатуғынын сеземиз хәм жыр хәм айтылған дәстанлардағы халықлар шығысы бойынша бир түбирден екенлигин аңлаймыз.

Жоқарыда биз көрип өткенимиздей көлемли эпикалық мийрасларда эпитет, нақыл-мақал, теңеу т.б. сүүретлеу қуралларының жәрдеми менен гипербола жасалады.¹ Гиперболалық сүүретлеу Оғуз эпосында хәм қарақалпақ дәстанларында ўақыяларды жанландырып бериўде актив ислетиледи. Айырмашылығы “Қорқыт” жырларында гиперболалық сүүретлеу хаял-қызлар образын сүүретлеуде ушыраспайды да, ал, батырлардың образын, олардың күшин басым етип көрсетиўде душпанлары менен болған қахарманлық гүреслерин сүүретлеуде жиий қолланылады. Бундай гиперболалық сүүретлеу “Орхон-Енисей” жазба естелигинде де Күлтегиннің урыстағы қахарманлығын бериўде ислетиледи. Мысалы:

Қарыўына, саўытына жүзден артық оқ тийди,
Барлаўшының басына бир де дарыған жоқ²,

деген асыра баянлаў, гиперболалық сүүретлеудің ертеден-ақ қолланылып қиятырғанын аңлатады. Енди буның излери “Қорқыт” жырлары менен қарақалпақ дәстанларында да сәулеленип қиятырғанын көремиз.

1. Максетов К. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 180-бет.

2. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, 1990, 53-бет. (Аўдарма М. Жолдасбеков тәрәпинен исленген).

Мысалы, II жырдағы қара-қойшының күшин: “...жулқына-жулқына қара ағашты суўырып алып, түбири менен арқалап, Қазанды қуўып жетти” (27-бет), деген сүүретлеуи, “Қырық қыз” дәстанындағы: “Күшин жыйнап Гүлайым, бир тартқанда ширенип, келидей жуўан ағашты, түбинен жулып таслады”¹, деген гиперболалық сүүретлеуи менен бирдей. Ал, қахарманлардың образы дене пишими хәм физикалық күши жағынан толысқан, айбатлы етип сүүретленсе, унамсыз қахарманлардың түр-түси әбеший етип, “дәў” образында бериледи. Мысалы, VII жырдағы тағавор елинин патшасы Аршун баласы Тағавор Дирек: “...бойы алпыс аршын еди, алпыс батпан шокмар ұслап, соның менен урғанда, адамның күл-талқанын шығарады екен. Шаңарактағы оқ жайының оғы темирди тесип өтеди екен”. (85-бет) делинсе, Аруздың образы: “Аўзы жылқы аўзындай кең, аяқ-қолы ұзын, денеси балықтың уўылдырығындай будыр-будыр еди. Алпыс ешкенин терисинен исленген тоны сыйрағына, алты ешкенин терисинен тигилген бөрки қулағына жетпейши еди” (31-бет), делинеди. Буннан басқа “Қорқыт ата китабы”ның VIII жырында көпшилик түркий тиллес халықлардың аўызекі әдебиятында ушырасатуғын “Бир көзди дәў” ертегине уқсас “жыр” берилген. Сондағы “Төбекөз дәў” образы дәстанлардағы жеркенишли, унамсыз дәў образын еслетеді. Мысалы, “Мәспатша” дағы Алаңғасар Қарабеттің образын алып қарайық:

Бойлары бар минардай,
Қоллары бар шынардай,
Геўдесине қарасаң,
Алпыс жаслы анардай,
Аяқлары маладай,
Пәнжелери саладай,
Қыял етип қарасаң,
Қулағы бар қалқандай,
Маңлайына қарасаң,
Алатаўдың дининдей,
Мурнына қарасаң,
Көгершиннің ининдей,
Көкирегинин жүнлери,
Мөлши қойдың жүниндей,
Аўзын көрсен урадай,
Көзлеринин уясы,
Таўлардағы жырадай,

1. Қарақалпақ фольклоры. VI. Том. Қырық қыз. Нөкис. 1980.

Сакалынын бийнеси,
Шуқырға питкен сорадай,
Айбатына қарасаң,
Сапар айдың ишинде,
Туұры келген бөледей (155-бет).

“Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың сюжетінде әйіемнен киятырған фольклорлық сұретлеу дәстүрі усылында берилетуғын көркем эпикалық клишалар, бір ямаса бір неше сөзлердің, ұақыялардың тәкирарланыуы, айтылажақ ойдың тәсирли хәм толық етип берилиуі орын алған. Бул фольклордағы әйіемги дәуірлерден баслап орын алып киятырған усылдың бири болып, “Орхон-Енисей” жазба естелигинде де кең түрде пайдаланылған.

“Қорқыт ата кітабы”нда көркем тәкирарлаулар 12 жырдың хәр биринде де ушырасады хәм жырдың сюжетлик ұақыялары менен қарысып, бір пүтин композициялық бирликти дүзеди. Естеликте 12 жыр мазмұны, сюжети, композициялық қурылысы жағынан хәр қыйлы болғаны менен оларда бир-бирине уксас көркем эпикалық қайталаулар орын алған. Мысалы, хәр бир жырдың ақырында Қорқыт атаның жыр-жырлап, қобыз шертиуі, ханлардың ханы Баяндур хан хәм Салор-Қазанның жыр кириспесинде (зачин) той бериуі (I, II, III, IV, VII), ямаса, жыр соңында урысқа атланған Огуз беклеринин қахарманлықтарын, урыстағы ерликлерин айтыу (II, III, IV) т.б. сұретленеди. Бундай улыұмалық орынлар, яғный эпикалық клишалар баска халықлардың эпослары сыяқлы қарақалпақ дәстанларында да ушырасып отырады. Мысалы, батырдың ат шабысы, саұашты сұретлеу, жолда ушырасыу, батырдың жолда киятырғанда алдынан шыққан скинши батыр менен ушырасыуы, екеуинин бир-бирине сорау таслап жууап алыуы диалог формасында берилсе, саұашка кирисер алдында батырлардың бир-бирине абай-сиясат етип, күш жағынан өзін мақтаныш етиуі, батырдың сүйген ярының портрети, дәстанның басланыуы менен тамамланыуындағы улыұмалық сөзлер, дәстанды жырлаған жыршылардың атларын атап өтиуі, дәстанлардың көпшилигинде тәкирарланып отыратуғын гейпара қосық қатарлары¹ т.б. ертедеги жазба естеликлерден саға алып киятырған дәстүрлик формалар болып табылады. Соның менен бирге, “Қорқыт ата кітабы”нда тек бир жырдың өзінде гейпара сөзлерди бир неше рет,

бир неше орында тәкирарлап айтыу, қайталаулар ушырасады. Мәселен, I жырда ханлардың ханы Баяндур хан: “...Огуз елинин беклерине жылына бир рет той бериуши еди, сол тойын баслап, оған ең семиз деген жылқыларды, түйе, қойларды сойғызды. Бир жерлерге ақ үй, бир жерлерге қызыл үй, енди бир жерлерге қараша үй тиккизди хәм журтына ұағыз берип хан: “Улы қызы бирдей жоқ адамлар болса, олар қараша үйлерге киргизилсин, астына қара қурым кийиз төселип, жейтуғын асына қара қойдың ети берилсин, жесе жесин, жегиси келмесе, орнынан турып кете берсин. Улы барларды ақ үйге, қызы барларды қызыл отауларға киргизиндер. Улы жоқ, қызы жоқ адамлар тәдиринин ғарғысына ушыраған адамлар. Оларды бизде ғарғауымыз керек. Усыны булжытпай орынланлар”, деген баянлауы усы жырдың үзінде үш жерде қайталанады. Бундай етип бир жырдың сюжетлик ұақыясында биргелки сөзлердин бир неше рет тәкирарланыуы қарақалпақ дәстанларында да кеңнен сұретленип киятырған кубылыс. Мысалы, “Алпамыс” дәстанында Гүлпаршынның портретин жасауда қолланылатуғын сөзлерди алып қарайық:

Көргеннин ақылын алған,
Қаршығадай қыялланған,
Еки бети гүл-гүл жанған,
Қандай десең оны,
Күйдим, тақсыр дәрдинен!
Ап-аппақ,
Юпка додақ.
Шашбаулары шашақлы,
Шашағы толы моншақлы,
Узын бойлы,
Кең кушақлы,
Он еки мукам, қырық қылықлы (20-бет),

-деген сұретлеудин айырым қатарлары, ямаса базыбир сөзлер тутасы менен де дәстанның сюжетлик желисинде, мысалы, 18, 19, 20, 28-бетлерде, яғный төрт жерде қайталанады. Ямаса:

Хауа жаўсын айдын көллер хөл болсын,
Жылдан-жылға аз дәулетин мол болсын

деген қосық сүрелери дәстанның 35, 40, 46, 55, 87, 110, 123, 148, 175, 191-бетлеринде, он рет жийи тәкирарланатуғынын көремиз.

“Қорқыт ата кітабы”ндағы диалогларда ушырасатуғын қосық текстлеринин қурылысы оғада үлкен қызығушылық туұдырады. Онда риторикалық сораулар менен тәкирарланып туратуғын бир қыйлы сөзлер, қосық сүрелеринин хәр бир қатарында, яки скинши, үшінши

1. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкис, 1986. 83-84-бетлер.

қатарларда, ямаса сөздің соңында тағы да қатнасып отырады. Бұл текстке “Орхон-Енисей” жазба естелигіндегі сыяқлы айрықша көтерінкі хауаз, пәт беріп, күшлі леп пенен айтылады хәм жырдың қахарманлық сазын күшейтип турады. Мысалы. “Қорқыт ата кітабы”ның IV жырындағы Оразбектің әкеси Қазан-Салорға айтқан сөзлеріндегі қосық қатарларына бір нәзер таслайық:

Орнымнан турып усында келгенде,
Астымдағы атымды,
Усы күн ушын баплап едим,
Сол күнім туған екен,
Ол бүгінгі майданда,
Сен ушын бир буланар,
Алмас ала найзамды,
Усындай күн ушын ушлап едим..
Оның да күні туған екен,
...Қайыспас кара полат қылышымды,
Усындай күн ушын қайрап едим... (57-58-бетлер).

Бундай формада эпикалық штамптардың тәкирарланып қолланылуы аркалы айрықша батырлық хауаз бенен баянланатуғын қатарларды карақалпак дәстанларында да ушыратамыз. Мысалы, “Қоблан” дәстанында:

Мен атадан болғанда,
Ермен деп мен болғанман,
Мен анадан туғанда,
Нарман деп мен туғанман,
Бұл дүньяға келгенде,
Өлмек ушын келгенмен,
Өлимнің хағын билгенмен,
Ақ гиреўке сауытым,
Ысқатым деп кийгенмен,
Үстимдегі ақ көйлек,
Кепиним деп кийгенмен,
Бауыры тартық сары жай,
Ураным деп жүргенмен,
Сабы алтын ақ қанжар,
Ийманым деп билгенмен,
Қарағай саплы ақ найза,
Сайғағым деп жүргенмен (114-бет).

Көриніп турғанындай, “Қорқыт” жырындағы қосық текстінің бууын саны, уйқасы сақланбаған, лекин, ски дәретпеге де көтерінкі рууҳ, жоқары лапыз тән. “Қорқыт” жырында төртінші хәм тоғызыншы қатарлар уйқасып рефрен усылыпда қайталанып келсе, екінші, алтыншы хәм оныншы сүредегі “атымды-найзамды-қылышымды”, үшінші, сегизінші хәм он бирінші сүредегі “баплап едим-ушлап едим-қайрап едим” сөзлери қосық текстлерінің ақырында ериклі түрде шалыс уйқаста келеді. Ал, биз жоқарыда “Қоблан” дәстанынан келтирген үзінді де тап усындай формада дәслепки алты қатардың (абабаб) уйқасып, ал соңғы сүрелердегі “билгенмен” сөзінен баска “кийгенмен”, “жүргенмен” сөзлери ски мәртеден қайталанып келип уйқасатуғынын көрсемиз. Сондай-ақ жырдағы “күн ушын” хәм дәстандағы “деп” сөзлерінің тәкирарланып келиуі рсидфли уйқас болып есапланады.

Қарақалпак дәстанларында кең таралған, жүдә көп ушырасатуғын қосықтың түрінс 7-8 бууынлы толғау түрінде қолланылатуғын үлгисін көрсетіуге болады. Себеби, профессор К.Максетов та карақалпак халық қосықтарының ең ески түрінс, усы 7 бууынлы қосықларды киргизген еді.¹ Сонлықтан да қосықтың бул әйіемгі түрі “Қорқыт” жырларында да кеңнен қолланылатуғынын байқаймыз. Мысалы, “Дирсехан улы Буқашжан” атлы I жырда:

Жаздың салқын самалы, 7
Таң сәхәрден ескенде, 7
Қапа сақал боз торғай, 8
Тамақ ізлеп даладан, 7
Қосығына басқанда, 7
Белдеуде турған бедеулер, 8
Бир-бири менен тиллесип, 8
Киснесип атқанда, 6
Пал хәрреси узын мурт, 7
Ызылап шығып уядан, 8
Өрисинс шыққанда, 7
Ақ пенен кара билинип, 8
Таң сазарып атқанда, 7
Қыз-қыркынлар оянып, 7
Қыналап бетин боянып, 8

1. Максетов К. Карақалпак қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965, 293-бет.

Сыбырласып күлисип, 7
Қызыкка жүдө батканда. 8 (15-бет)

Бундай үлгидеги қосық шуұмақтарын қарақалпақ халық дәстанларында да көптеп ушыратамыз. Мысалы, “Алпамыс” дәстанынан үзінді келтірейік:

Еки бирдей дайысын, 7
Жылдам тутып алады, 7
Байшубардың шылбырын, 7
Дузақ кылып екеуінің, 8
Мойнына салып алады, 8
Байшубарға сүйретіп, 7
Еки бирдей дайысын, 7
Атасының қасына, 7
Бала алып барады, 7
Ата саған сауал деп, 7
Атасына береді, 7
Аттың басын оңғарып, 7
Жәдигер кирип калаға, 8
Токсан үйлі қулардың, 7
Бир шетінен тийеди... 7 (215-бет).

Бунда еки дәретпеге де дәстүрлік 7-8 бууынлы қосық үлгиси тән болып, екеуінде де екінші яки үшінші қатарлардың ақырында уйкас бірлігі сақланған. Мысалы, жырда “ескенде-басқанда, атқанда-шыққанда, атқанда-батқанда” болып уйкасса, дәстанда “алады-алады, барады-береди-тийеди” түрінде уйкасады.

Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының барлығында, дерлік, 7-8 бууынлы қосықтар басым көпшілігін құрайды. Бұл 7-8 бууынлы қосықтың дәстандағы уақыяны баянлауға қолайлығы менен жыраулардың импровизациялық өзгешеліктеріне байланысты, әсіресе бұрыннан сақланып қиятырған ертедегі түркі халықтарының қосық формасының сақлануы менен дәлелденеді. Көп ғана илимпаздардың байқағанындай-ақ дәстанлардағы 7-8 бууынлы қосықтар шектеп болмайтуғын бір строфада өз ішінде белгілі дәрежеде уйкасыуларды пайда етеді. Бірақ бұл рифманың түрін ссаппап шығыу, шектеу жүдө қыйын. Сондықтан қарақалпақ қахарманлық дәстанларында жиі ушырасатуғын 7-8 бууынлы қосықтар еркін рифмаға тийкарланған. Соның ушын оларды шәртті түрде еркін рифмадағы қосықтар деп атаса болар еді”¹, -деп жазады Қ.Мақсетов.

1. Мақсетов Қ. Аты аталған мийнети, 301-302-беттер.

Дәстанларда уйкастың ең әпийуайы үлгиси хәр бир строфадан кейінгі сөзлердің уйкасып келіуі болып табылады. Бұл жағдай импровизацияға байланысты болып, жырау-шайырлардың айтыуына қолайластырып, ийкемлестіріп дәрестілгенінен болса керек. Себебі, көлеген дәстанның құрылысында олардың музыкалылығы баслы орынды ийелейді. Соның ушын да бундай әпийуайы үлгінің “Қорқыт” жырларында ушырасуы қызығушылық туұдырады. Мысалы, “Қазанбектің баласы Оразбектің жауға қалай тутқын болғаны туұралы” IV жырда:

Төсегімнен турарман,
Әңгіме-дүкан құрарман,
Қара атыма барарман,
Әри-бери шабарман...(58-бет)

Бундай формадағы егіз уйкастардың қолланылуында қарақалпақ дәстанларынан мысал келтірейік:

“Алпамыс”та:

Аттан жерге түседі,
Сауыттың бауын шешеді,
Батыр жаннан кешеді, (61-бет).

“Мәспатша”да:

Жағаға қоллар салысты,
Атлардың басы қағысты,
Мәртлік пенен танысты,
Атлардың бели майысты (159-бет).

“Юсуп-Ахмет”те:

Байланып тұр билеклерім,
Қабыл болмас тилеклерім,
Қайтып тұрар жүреклерім, (176-бет).

“Қорқыт ата кітабы”ндағы жырларда сөзлердің бууын өлшемі де, уйкасы да хәр қыйлы болып, бірде байланысып, бірде байланыспай тұрады. Соның ушын да: “Орхон-Енисей” жазба естеліктерінің қосық құрылысы бойынша билдірген пикирінде, профессор Б.Кенжебаев: “Жырда (“Орхон-Енисей” естелігінде) қосықтағыдай өлшемнің, уйкастың мәнісі оншама күшті емес. Жыр көп жағдайда сөз бууына, сөз уйкасына емес, ой түйдегіне, ой уйкасына қарай қыйыстырылады.

Көп жерлери дым уйкассыз да келеді”¹ деп жазған еді. Хакыйкатында “Қорқыт жырларында да уйкастан гөре көп уақытларда, ойды беріу, пикирди жеткеріу жийи ушырасып отырады. Буны, биз жырдың дәстанлардан бір өзгешелигі деп билиуимиз керек. Себеби, хәзирги бизиң дәуиримизге жетип келген дәстанларда ырғақ та, уйкас та, бууын теңлиги де сақланып, көркем поэтикалық формада мазмун бирлиги толық жеткериледи.

Енди “Қорқыт ата кітабы”ның II жырынан бір үзінди келтирейік:

Көпирге мен барайын,
Енеден туғанын өлтирейін,
Женим менен маңлайымның қанын сүртейін,
Алла-таала қосса, жауынды мен куртайын.²

Бунда ойды, пикирди терен беріу дизбеги сақланғаны болмаса, бууын өлшеми, уйкасы бирикпейди, тек ғана хәр бир строфаның ақырындағы “барайын-өлтирейін”, “сүртейін-куртайын” сыяқлы мәнилик сөзлер байланысқан.

Илимпаз Т.Д.Меликов “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырларда қосық қатарлары анафоралық аллитерация түрінде жийи қолланылатуғынын жазады.³ Шынында да бірдей бир неше сеслердің сөз басында тәкирарланып келип қолланылуы “Қорқыт” жырларында көптеп ушырасады. Мысалы, “Қазан-Салордың ауылын жау шапқаны туұралы” II жырда:

Қараңғы ақшам /елен/ алаңда күни туұған,
Қар менен жауын жауғанда ер болып турған,
Қара қош атларды /көргенде/ қиснеткен,
Қызыл түйелерди көргенде бозлатқан (19-бет).

Көринип тұрғанындай бунда бір неше сеслердин қосық қатарының басында қайталанып келуі, оның үстине дауыссыз сеслердин (к-к, к-г) жийи тәкирарлануы қосықтың эмоционаллығын, тәсирлилігін күшейтип тұр. Бундай үлгіде қурылған қосық қурылысы қарақалпақ дәстанларында оғада көптеп ушырасады. Мысалы, “Алпамыс”та:

1. Кенжебаев Б. Қазақ өлеңінің қурылысы туралы, Алма-ата, 1955. 21-бет.

2. Қорқыт ата. Алма-ата.1993, 20-бет. Аударған Ә.Дербисәлин. (Келесі мысалларда усы кітаптан алынады).

3. Меликов Т.Д. О структуре стихотворных текстов “Книга моего деда Коркута”. Журнал “Советская тюркология”, 1988, №1, стр.30.

Қар үстине қар жауар,
Қарды көрде етин көр,
Қар үстине қан тамар,
Қанды көрде бетін көр (20-бет)

“Мәспатша”да:

Кессе-кесе жап келсе,
Кешип өтип қашады (45-бет)

“Юсуп-Ахмет”те:

Кем санап болмаслар беклік бабында,
Кемислік көрмедім хәр әспабында.

...Қырық жігіти хызмет қылар қасында,
Қол қаусырып онлы-сонлы дашында (173-бет)

Қарақалпақ дәстанларына тийкарынан 7-8 хәм 11 бууынлы қосық характерли болып келсе, “Қорқыт” жырларында бууын саны айнымалы болып, хәр түрлі (4, 5, 6, 7, 8, 9) бууынлы, хәттеки, оннан да көп бууынлы болып ушыраса береді. Бул жырдың дәстанлардан айрықша бір өзгешелигін көрсетсе, скиншиден, дәстанлардағы қосықтарға ұқсас болып, гейде қатарласып, қабатласып туратуғын бір қыйлы сөзлер дизбегинен де турады. Мысалы, “Бамси-Бейрек” жырында:

Қатар-қатар түйелерди сорар болсан,
Ағам Бейрек жүклейши еді.
Ағам Бейрек кеткели жүклегенім жок,
Қора, қора ақша қойларды сорар болсан,
Ағам Бейрек сойып жеуши еді,
Ағам Бейрек кеткели сойып жеуши жок (10-бет).

Енди “Алпамыс” дәстанынан мысал келтирип көрсейік:

Кимнен барды тиреуін,
Кимнен барды сүйеуін,
Атларға таққан тумарын.
Ат, шапса тарқар кумарын (48-бет)

Бундай мысалларды “Мәспатша”, “Юсуп-Ахмет” дәстанларынан да келтире беріуге болады.

Әзербайжан илимпазы Т.Г.Гаджиев “Қорқыт” жырларында ритм (уйкас) айрықша гәптин (қатардың) басындағы хәм ақырындағы сөзлерде болатуғынын, сонлықтан да олардың бууын саны ұқсас түрде,

сәйкес келип отыратуғынлығы хаққында бақлауларын береді¹ хәм
“Қорқыт” жырынан төмендегидей мысалды келтиреді.

Гамған оғлы (хан Бајындыр) өз јерүндөн (9) турмушиди,
Гара јерүн (үзәринә) ағбан евүн дикмиш иди.
Ала сејван (көк жүзүнү) ашанмышды
Бинјердә и (пәк халчасы) дөшәнмишди²

Мысалда көринип турғанындай хәр строфаның басында хәм ақырында келген: “Гамған оғлы-турмуш иди” (4-4), “Гара јерүн-дикмиш иди” (4-4), “Ала сејван-ашанмышды” (4-4), “Бин јердә-дөшәнмишди” (4-4) сөзлери буўын саны бирдей болып келген. Енди бундай тақылеттеги уқсаслықты қарақалпақ дәстанларында ушыратпаймыз, себеби, оларда қосық сүрелериниң буўын саны ең көби 11 буўыннан туратуғынынан болса керек. Ал, “Қорқыт” жырларында биз буўын санының хәр қыйлы болып қолланылатуғынын жоқарыда айтып өткен едик. Бундай айырым өзгешеликлер болыўына қарамастан “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлар менен қарақалпақ дәстанларында қосық қурылысының бирдей үлгиде, яғный сөзлердин рсфрен усылында тәкиарланып турыўы шалыс, редифли хәм аллитерация т.б. түриндеги уйқаслар тендей қолланылып отыратуғынын көремиз.

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырлар менен қарақалпақ дәстанлары арасында, соның ишинде биз тийқарғы дыққатты аўдарып отырған “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахмет” дәстанлары арасында усындай дәрежеде көркемлик байланыс бар скенлиги хәм сәйкеслиги бизди таң қалдырады. Биз “Қорқыт” жырларындағы хәм қарақалпақ дәстанларындағы композициялық қурылысты, сондай-ақ, сюжетлик ўақыяларды хәм олардың идеялық мазмунын тәсирли етип бериўде қолланылатуғын көркем сүўретлеў қуралларын ислетиўдеги уқсаслықты хәм қосық қурылысындағы байланысты хәм өзгешеликти көрип өттик.

Жазба естеликтиң хәм дәстанлардың көркемлик байланысларын салыстырмалы аспектте изертлей отырып, қарақалпақ дәстанларының көркемлик дәрежесин жетилистириўде, сулыў поэтикалық қосық қатарлары менен образ дәретиўде олардың сағасы әййемги дәўирлердеси жазба естеликлерден, орта әсирдеги “Қорқыт ата китабы”нан нәр алып,

раўажланып киятырғанылығына көзимиз жетти. Себеби, әййемги түркий тиллес халықлардың жазба хәм аўызеки әдебияты жүдә ерте дәўирлерде пайда болғанлығын ески тарийхый дереклер, хәзирги заман илимимиз изертлеў мағлыўматлары тастыйықлап берип отыр. Соның ушында әййемги түркий тиллес халықлардың жазба хәм аўызеки әдебиятын қәлиплестириўде бүгинги қыпшақ-оғуз группасы тиллерине киретуғын түркий тиллес халықлардың ат салысқаны мәлим.¹ Солай екен дәстанлардағы көркем сүўретлеў қуралларының дәслепки дереклери, поэзияны көркемлик пенен таныўдың ушқынлары ерте дәўирлерден, яғный “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардан басланады екен, деп айтыўға бизге де толық ҳуқық берип отыр.

1. Гаджиев Т.И. О двух синтаксических особенностях языка “Китаби деде Коркуд”. Журнал “Советская тюркология”, 1989, №5, стр. 56.

2. Бул мысалды Т.Гаджиев “Қорқыт ата китабы”ның Дрезден нуска-сының факсимилесинен алады.

1. Наджип Э.Н. Кипчакского-огузский литературый язык мамлюкского Египета XIV века (Автореферат докторской диссертации), Москва, 1965.

ЖУЎМАҚ

Солай етип, биз Орта әсирлердеги Огуз-Қыпшақ кәуимлеринен мийрас болып қалған жазба естеликлердин бири“, Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлар менен қарақалпақ халық дәстанлары “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахметтің өз-ара байланысын изертлеулер арқалы төмендегі жуымаққа келеміз.

Әлбетте, “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлар менен қарақалпақ дәстанларының байланысы, олардың өз-ара ұқсастығы жоқарыдағы үш дәстан менен шекленип қалмайды. Ал, “Қорқыт” жырларының пүткіл түркі тектес халықтардың көпшілігінің эпослары менен байланысып атырғандығы ғалымдар тастыйықланған. Сондықтан да біз бір сюжеттердің баяндалуы, айырым эпизод хәм деталардың берілуі, көркем сүретлеу қараларының ыслетілуі қарақалпақ дәстанларының көпшілігі менен үнлес келип отыратуғынын жуымымыздың хәр бир бабында арнаулы айтып кеткен едік. Соның ушын да биз бул жуымымызды жазу барысында зәрүр деп табылған орынларда “Қоблан”, “Қырық қыз”, “Гөруғлы” дәстанларынан да мысал келтіріп салыстырып бардық.

Жуымының кирісіюінде де атап өткеніміздей “Қорқыт” жырлары менен улыма қарақалпақ фольклорының үлгілерін яки барлық қарақалпақ дәстанларының байланысын изертлеу мәселесін жуымының көлемі де, проблемасы да көтермегенліктен жазба естелик пенен жүдә жақын ұқсастыққа ийе деп табылған “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахмет” дәстанларын бөліп үйреніуді мақсет еткен едік. Сол арқалы түп дерегі хәм шығысында хәзіргі қарақалпақтардың да ата-бабалары деп есапланған Огуз-қыпшақ кәуимлерінің VIII-XI әсирлердегі тарихый фольклорлық, әдебий усулда баянлауының “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың эпосларға тән дәстүрлік баянлаулар менен сүретлеу усуллары хәзіргі дәуіріміздегі дәстанларда да сақланып қиятырған таң қаларлық ұқсастыққа ийе қубылыс екенлігін ғалымдар жақтан дәлеллеп көрсетіуге хәрекет еттік. Изертлеулерімізді жуымақтастыра келе, усы үш дәстан менен “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың дәстанлар менен өз-ара байланысын толық үйреніліп болды деген пикирден аулақпыз. Себебі, биз жуымыста “Қорқыт” жырларының қарақалпақ дәстанлары менен сюжеттік, образлық, көркемдік байланыстарына ғана тоқтап

өттік. Әлбетте, келешекте усы темаға байланысты басқа да аспектерде бир қанша ғалымдар мийнетлердің жазылуы мүмкіншілігінің бар екенлігін көрсетеді.

Жуымының жәнә бир жаңалығы сонда, биз “Қорқыт ата кітабы” менен қарақалпақ дәстанларының өз-ара байланысын үйреніу барысында айырым элементтердің, улымалық мотивтердің, сюжеттердің, образлардың хәм басқа да түрлі ұқсастықтардың “Қорқыт” жырларынан да басқа естеликтерде, яғнай “Орхон-Енисей” жазуларында, “Огузнама” естелигінде, А.Фирдаусийдің “Шахнама”, “Юсуп-Хас-Хажибтің ”Кутадгу-билигі (Бахытқа баслаушы билим) шығармаларында ушырасатуғынын көрдік. Бундай ұқсастықтар түбі бир халықтардың мийрасларының көпшілігінде әйемгі дәуірлерден баслап-ақ өз сәулеленіуіне ийе болғандығын көреміз.

Бизің жуымымыздың тийкарғы объекті болған “Қорқыт ата кітабы”ндағы жырлардың қарақалпақ дәстанлары менен сюжеттік желісіндегі ұқсастықтарының өзі, яғнай көпшілік эпосларға тән ортақ типтік сүретлеулер, мысалы, ғары бектердің перзентсізлігі, батырдың қарамат пенен дүньяға келіуі яки болмаса батырдың ер жеткен соң сүйген қызын түсінде көріп ізлеп кетіуі сыяқты баянлаулардың берілуі, дәрәтпенің ақырында да баслы қахарманлардың мұрады-мақсетіне жетіп той беріуі қусаған сүретлеулерге ийе. Биз бул ұқсастықтар арқалы қарақалпақ дәстанларының көпшілігіне, дерлік әйемгі хәм орта әсирлері дәрәтилген жазба естеликтер менен бирге “Қорқыт” жырлары да сюжеттік дерек сыпатында хызмет атқарғандығын аңлауымыз қыйын емес. Соның менен бирге, ски дәрәтпенде де қахарманлар хәм персонажлар образының жасалуында, олардың ис-хәрекеттерінің берілуінде де фольклорлық сүретлеулер тән болып келеді. Мысалы, жазба мийрас пенен қарақалпақ дәстанларындағы қахарманлардың айрықша күшке ийе болуы, олардың жүдә жас уақытларынан баслап-ақ батырлық хәрекеттері менен көзге түсіуі, ел, халқы ушын ишкі хәм сыртқы жауларына қарсы қахарманлық күреслері, олардың өз бойына терең патриотизм хәм гуманисттік идеяларды жәмлегенлігі түркі тілдес халықтардың барлығына ортақ терең халықтық идея менен суғарылғандығынан дерек беріп турады. Әлбетте, биз бул жуымымызда “Қорқыт ата” жырлары менен қарақалпақ дәстанларының бастан-аяғына бир-бирине ұқсастықтарға ийе дәрәтпелер деген пикирден аулақпыз. Сондықтан да жуымыста “Қорқыт ата кітабы”ндағы хәм қарақалпақ дәстанларындағы сюжеттік хәм образлық байланыстарды салыстыру барысында “Қорқыт ата

китабы”ндағы жырлардың сюжетінде бизің дәуиримізге белгисіз айырым үрп-әдет дәстүрлердің хәм архаикалық дәуирге тән сүүретлеулердің сақланғанлығын илимий жактан дәлиллеп көрсетіуге хәрекет еттик. Бул болса, “Қорқыт” жырларының каракалпак дәстанларынан сюжетлик өзгешеликлерге ийе скенлигин хәм ислам дининен де бурынғы әйіемги дәуірлерге тән сүүретлеулердің орын алғанын аңдатады, яғный бул бизге “Қорқыт ата китабы”ның сюжетінде әйіемги дәуірлердеги көшпели кәуимлерге тән болған дәстүрлик белгилердің тереннен сақланғанлығынан дерек береди.

“Қорқыт ата китабы” XV әсирде фольклорлық стильде хатқа түсірилген жазба әдебий естелик болыуына карамастан, қурылысында фольклорлық фантазиялық сүүретлеулерден гөре, реаль, тарийхый хақыйқатлықты баянлау басым келеди. Бул жазба естелик Орта әсирлердеги Орта Азияны жайлаған түркий кәуимлериниң турмысын, тарийхын, дәуір шынлығын беріуи жағынан каракалпак дәстанларына салыстырғанда да айрықшаланып турады. Хәр бир дәуірдеги сиясий-жәмийетлик өзгерислерге байланысly эпослардың сюжетине белгили дәрежеде өзгерислер енгизилип отыратуғыны тәбийғый. Соның ушын да “Қорқыт ата китабы” XV әсирде, Кавказ жеринде белгисіз автор тәрәпинен жыйнақластырылып “Қорқыт ата” исминде усы китапқа бириктирилгенинде сюжетине Кавказға байланысly жер, суу атамаларының енгизилип кеткенин көремиз. Сондай-ак каракалпак дәстанлары да әсирлер дауамында ауысеки жырланып киятырғанлықтан дәстанды атқарыушы шайыр, жырау, қыссаханлардың импровизаторлық талантына хәм олардың өзлери жасап атырған дәуірдің жәмийетлик көз-қарасына байланысly сюжетине түрли өзгерислердің енгизилетуғынын, деген менен халық турмысындағы белгили бир тарийхый ўақыялардың елеслери дәстан қурылысында хәм сюжетинде сақланып қалатуғынлығын көрип өттик.

Жумыстың II бабында “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлардың каракалпак халық эпослары “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахмет” дәстанлары менен көркемлик байланыслары, эпосларға тән сүүретлеу усылларындағы уқаслықтары менен үнлесликлери, еки дәрәтпенин өзлеринс тән жеке өзгешеликлери ашып бериледи. Жазба естелик пенен дәстанлардың прозасындағы қахарманлардың ис-хәрекетин беріудеги монолог хәм диалоглардың ислетилиуи, нақыл-мақал хәм афоризмлердің қолланылыуындағы бирдейлик, соның менен бирге урыс картинасының сүүретлениуи, батырлардың образы, олардың жаўларына қарсы алып барған қахарманлық гүреслерин хәм хәрекетлерин жанландырып беріудеги сәйкеслик еки дәрәтпенин

идеясындағы хәм композициялық дүзилесиндеги уқаслықлар изертлениуин табады.

“Қорқыт” жырлары менен каракалпак дәстанларының көркемлик өзгешелигин салыстыруу барысында қосық қатарларын сулуу хәм образлы етип беріуде көркем сүүретлеу қураллары тенеу эпигет, метафоралардың хәм т.б. тендей ислетилиуи, эпосларға тән көркемлик тақирарлаулардың қолланылыуы хәм қосық қурылысындағы уйқаслардың бирдей үлгиде ушырасыулары илимий анализлениуин табады.

“Қорқыт ата китабы”ндағы жырлар менен каракалпак эпослары “Алпамыс”, “Мәспатша”, “Юсуп-Ахмет” хәм т.б. дәстанлардың сюжет хәм образ байланысларындағы хәм көркемлик өзгешеликлериндеги уқаслықты салыстыруу барысында төмендегише жуўмаққа келемиз. Биз еки мийрасты үйрениу арқалы ертеде дәрәтилген түркий тиллес халықларға ортақ жазба естеликлер менен каракалпак халық дәстанларының өз-ара байланысы проблемасы каракалпак әдебияттаныу илиминде әлле қашан-ак изертлениуи тийис мәселелердің бири екенлигин аңладық. Бизің изертлеу объектимізге тийисли “Қорқыт ата китабы”ндағы жырлар каракалпак дәстанларының пайда болыуына, кәлиплесиуине, сюжетлик хәм образлық дерек хызметин атқарғанын хәм оларға унамлы тәсирин тийгизгенин анықлауымызға кең мүмкиншиликлер ашып береди. Биз бул жумысымызда бастан-аяғына әйіемги дәуірдің жазба естелигиниң биреуин ғана (“Қорқыт ата китабы” менен каракалпак халық дәстанларының өз-ара байланысын) үйрениуди, изертлеуди баслы ўазыйпа еттик. Буның өзи келешекте ертеде дәрәтилген бақа да жазба естеликлер менен каракалпак дәстанларының байланысын салыстырмалы изертлеу, фольклористика илиминде елс де тереңирек хәр тәрәплеме үйренилиу имканиятының бар екенлигин көрсетеди.

Қызыл империя дәуиринде түркий халықлардың жасалмалы бөлиниулери, олардың атына (республика, автоном республика, автоном область, автоном округ қусаған) “өтирик” мәмлекетлер дүзилиуи, олардың майдаланып тек орайға (Москваға) ғәрезли болыуы, түркий халықлардың ата-бабаларының бирлигине, туўысқанлығына, динге, әдебий мийрасына, дәстүрлеринс тис тырнағы менен қарсы туруу, коммунистлик идеологияға жат деп пантюркизмге қыйрата соққы беріу қусаған үстемлик туўысқан түркий халықлардың IX-XV әсирлердеги ең кәдирли жазба әдебият нускаларын, соның ишинде “Қорқыт ата китабы”нда, хәмме түркий халықлардың ортақ мәдений хәм әдебий мийрасы ретинде үйрениуге мүмкиншилик бермеди. Оның үстине

оларды ең артта калган, сауатсыз, мәдениетсыз, әдебиетсыз, тарихсыз жабайы халықтар деп түсіндіріуге хәрекет стилди.

Өткен ғасырдың 90-жылларының басында совет империясы кулап ғәрезсіз түркий халықтар мемлекетлеринің дүзилиуи, олардың тилиниң, дининин әдебиятының, экономикасы, тарихының улыўма мәдениатының, илиминин туўыскан хәм тамырлас экенин үйрениўге кен мүмкиншилик берди. Орайлық Азияда көп ғана Европа еллеринен бурын илиминин, әдебиеттиң раўажланыўы болған. XI ғасырдан бастап бабаларымыз болған Хорезмий, Абу Али Ибн Сино, Беруний, Улығбек сыяқлы көплеген. данышпанларымыз әдебиеттиң раўажланыўына айрықша үлес қосты. Сондай-ақ, Юсуф Хас Хажыб, Югнакий, Яссауий, Бакырғаний, Рабғузый сыяқлы т.б. сөз шеберлеринин әжайып шығармалары дөреди. Усы дәуірлерде “Огузнама”, “Мухаббатнама”, “Қорқыт ата кітабы”, “Қысраў хәм Шийрин”, “Юсуф-Зулайха” қусаған дәстанлар пайда болды. Түркий халықтардың бай фольклоры әйjem заманнан халықтар менен бирге жасап келеди. Түркий халықтарға ортақ ертеден қиятырған әдебий мийрасларымыздың, соның ишинде “Қорқыт ата кітабы” естелигинин үйренилиуин биз мақтанш пенен ғәрезсізлик дәуіринин жемиси деп билемиз.

ҚОРҚЫТ АТА ТУҰРАЛЫ БИР-ЕКИ АҰЫЗ СӨЗ

Еңше ғасырлар өтиуине қарамастан бүгинги күнимизге шекем хәзирги түркий тиллес халықтарға орта көп ғана әдебий, тарихый фольклорлық мийраслар сақланып, жетип келген. Солардың бири Орта ғасырларда жасаған тарихый тулға Қорқыт хәм ол туұралы халық арасына кеңнен таралған аңыз-әңгемелер, және де тиккелей соның аты менен байланысатуғын 12 жырдан ибарат “Қорқыт ата кітабы” (Книга мосго деда Коркута. Кітабы дәдем Қорқыт. Москва-Ленинград, 1962) болып табылады.

Илимпазлардың тастыйықлауына Қорқыт хақыйқый тарихта жасаған адам. Ол шама менен VIII-XI ғасырлар аралығында жасап, Сырдарья бойында Жанкент қаласында Баят елинде туўылған. Ол уллы ойшыл, данышпан, әулие, ел басшысы, атақты жыраў хәм шайыр, халықтың ақылгөйи болған. Буны тастыйықлаушы көп ғана тарихый фактлер хәм дереклер бар. Мысалы, тарихшылар Әбилғазы Бахадурханның “Шежере-й терекиме” (Түркмен шежиреси) Рашид-ад-Динниң “Жами ат-тауарих” (Шежирелер жыйнағы) мийнетлеринде, XIV-XV ғасырдың уллы шайырлары Абдирахман Жәмий, Әлишер Науайы мийнетлеринде айтылады. Әлишер Науайы Қорқыт туұралы былай деп жазған: “Түрк халқы арасында ол хәдден тыс белгили, оннан асқан адам жоқ еди. Оның данқына хешким тең келмейди. Өзинен кейинги көп жылғы келешекти болжап айтқыш данышпан еди, оның халық арасына көп ғана үлги болғандай қызыклы нақыллары таралған” (Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр.539.), -дейди.

Бир уақытлары “Қызыл Қарақалпақстан” газетасының 1952-жылғы 11-июнь санында Н.Наренов деген биреу “Қорқыт” легендасының реакциялық характери хақында” деген мақала жәриялап, онда хеш қандай факт хәм дәлиллерге сүйенбестен Қорқытты критикалап мынадай деп жазған еди: “Хақыйқатында да қарақалпақ тарихында әдебиетларында “Қорқыт” деген тарихый адам болған емес. “Қорқыт туұралы легенда бизиң әдебиятымызға күшлеп киргизилген “шығарма”. Сонлықтан бул “шығарма” бизиң халықтың ой-пикирине, талабына ылайықлы емес”, -деп көте, дәлийлсиз пикирлерин айтады.

Тийкарынан Қорқыт—бул қарақалпақтар арасында таралған аңыздарда бириншиден, жыраўлардың пири, кобызды ойлап табыўшы, атақты жыршы, шайыр болып көзге түссе, скиншиден, өлимге қарсы гүресиўши, келешекке, жақтылы өмир сүриўге талпынған, узак жасаўды әрман еткен, оптимист ретинде көринеди.

1992-жылы шыккан “Әмиўдәрәя” журналының 6-7-санларында илимпаз А.Алламуратовтың “Жыраўлар” атлы мақаласы жәрияланды. Онда илимпаз жыраўлардың шығысын, яғный шежира кестесин XIV әсирде жасаған Соппаслы Сыпыра жыраўдан емес, ал оннан 500 жылдай илгериде жасаған Қорқыт атадан баслаў керек деген пикирин айтады. Бизде бул пикирге толық түрде қосыламыз. Лекин А.Алламуратов не ушын жыраўлар шығысын Қорқыт атадан баслап атырғандығын мақаласында өзи де толық дәлийлесп бермеген. Себеби, кең оқыўшылар жәмийетшилигинде VI-VIII әсирлердин жазба естелиги Орхон-Енисей жазыўларындағы Тоныкөк, Йоллық-Тегин, IX әсирдин жазба естелиги “Огузнама”дағы Улық Түрклерде ұллы ойшыл, ақыллы, дана жыраўлар болған ғой, сонлықтан да не себеп жыраўлар шығысын солардан басламаймыз, -деген саўал туўылып қалыўы да мүмкин. Себеби, олардың өз заманының атаклы жыраў, шайырлары болғандығын тастыйықлаўшы мағлыўматты қазақ илимпазы М.Жолдасбековтың “Асыл арналар” (Алма-ата, 1990) атлы изертлесеўинде оқыймыз.

Бирақта бизин пикиримизше жыраўлар шығысын Тоныкөк, Йоллық-Тегин, ямаса Улық Түрклерден баслаў сәл үстиртинирек (дәлийлсиз) болар еди деп ойлаймыз. Себеби, бизин заманымызға шекем олардың жыраў яки шайыр болғандығы ҳаққындағы тарийхый ямаса әдебий дереклер, халық аўыз-әңгимелери, легендалары жетип келмеген. Биз олардың дана жыршы, шайыр болғандығын тек ғана “Орхон-Енисей” жазыўларынан, “Огузнама” шығармасынан билемиз. Тек ғана бизге сол нәрсе аян Қорқыт атаға дейин де, оннан кейин де қаншадан-қанша жыраў, шайырлардың өткенлиги анық. Тилекке қарсы олар туўралы мағлыўматлардың жоқлығы, сақланбағандығы өкинишли. Сонлықтан да ҳәзирше жыраўлар шығысын А.Алламуратов көрсеткениндей Қорқыт атадан баслай берген мақул деп ойлаймыз. Бирақта соны айтыўымыз керек, Қорқыт атаның бизин заманымызға шекем тарийхый терме-толғаўлары, көлемли дәрәстпелери жетип келмеген. Солайда болса көп халықлар оны атаклы жыраў сыпатында тән алады. Өйткени Қорқыт жыраўлардың саз әспабы қобызды биринши болып ойлап табыўшы, пири, атаклы жыршы, терең мәнили қысқа афоризмлик қатарларды хәм накыл-мақалларды дәрәсткен шайыр болып табылады. Буны тастыйықлаўшы көп ғана аңыз-әңгимелер басқа халықлар сыяқлы қарақалпақлар арасында да кеңнен сақланған.

Мәселен, атаклы фольклорист Қ.Айымбетовтың Есемурат жыраўдан жазып алған Қорқыттың қобызды шайтанлардың айтыўы менен соққанлығы ҳаққындағы аңыздан басқа, әдебиятшы К.Мамбетов 1965-жылы Кегейли районында жасаўшы Дәўлетмурат ғаррыдан мынадай

аңызды жазып алады: “Барлық жыраўлардың пири ҳәзирети Бурык деген киси болған, оны қарақалпақлар Қорқыт ата деп атаған. Күнлердин күнинде ол анасынан сүт шықпай бозлап турған ботаны көрипти. Бүкир жийдеден қобыз ислеп, оны ешки териси менен қаплап, ат қуйрығынан тар тағып, зарлы намаға салып шертип бир толғаў айтқан екен, нардың сүти ийип кетипти. Қарақалпақтың “Нар ийдирген” намасы соннан қалыпты. Соннан баслап “Қорқыт биринши мәртебе қобызды хәм наманы ойлап тапқан екен” делинеди. Ал, университет студентлери Бухара областының Кенимех районында 1990-жылы фольклорлық экспедицияда болған дәўиринде Наўрызов Курбан деген қарақалпақ ғаррыдан Қорқыт туўралы мынадай мағлыўматты жазып алады: “Бир патшаның жалғыз баласы болып, ол қырық жигити менен аңға шыққаннан қайтып келмейди. Из-түссиз жоғалған баласын излеген патша хеш жерден дерегин таба алмапты. Сонда патша баламның дерегин ким айтса, есапсыз дүнья, мал беремен деп қалаға жар урдырыпты. Хеш ким хабарын билемпти. Қәхәрленген патша егер енди кимде-ким баламның хабарын айтса өлтиремен деп жәриялапты”.

Баланың хабарын тек Қорқыт ата биледи екен. Ол айтайын десе қорқыпты, сөйтип қобыз соғыўға кирисипти. Бирақ қобызының даўысы шықпайды. Сөйтип отырса тойға баратырған бир топар жигитлер қосық айтып баратырған болады. Даўыслары сондай жағымлы жүде саз болады. Олар қайтарсын тағы өтеди. Бирақ даўыслары жүде уян, саз емес болады. Буның себебин Қорқыт ата жигитлерден сорайды. Сонда жигитлер “бизлер баратырсын аш едик, ҳәзир тойып киятырмыз”-депти. Сонда Қорқыт ата: “-Ха, сениң қарныңды аш етейин”, -деп қобызын тесседи. Патшаға барып баланың хабарын қобыз бенен жырлап баян етеди. Патша оны өлтирмекши болғанында, Қорқыт баланың хабарын айтқан мен емес, мына қобыз ғой, -депти. Патша қобыздың-басын ойдырыпты”; -дейди.

Екиншиден, пүткил дүнья жүзине мәлим Қорқыт аты менен аталыўшы “Қорқыт ата китабы” бар. Бунда ол елдин ақылғөйи, данышпаны, әўлие, кәраматлы, ақсақал бий образында көринеди. Ол оғуз батырларының қахарманлық жеңисин жырлаўшы дана жыраўы болып көзге түседи. Сондай-ақ бул китапта оның даналық пенен айтылған накыл сөзлери де бериледи. Мысалы, “Адам ишпес ҳарам суўдың ақпағаны жақсырақ, Жылқы жемес ҳарам шөптин өспегени жақсырақ, жалған сөздин дүньяға келмегени жақсырақ. Жер қунарын шөп пенен аўқатланған аң билер. Жер тегисин жуўырған кийик билер, қулан билер. Жыр мәнисин ел аралаған жыраў билер” т.б. көплеп

келтире бериуге болады. Булардың барлығы Қорқыттың өз заманының атақлы жырауы, дана шайыры болғанлығынан дәрек береді. Әдебиетші К.Мәмбетовта: “Сөзинің ширелигине қарағанда Қорқыт өз дәуірінің оғада талантлы шайырларынан болған”. (К.Мәмбетов. Әйемгі қарақалпақ әдебиеті. Нөкіс-1976, 24-бет)-деп жазады.

Біз илимпаз А.Алламуратовтың қарақалпақ жырауларының шығысын, шежіре кестесін Қорқыт атадан баслау керек деген пикирін толық түрде қоллап-қуаттаймыз. Себебі, Қорқыт ата жыраулардың саз әспабы қобызды ойлап табыушы қобыздың пири хәм де келешек әуладларға терең мәниге қурылған ақыл-нәсият сөзлерді, қысқа афоризмдік қатарларды, нақыл-мақалларды қалдырған ұллы ойшыл, шайыр болып табылады.

ҚОРҚЫТ АТА ХӘМ ОЛ ТУҰРАЛЫ ҚАРАҚАЛПАҚ РӘҰАЯТЛАРЫ

Біз өткендегі тарихымыға бір нәзер тасласақ, хәзіргі әсіримізге шекем неше мың жыллар бұрын-ақ небір-небір ұллы данышпан, атақлы әулие адамдардың өмір сүргенлігін, елі-халқы үшін, оның азатлығы хәм бахытлы келешегі үшін ат салысқан мәрт, батыр ұлларының өткенлігін көреміз.

Олар туұралы әдебиі, тарихый мағлұматлар халық ауыз екі рәуаятларында, шежірелерінде, әдебиі мийрасларда айтылып, бүгінгі күнимізге жетіп келген.

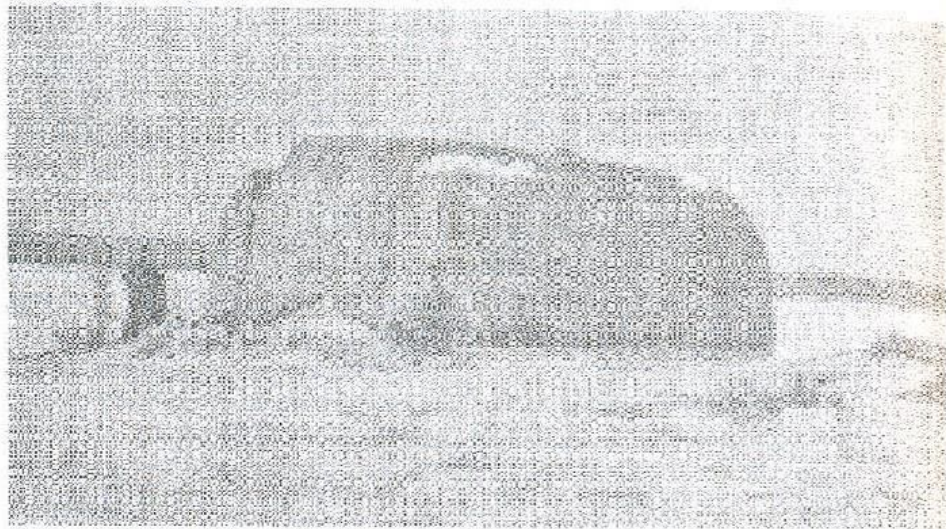
Усылардың ишінде Қорқыт атаның исми пүткіл түркий тиллес халықларда, сондай-ақ, қарақалпақлар арасында да кең тарқалған. Ол туұралы халық арасында көп рәуаяттар бар. Қорқыт атаға тийісли мийраслар қарақалпақлар арасында тек ғана ауызеки түрінде емес, ал жазба түрінде де тарқалғандығы мәлім. Мәселен, 1906-жылы академик А.Н.Самойлович қарақалпақлар арасында болып, Хожели қаласында жасаушы Мола Зәриф деген адамнан көп ғана ески қолжазбаларды алған. Олардың ишінде “Қорқут Бахадур” деген қолжазба да болған. Қолжазбаның атамасы: “Қорқут (құрт) бахадур хәм оның хаялы Халима, Қынық патшаның қызы”(Бұл деректі тарихшы О.Юсупов бұрынғы аўқам Илимлер Академиясының Шығыстаныў институтының Ленинградтағы бөлімінен тапқан)-деп аталған. Бұннан басқа да пүткіл түркий тиллес халықтарға кеңнен мәлім болған Қорқыт аты менен сабақлас 12 жырдан ибарат “Қорқыт ата кітабы”-деп аталатуғын жазба естелик дәректері де сақланған.

Ертедегі илимпазлардың мийнетлеріне, тарихый дәреклерге хәм шежірелерге қарағанда Қорқыт ата хақықый реал өмірде бар адам, турмыста жасаған тарихый тулға. Оның анасы Қыпшақ қәуімнен, ал, әкеси Қара-хожа (Рашид-ад-дин хәм Абул-ғазі шежірелерінде Қорқыттың әкеси Қарахожа деп көрсетиледі.-П.К.) оғулардың Қайы (қайыспас) деген атасынан шыққан (қазақ совет энциклопедиясы. Алматы, 1975, 6-том.).

Демек, Қорқыт ата өз заманында оғуларға да қыпшақтарға да теңдей тийісли саналған ұллы ойшыл, данышпан-әулие, атақлы жырау хәм шайыр, ел басшысы болған адам. Ол шама менен VII – XI әсірлер аралығында жасап, Сырдарья бойында, оғуз қәуімлерінің бас қаласы Жанкент қаласында, Баят елінде дүньяға келген. Бірақ оның анық қайсы әсірде, қайсы жылы туылғаны хәзірше анықланбай атыр. Бұл жер орта әсірлердегі оғуз, печенег, қыпшақ қәуімлерінің мекен еткен жерлері есапланады. Ал, тарихый деректерде бұл жерлер қарақалпақтардың кәліплесіуінде үлкен роль ойнаған хәм олардың ата-бабалары есапланады. Бұлай болатуғын болса Қорқыт атаны басқа түркий халықтар сыяқлы қарақалпақтардың да өз адамы хәм мақтанышы деп есаплауға толық тийкарлар бар. Сонлықтан да біз ол туұралы рәуаяттар менен жырларды үйреніуге хақылымыз хәм тийіслимізде.

Илимде елге шекем “Қорқыт” сөзінің этимологиясы анықланған емес, оны илимпазлар хәр қыйлыша түсіндирип келмекте. Мәселен, қазақ илимпазы Ә.Жақыпов: “Қорқыт” екі негізгі түбірден бириккен сөз: Қор-қут, яғный қут қазнасы, сөзлер қоры, бахыттылық дәрегі ордасы т.б. “Қут қонған, бақ қонған дегенлер синоним сөздер. Қазақ тилиндегі сөзлердің екінші бұйынларында да есцителетуғын: о, ө, у, ү дауыссыз сеслері, е, ы, сеслерінің биірі менен орын алмасады. Усы заңдылық бойынша “Қор-қут” сөзі тиркес айтыла келе “Қорқыт” болып, фонетикалық өзгеріске ұшырап, бириккен түбірлі атау сөзге айналған (Жақыпов Ә. Қорқыт атам не дейді? “Зерде” журналы, 1991 10-саны, 26-28-беттер),- деп жазса, ал, Сәбетғазы Ақатаев: “Қорқыт, Қорқут (Қор-жер асты, қут-жан) исми менен адамдар машайықлық процесіне ұшыраған шаманистлік мифология излестиреді (Ақатаев С. Түсімде Қорқыт атам аян берді “Қазақ әдебиеті” газетасы, 1990 10-ақпан)-деп жазады.

Бұл айтылғанлар дурыс та шығар, деген менен, Қорқыт сол адамының хақықый аты емес, ал оған қойылған “лақап”, “лауазымдай атақ” болуы да мүмкін. Мысалы, Қорқыт сөзі туұралы пикир билдириуші профессор А.К.Боровков қуранның XII-XIII әсірлердегі Орта Азиялық

Сырдарёя бойындағы Қорқыт атаның мазары. Сүүретти 1848-жылы А.А.Диваев түсирген. Соңынан мазар Сырдарёяның таскыны себепли жок болып кеткен.

сөзбе-сөз аудармасын хәм комментариясының лексикасын карап шығып усы тексте фейилдин “Қорық”, “Қорқытыу” сөзинен келип шыққан екінши бир ат-“Қорыққанлар” яғный диншил, динге исениўшилер (кудайдан қорыққанлар) деген мәнистин бар екенлигин анықлады хәм “Қорқытқан”, “Қорқытыўшы” сөзлери әдетте араб тилине аударылғанда да “райс-ел ағасы, слши, устаз, нәсийхат айтыўшы, басшы” деген мағананы береди.(Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка. III. Лексика среднаазиатского тафсира. XII-XIII вв. Уч.Зап. ИВАН, Т. XVI, М-Л., 1968, стр. 163-165). Ал, академик В.М.Жирмунский “Тюркский героический эпос”(1974) мийнетинде А.К.Боровковтың бул пикирлерин макуллап Қорқыт сөзи усындай мәнисти бериўи де мүмкин хәм өзиниң шығысы бойынша да лакап аты болыўи керек,-деп көрсетеди.

Ҳақыйқатында да бул алымлардың пикири дурыс болыўи да мүмкин. Себеби, ертеде өткен уллы адамлардың көпшилиги тарийхта өз атларынан басқа екінши бир ат пенен танылып келгенлиги мәлим. Мысалы, Темучин-Шыңғыс, Мухаммед Тарағай-Улығбек, Салахатдин Муса-Қазызада Румий т.б. Сондай-ақ Қорқыт өз халқы арасында жокары абыройға ийе, көпти көрген, көп жасаған данышпан адам болған. Мәселен, көпшилик жазба дереклерде ол 95, және биринде 195 жыл өмир сүрген деп көрсетилсе, тарийхшы Абулгази Бахадурхан

“Шажарайи таракимә” мийнетинде Қорқыт ата 295 жас жасап, үш ханның тусында ўәзирлик еткен (Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-газы хана Хивинского. М-Л., 1958, стр.57.), - дейди.хақыйқатында, Қорқыт ата көп жасаған болыўи керек. Буны оның Қорқыт атына ата сөзи қосылып айтылыўи, сондай-ақ, халық арасына кең таралған “Қайда барсан да қорқыттың кәбири” сыяклы рәўаятлар да тастыйықлайды. Мысалы, карақалпақлар арасына кең таралған усы рәўаяттан мысал келтирейик:

Қорқыт жүдә қартайғанлықтан хәм оны халық жаксы көрип хұрмет ететугын болғанлықтан, ол қашан болса да өледі-ғой,-деп гөрин қазып қойған. Бир пийшемби күни Қорқыт әўлиеге барса қазыўлы турған гөрди көрипти. Адамлардан бул кимниң гөри?,- депти. Адамлар Қорқыт атаның гөри, депти. Қорқыт қорқып кетипти. Бул аўыл мени сыйламайды екен деп, дәрхал басқа аўылға көшип кетипти. Барса ол аўылда да гөр қазып атырған адамлардың үстинен шығыпты. Бул не деп сораса, бул Қорқыт атаның гөри деп жуўап берипти. Ол әжелден қашып көп еллерге барады. Ақырында өлсем өз елимде өлейин, -деп карақалпақлардың арасына қайтып келеди. (Пахратдинов Ә. Мәнили гәплер хәм халық әпсаналары. Нөкис, 1989).

Қорқыт атаның өлимен қорқып қашқанлығы туўралы рәўаятлардың карақалпақлар арасында бир неше вариантлары бар. Олардың бәринде де Қорқыт атаның өлимен қорыққанлығы, қорқып қашқанлығы сөз стиледи. Сонлықтан да, көпшилик изертлеўшилердин Қорқыт сөзинин этимологиясын “қорық”, “қорқыў”, “қорыққан” деген мағананы билдиреди дегенинде де жан бар. Бәлким, бул рәўаяттың халық арасында дөрстилиўи хәм пайда болыўи сол адамның атының Қорқыт болыўи себепли шығар. Ырасында да ол данышпан адам болғанлықтан өлимге қарсы гүресип, адамларға тиришилик, бахыт излеген болыўи да мүмкин ғой, яки болмаса ол өлимен қорқып қашқанлығы себепли халық арасында тийкарғы аты калып “Қорқыт ата” лакабы менен таралған болыўи керек. Тийкарынан алып карағанда рәўаятлар халықтың аўыз еки (фольклорлық) көркем дөретпеси. Бирақ рәўаят, әпсаналар өзиниң дөрелиў төркини бойынша тарийхта рсаль жасаған адамлар ҳақкында, тарийхый ҳәдийсселер ҳақкында болғанлықтан оның сюжет қурылысында тарийхый ҳақыйқатлықтың излери сақланатуғыны сөзсиз. Бирақ, ўақыттың, жыллардың өтиўи менен аўызеки түрде айтылып, әўладтан-әўладқа жетип келгенликтен мазмунында, қурылысында да тарийхый ҳақыйқатлықтың излери өшип баратуғыны да тәбийғый.

Жокарыдағы рәўаяттың сюжетлик қурылысында, композициясында тарийхый қахарман Қорқыттың образы сөз етилгени менен, ол халықтың

ой-тилеги, арзыұ-әрманлары менен ушласып жатады. Қорқыт образы арқалы баянланатуғын өлімге қарсы күрес көп, ұзақ жасауды әрман етіу, келешекке исеним менен қарау, гөззал, мазмунлы өмір сүріуге талпынуы, булардың хәммеси де халықтың өмір бойы тилеген әрманы. Рәуаятта қалай болмасын адам өмирін ұзайтыу, жер бетінде тиришилиқ дүньясын ұзақ сақтау, қобыз хәм наманы улығлау идеялары жырланады.

Буннан тысқары Қорқыттың өлімнен қашқанлығы туұралы гейпара рәуаятлардың сюжетінде диний сүүретлеулер, ислам динине байланыстырыулар орын алады. Мәселен жоқарыдағы рәуаяттың өзінде-ақ Қорқыт дәслепп ислам дининиң нызамларына қарсы шығып, өлімнен қашқаны менен, соңында оннан қутыла алмаслығын билип, тәғдирге тән береді. Ал, және бир рәуаятта Қорқыт қудайға“ мен өлетуғын болсам қырық жыл бурын хабар бер, деп қудай менен тиллесседи. қудайтала оған келисим берип, бир күнлери хабар береді. Буны еситип Қорқыт өлімнен қорқып қашып жүреді. Екинши бир рәуаятта мифологиялық-фантастикалық сүүретлеулер араласып жүреді. Мысалы, Қорқыт ата өлімнен қатты қорқады. Қәйткенде өлмей қалыу жолларын излестиреди хәм буның жуұабын таулардан, теңизлерден сорайды, олар менен тиллесседи. Рәуаятлар ауызски халық дөретпеси болғанлықтан олардың сюжетінде реалисттик сүүретлеулер менен қоса, халықтың ушқыр қыяллары, ертеклик арзыұ-әрманлары сәўлелеленип отырады. Мәселен, бир рәуаятта ол жер бетінде өлімнен қашып қутылыу мүмкин емеслигин билип, ақыр-соңында суў бетине гилемди жайып жиберип, оның үстине отырып алады да қобызын алып жырлап кете бериуи, сондай-ақ Қорқытты суў жыланьның шағып өлтириуи сәўлеленген болса, екинши рәуаятта Шырақ қаласының қырық қызының ғарғысы себепли, оның тасқа айналып кетиуи қусаған сүүретлеулер орын алады. Бул сүүретлеулер халық рәуаятларында ертеклик сюжетлердин араласып жүретуғынын көрсетеди.

Өткен әсирдин орталарында Қ.Муратов, Н.Наренов деген биреулер Қорқыт ата туұралы халық рәуаятларын бурмалап хеш қандай дәлийллерге сүйенбестен газета бетлерінде критикалық мақалаларын жәриялаған (“Қызыл қарақалпақстан” газетасы, 1952, 11-июнь). Ал, биз дүнья жүзлик әдебиятларға, әййемги халық мифлерине хәм рәуаятларға нәзер тасласақ, Қорқыт ата сыяқлы өлімге қарсы күрескен образларды көппеп ушыратыуымызға болады. Олардан грек мифиндеги Прометей, осетин рәуаятындағы Амран, индия рәуаятындағы Сидхарт хәм т.б. усындай образлар болып табылады. Улыұма Қорқыт атаның аллатаала буйрығына қарсы шығып, өлімнен қорқып қашыуы, әжелге қарсы күрес жүргизиуи-бул рәуаяттың мусылман дининен көп бурын

пайда болғанлығынан дерек береді. Соның ушын да академик В.В.Бартольд “Қорқыт хакқында легенда да ол мусылманлардың әўлие адамындай мусылман динине шекемги исенимниң излери сақланған” (Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос.Л., 1974, стр. 551),- деп жазады.

Түркий тиллес халықлар арасында, соның ишинде қарақалпақлар арасында да Қорқыт атаның исми елге шекем жүдә хұрмет пенен тилге алынады. Оны қарамағалы әўлие адам сыпатында тән алып, биринши болып қобызды хәм наманы ойлап табыушы, қобыздың пири деп жүритеди. Бурын адамлар хәрқандай заттың пири болады деп түсинген. Мысалы, Жылқының пири Жылқышы ата, малдың пири Зәңги баба, түйениң пири Ойсыл кара, шығырдың пири Нәйлаж баба т.б. Усы сыяқлы қобыздың пири деп Қорқыт атаны түсинген. Бул туұралы халық арасында көп ғана рәуаятлар таралған. Солардың бирин мысалға келтирейик “Қорқыт ата ағаштан қобыз ислепп, саз шертиуди әрман етипти. Көп ағашларды жонып хәлек болса да ислеген қобызынан нәтийже шығара алмапты. Қорқыт атаның қобыз жонып отырғанын шайтанлар көрип, Қорқыт атадан қобыздың көрсет деп сораса, Қорқыт ата оны шайтанлардан жасырыпты. Оннан кейин Қорқыт ата тоғайдан шығып кететуғын кисиге қусап жасырынып барып, екинши жолдан буккышлап барып, шайтанлардың сөзин тындапты. Шайтанлар Қорқыт ата туұралы былай деп сөз етип отыр екен “Қорқыт ата жүдә әжайып исти баслап ақырына жеткере алмапты. Егерде тоғайдағы доңыз сүйкенип куұраған жигилдик жийдениң ағашынан қобызды жонса, оннан тостаған шығарса, оның тостағанын бақырауық түйениң бас териси менен қапласа, оған киснеуик аттың куйрығынан алып қыл такса, қумлақта, тауда өсетуғын сасық куұрайдың ширесинен жакса, қылдың астынан көтерип туратуғын гөне кабактан жонып тийск салса, жүдә шықкыш әспаб болған болар еди”. Қорқыт ата шайтанлардың бул сөзлерин еситип ғырра изине қайтып солардың айтқанындай қылып қобызын ислеген екен, түрли намаға шертилетуғын саз әспабы, жүдә жаксы қобыз болыпты. Қорқыт ата қобызды хәр түрли намаға салып шертип жүре берипти. Мине сол-сол екен, тап сол күннен баслап Қорқыт ата қобыздың пири атанып кетипти”(Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н., 1968, 75-бет).

Рәуаятта көрсетилгениндей-ақ Қорқыт ата хақыйқатында да жыраулардың ең ески әспабы қобызды ойлап тапқан ба? Ол жағы бизге анық мәлим емес. Лекин, қобыз музыка әспабларының ишиндеги ең ески түри. Буны тарийхый деректерде тастыйықлайды. Ал, сол қобызларда жырлаушыларды халықта жыраулар деп атайды. Оның ең

дәслепки атасы ретінде биз Қорқыт атаны тән аламыз. Бірақ бұннан Қорқыт атадан бұрын жыраулар болмаған деген түсиник келип шықпауы керек. Керисинше, бир неше жыраулар өткен болыуы мүмкин, бірақ олар туұралы мағлыұматлар бизге келип жетпеген. Сонлықтан да, биз жыраулардың шығысын көпшилик илимпазлардың көрсеткениндей XIV әсирде жасаған Соппаслы Сыпыра жыраудан емес, ал VIII-XI әсирлер аралығында жасаған Қорқыт атадан баслау керек деген пикирдемиз. Ол кобызды ойлап тапканы ушын халык оны- “Қобыздың пири Қорқыт ата” деп атап кетиуиниң себеби де хәм ол туұралы усы рәуаяттың дөрәуи де Қорқыт атаның дәслепки жыраулардың атасы болғанлығынан болса керек. Усының өзи бизге бул рәуаяттың хақыкатлықка бир нәуийе жақынласыуына гүман туұдырмайды. Бірақ хәр қандай рәуаятларда мифологиялық сүүретлеулер, мифлик исенимлер болатуғыны мәлим. Себеби, халық ўвкыттын, дәуирдин өтиуи менен хәр қыйлы идеяларды, исенимлерди ойлап тауып, қосып отырған. Сонлықтан да жоқарыдағы рәуаятта Қорқыт ата образына қоса “шайтанларда” кобыз туұралы ең әхмийетли пикирлерди пайда етеди. Олардың куұрак жийде ағашынан кобызды соғыуды, шанағын(уясын) түйе териси менен қаплауды, ат куйрығынан қыл соғыуды т.б. айтыулары дурысллықка туұры келеди. Егерде халық шайтанлардың орнына адамларды қойып, кобыздың қалай соғылыуын шайтанлар емес, адамларды өз-ара айтысыуы нәтийжесинде Қорқыт ата кобызды ислеіп шыққан етип сүүретлегенинде Қорқыт кәраматлы адам сыпатында тән алынбай қалған болар еди. Соның ушын да халық қыялый түрде тәбияттан тыс, мифлик образлар болған шайтанларды Қорқыт ата менен сөйлестириу арқалы Қорқыт образын күшейтип, оны кобыздың пири етип көрсетеди.

Жуұмаклап айтқанда, пүткил түркий тиллес халықлардың бир бабасы ортақ мақтанышы хәм уллы перзентлериниң бири есапланған Қорқыт ата өлимге қарсы гүресіуши, адамларға көп жасау идеяларын таратыушы хәм кобызды ойлап табыушы жыраулардың пири, өз дәуириниң хәм өз халқының уллы жырауы және шайыры болып қалады.

ҚОРҚЫТ АТА ХАЯЛ-ҚЫЗЛАР ХАҚҚЫНДА

Қорқыт ата мағлыұматларға қарағанда тарийхта жасаған уллы ойшыл, шайыр хәм дана жырау болған адам. Ол хақында ертеде өткен уллы адамлар Рашид-ад-дин, Абулғазы Бахадурхан, Әлишер Науайы, Абдурахман Жамий, Құл Ата, Шокан Ұәлийханов т.басқалар өз

мийнетлеринде Қорқыт атаны заманының хұрметли адамы болғанлығын еске алып өтеди. Сонлықтан да Қорқыт ата өз дәуириниң ойшылы болғанлықтан өзи жасап турған жәмийетиндеги хәр қандай жүз берип атырған ўақыядан бийтөреп болып қалмайтуғыны сөзсиз.

“Қорқыт ата китабы”н оқып қарағанымызда оның мазмұнында хәм идеясында хәр қыйлы мәнидеги ақыл-нәсиятқа курылған қатарларды көппеп ушыратамыз. Әсиресе, “Қорқыт ата китабы”ның басында жырга кириспе ретинде “Қорқыттың нақыл сөзлери” бериледи хәм бул бастан-аяғына Қорқыт дөрсткен афоризмлерден, нақыл-мақаллардан хәм хаял-қызлар хақында айтылған даналық ойлары менен философиялық дидактикалық пикирлеринен турады. Мысалы:

Байлық бахыт әкелмес,
Салма теңиз толтырмас,
Өзимшил өзгени ойламас,
Менменди кудай сыйламас,
Сабырлы ат сүринбес,
Менменге бахыт берилмес,
Еркелеп өскен қыз болмас,
Өзиннен туұмай ұл болмас,
Жаттын улы қашаған,
Өзгениң қызы ошаған,
Үйилген топырақ тау болмас,
Досласқан ел жау болмас

Ямаса:

Адам ишпес ашшы суудың ақпағаны жақсырақ,
Жылқы жемес жаман шөптин өспегени жақсырақ,
Данқ әпермес баланың, әкесиниң белинен болмағаны жақсырақ,
Жалған сөздің дүньяға келмегени жақсырақ,
Ийесиниң ийисин өзге емес, ат билер,
Ақиллы адам алжасса, туұысқан емес жат билер.

Бул аударма К.Мамбетовтың “Ерте дәуирдеги каракалпак әдебияты”(Нөкис, 1992, 39-40-бетлер) китабынан алынды.

“Қорқыт ата китабы”нан бундай мәнили қатарларды көппеп келтире бериуге болады. Солардың ишинде Қорқыт атаның хаял-қызлар жөнинде билдирген даналық пикирлери хаял-қызларымызға берген әдил бахасы бизде үлкен қызығыушылық туұдырады. Сонлықтан да биз бул мақалада Қорқыт атаның бәрше хаял-қызларымызды өз заманында ой тәрезисине салып көрсенлик пенен қандай сыннан өткергенин қарап шығыуды мақул көрдик. Бул арқалы Қорқыт ата берген хаял-қызларымыздың характери хәм психологиясының хәзирги

дәуірдегі хаял-қызларымыз бенен де оғада сәйкес екенлігі жүде хәм хайран қаларлық. Сол дәуірдин өзінде-ақ Қорқыт ата хаял-қызларға үлкен құрмет пенен қарап, оларды шаңарақтың бахты деп қарайды. Мысалы, жазба естеликтегі 12 жырдың өзінде-ақ бір қанша хаял-қызлар образының галареясы жасалады. Күйеуі Қазан-Салор ушын жанын да аямайтуғын Бөрлі сулыұ, сүйиклиси Қан-Төрәли ушын өз елине жау болатуғын Сәйилжан сулыұ, ямаса күйеуі Домрул батыр ушын әзірейлиге жанын бериуге қайыл болатуғын оның сүйикли хаялы, яки ыры Бамси-Бейректі 16 жыл күтетуғын Бану-Чечек сыякты тағы басқа да хаял-қызлардың батыр хәм сулыұ тулғасы көркем сүүлелениуін табады.

Әсиресе жырдың кириспесиндегі Қорқыт атаның хаял-қызларымызды буннан 12 әсир бурын-ақ жәмийеттегі хәм шаңарақтағы тутқан орнына, минез-қулқына, әдеп-икрамлылығына қарай үлкен төрт түрлі топарға бөлип қарауы айрықша қызығыушылық туұдырады. 1. От басының қуты (тирегі) болған хаял; 2. Инсапсыз, қанаатсыз хаял; 3. Салақ хаял; 4. Адам тилин алмайтуғын қырсық хаял. Буннан соң Қорқыт ата қолына қобызын алады да хан қасында отырып алып, бул тайпадағы хаяллардың хәр бирине жеке-жеке тоқтап жырлай баслайды.

Бириншиден: От басының қуты(тирегі) болған хаял даладан бир қонақ келсе, үйінде күйеуі болмаса да оған суұсын берип, бар тапқанын алдына қояды, сыйлап шығарып салады. Булар Айша менен Фатимадан пәтия алған хаяллар. Хан ийем, бундай хаяллар мыңлап өссе де көп емес, бәлким, аз. Сизин ошағыңызға сондай хаял гез болсын (Қаран“ Книга моего деда Коркута. Изд. “АН СССР”, М.-Л., 1962, стр.13. Келеси мысаллар да усы қитаптан алынады). Бул тайпадағы хаялларды Қорқыт ата ең жақсы тәрбия алған әдеп-икрамлы, адамгершиликли хаяллар деп бақалайды. Оларды Мухаммед пайғамбардың хаялы хәм қызына, яғный ең жақсы минезлерди өз бойына синирген Айша менен Фатимаға теңгереді.

Екиншиси: Инсапсыз, қанаатсыз хаял. Ондай хаял азан менен төсегинен турып, бети, қолын жуұмастан тоғыз нанның бәрін аударыстырып, ең тәуирин таңлап жейди, аузын томпайтады, бир шелек айранды басына көтерип, қарынды қампайтады, оннан соң маңлайына урып жылана баслайды да“ “Қараң қалғыр усы үйге мен қайдан дуұшар болдым. Бир күн қарным тойып ас ишпедим, жүзиме құлки келмеді, аяғыма илген башмағым болмады, бетимнен перде түспеді. Күйеуім өлип басқа биреуге тийсем, бағым ашылар еди сол үмитим өшпесин, дейди”. Хан ийем, сондай хаял мың болса да өнип өспесин, сизин ошағыңызға гез бола көрмесин (Сонда, 13-бет).

Қорқыт ата бундай хаялларды хеш нәрсеге тойымлығы жоқ қанаатсыз хаял деп бақалайды. Өз үйінде қаншелли дәрежеде жақсы жасағаны менен, оған да кеули толмай скинши бир жерди күсейтуғынлығын әшқара етеди.

Үшинишиси: Салақ хаял, ондай хаял төсегинен турған соң бети қолын жуұады, үйдин(шатырдың) ол шети менен бул шетине қарайды да, түбини абыл-қубыл писип, көрпе-төсегин жыйнайды да “шуу!” деп ауыл гезип, түстен кейин үйине оралады. Келсе үйи урланған, қазан-табағын ийт жалаған, бийе-бузау сүйкенип, үйи де қулап, қорада қалған сыйыры мәнирейди. Келе сала хаял қонсыларына барып шауқым сала баслайды“ “Хау қызлар-ау, Зулайхам, Зубайрам, Ругөйдам, бийкешлерим, Ұай, азамат туұған жигит-желенлерим, Айша-Мәлик, Қутлы-Мәлик, қайда едіндер? Бай-бай-уу, үйим қулап қалыпты, түнде қайда жатамыз? Мени бийкар жүр дедіндер ме? Зөрүр жұмыс болған соң кетип едим ғой. Үйиме неге көзқырын салмадыңлар? Қонысы хақысы, тәнири хақысы деген қайда?” -деп шауқым салады. Хан ийем, ондай хаял мың болса да өсип-өнбесин! Сизин ошағыңызға гез болмасын(Сонда, 13-бет).

Бундай тайпадағы хаялларды Қорқыт ата хожалығына басы айланбайтуғын, тек ғана үйме-үй ел гезип, өсек айтатуғын, өсектен қолы босамайтуғын, хәттеки, үйиниң ылашғы қулап қалғанға шекем аузы-жағы тынбай көпирип жүрген хаяллардың ақыр-аяғында қонсыларына шауқым шығарып орынсыз датлайтуғынын әшқара етеди.

Төртиншиси: Адам тилин алмайтуғын қырсық хаял. Үйге дңзден бир уятлы қонақ келсе, ери оған“ “Орныннан турып, нан әкел, кейин, қонағың да жесин”-десе, хаялы күйеуіне“ “Үйде пискен нан жоқ”-дейди. “Барынды бер”-десе, хаялы“ “Не сандалап турсаң үйиниң әлле қашан қуұ мазарға айналғанын билмейсең бе? Үйде ун жоқ, дигирманға кеткен түйе қайтқан жоқ, оның не әкелери белгисиз. Дастурханымды жемесе берерим жоқ,-деп бармағын көрсетеди, ерине терис қарап, дастурханды кисі алдына ылақтырып таслайды. Ондай хаялға мың сөз айтсаң, соның бәрине де жуұап айтады. Бирақ күйеуиниң айтқанына қулақ аспайды. Ондай хаялды Нух пайғамбардың көз-жасынан пайда болғанлар деймиз. Хан ийем, сизди алла усындай хаяллардан сакласын, ондай хаял сизин ошағыңызға гез болмасын(Сонда, 13-14-бетлер).

Қорқыт ата бул тайпадағы хаялларды хаяллардың ишиндегі ең жаманы деп бақалайды. Үйге сырттан қонақ келгенде оған құрметсизлик көрсетип, сыйламау ең жаман пәс қылықтардың бири деген жуұмаққа келеди.

Усылайынша Қорқыт ата өз заманының көрген, алдыңғы қатарлы адамы болғанлықтан өз өмирінде көргенлерінен жуымақ шығарып хаял-қызлардың образын төрт түрлі жасайды. Онда да олардың шаңарақты болып хожалық болғанынан соңғы ошақ басындағы орнын көрсетеді. Хожалықтағы хаял-қызларымыздың унамлы хәм унамсыз хәрекеттерін(кылұаларын) дурыс көрсетіп баха береді. Соны айтыуымыз керек, Қорқыт ата жырлары VIII-XI әсирлер аралығында дөретилип, XV әсирлерде хатқа түсірилип бүгинги күнимизге жетип келген жазба әдебий естелик болуына қарамастан, ондағы шаңарақтың уйытқысы болған хаял-қызлар жөніндегі Қорқыт атаның усындай бахалы сын-пикирлері бүгинги күни де өз әхмийетін жоғалтқан жоқ.

Тап хәзирги күнимизде де шаңарақтың қуяшы, қол-қанаты, қуты болған әзиз хаялларымыз бенен бирлікте, инсапсыз, қанаатсыз, салақ, қырсық хаялларымыздың да ушырасып туратуғынлығы шаңарақтың ауызбиршилигине, татыулығына кери тәсир жасайтуғыны сыр емес. Мысалы, халық шайыры Т.Жумамуратов жәмийеттегі ушырасатуғын усындай унамлы хәм унамсыз кубылыстарды өз уақтында сезе билди хәм хаял-қызлардың шаңарақтағы жақсы хәм жаман тәрәптерін “Қостарлар” термесінде былайынша сүүретлеген еді.

Әй, жасларым, жасларым,
Жаксы болса қостарын,
Қәдирлейди танысты,
Жакын етер алысты.

Мийманларға келиң!-деп,
Жүзи күндей күлимплеп,
Жилуа шеккен мәхәли,-
Өмиріннің бәхәри.

Жаман болса қостарын,
Сийреклейди досларын,
Бездиреди жақынды,
Сындырады сағынды.

Арламайды арынды,
Бүлдиреди барынды,
Бир нәрсенди жасырар,
Берекетін қашырар.

Абырайынды түсиріп,
Қонақ барда өсиріп,

Менсинбейди сөзинди,
Жалалайды өзінди.

(Т.Жумамуратов. Түрлі өткелдер. Нөкис, 1983, 113-114-бетлер).

Көриніп турғанындай Қорқыт атаның хаял-қызларға берген бахасына уқсас сүүретлеулер неше әсирлер өтиуіне қарамастан хәзирги дәуір әдебиятымызда да көркем сәуелеленип отырғанының гүясы болдык. Деген менен, еки көркем сөз шеберлерінің арасында қаншелли дәрежеде дәуір жағынан қашықтық болғаны менен Қорқыт атаның хаял-қызларды шаңарақтағы орнына қарай төрт түрлі тайпаға бөліп берген минезлемеси бүгинги күни де өз әхмийетін жоғалтқан жоқ. Бундай мысалларды хәзирги дәуір көркем шығармаларымыздан да, күнделикли турмысымыздағы айырым шаңарақтардан да ушырата беріуіміз мүмкін.

Биз, әлбетте, Қорқыт атаның XV әсирде хатқа түсірилген бахалы мийрасларының ишінде хаял-қызларымызға берген сын-пикирлерін бәрше хаял-қызларымыздың оқып, танысып, өзінше жуымақ жасауын сол арқалы өмирлик жолдасы хәм әтирапындағы адамлардың, перзентлерінің кеуілін алып, пәйик болуын, хош мулайым инсанлар болуы ушын тырысуға көп ғана жәрдемі тийеди деп ойлаймыз.

ӘЙЙЕМГИ ТҮРК ЖАЗБА ЕСТЕЛИКТЕРІ ХӘМ “АЛПАМЫС” ДӘСТАНЫ

Бизің дәуіриміздің бай ауызеки мийраслары болған халық эпосларының қашан хәм кимлер тәрәпинен дөретилип усы күнимизге жетип келиуі мәселелері көплеген фольклоршы илимпазларды әлле қашан-ақ қызықтырып киятырғаны мәлим. Усы көз қарастан алып қарағанда бизде дәстанлардың түп-дерегіне үңилсек, әййемги дәуірлерде тасларға ойып жазылған Орхон-Енисей жазулары хәм “Қорқыт ата китабы”, “Оғузнама” сыяклы әдебий мийраслар менен бирге, А.Фирдаусийдің “Шахнама” сыяклы тағы басқа шығармалары бизде бир қанша қызықты пикирлердің тууылуына себепши болады. Солардың арасынан дүнья илимине бирінши жазба естелик сыпатында таралған Орхон-Енисей жазуларын алып қарайық. Әлбетте, бул естеликте VI-VII әсирлердегі түрк қағанаты бирлеспесіндегі тарийхый уақыялар, ишки хәм сыртқы жауларына қарсы гүрескен халық қахарманларының ерлиги, тарийхый-шежирелик, поэзиялык-фольклорлык стильде баянланған қатарлар менен танысамыз. Сонлықтан да бул әжайып естелик көп уақыттардан бери дүнья алымларының дыққатына миясар болып қызығушылық туудырып келеді. Мәселен,

әдебиетші-фольклорист алымдар А.Бернштам, С.Е.Малов, П.Мелиоранский, А.Н.Веселовский, В.М.Жирмунский, Л.Гумилов, И.В.Стеблева, Қ.Маргулан, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбасов, Н.Маллаев, А.Қоюмов, Х.Зарифов, Н.Рахманов, Қ.Максетов, К.Мәмбетов тағы басқалар өз ізерттеулерінде бұл естеликтерді халық эпосларының төркині сыпатында қарайды. Мысалы, шет ел хәм туысқан халықтары әдебиетші алымдарының пикирлерін жуымақтастыра келе профессор Қ.Максетов: “Орхон-Енисей жазба естеликлеринин қарақалпақ қахарманлық дәстанлары менен ұқсастығын салыстырып ізертлей отырып мынадай жуымаққа келген еді:”...биз Қүлтегин хұрметине орнатылған жазба естеликтің поэтикалық тәрәпине анықтап нәзер аударсақ, хәзирги түркий тиллес халықлардың аўызеки қахарманлық эпосының көп сандағы элементлерін көре аламыз. Қүлтегин естелигинде қәлиплескен эпикалық традиция өзинин өткир қахарманлық мотивлері менен түркий тиллес халықлардың аўызеки қахарманлық дәстанларына гумансыз өз тәсирин тийгизген” (Қ.Максетов, қарақалпақ фольклористикасы, Нөкис 1989, 22-бет),-деп жазады. Хәқыйқатында да аўызеки эпослардың ишинде түркий халықларына кең таралған ең ески руўлық, қәўимлик дәўирлері дәретилген дәстанлардың бири “Алпамыс” пенен Орхон-Енисей жазыўлары арасында фольклорлық дәстүрлик байланыстың излері бар екенлиги байқалады. Мысалы, Қүлтегин хұрметине орнатылған естелик былай басланады:

Бийикте көк тәнири,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеўинин арасында адам баласы жаралған,
Адам баласы үстине ата-тегим,
Бумын қаған, Истеми қаған отырған,
Отырып, түрки халқының ел-журтын,
Қәлиплестирген ийелик еткен.

(М.Жолдасбеков. Асыл арналар. Алматы, 1990, 46-бет. Келеси мысалларда усы китаптан алынады).

Бундай етип, ўақыяның ертеде болып өткенін аңлатыў хәм ўақыяны узақтан баслаў қарақалпақ дәстанларында да дәстүрге айланған усыл. Мысалы, “Алпамыс” дәстанында:

Ертедеги әййем заманда,
Ол заманның қадиминде,
Қоңырат деген ел еди,
Урыўы еди ырғақлы.

(Алпамыс. қарақалпақ фольклоры. VII том, Нөкис, 1981, 9-бет, Келеси мысаллар да усы китаптан алынады),-деп басланады.

Орхон-Енисей жазыўларының соңында “Бұл жазыўды жаздырғанның аты Йоллық-тегин” (46-бет),-делинсе, “Алпамыс” дәстанының Ташкентте қарақалпақша басылған Жийемурат жыраў вариантында “Алфамышни яздырыпты Жийемуратнын тилинде яхшы”, деген сөзлер бар. Бундай етип дәстан соңында жыраўдың өз атын атаўы “Алпамыс”-тың басқа вариантларында да ушырасады.

Тарийхтан мәлим, Орхон-Енисей естелигиндеги жазыўларда 551-744-жыллар арасындағы пүткил түрк қағанатлығындағы тарийхый ўақыялар баянланады. Бұл дәўирлері дәретилген естеликтер оғада көп болып, олардың хәммеси илимде Орхон-Енисей атамасы менен аталады, солардың ишинде түрк халқының басшылары Билге қаған, Тонукөк, Қүлтегин хұрметине орнатылған естеликтердің тарийхыйлығын айтпағанның өзінде олардың текстлеринин халық поэзиясына тән көркем поэтикалық усылда берилиўи айрықша қызығыўшылық туўдырады. Онда халық қахарманларының ислеген ерликлері соңғы әўладларға үндеў шақырық ақыл-нәсият, ўәсият қалдырыў үлгисинде бериледи. Мысалы, Қүлтегин естелиги сыяқлы “Алпамыс”, “Қоблан” дәстанларының пүтин сюжети бастан ақырына халық батырларының ерлигин жырлаўға арналады. Сонлықтан да тарийхта жасаған айырым тулғалардың батырлық ерлик ислері халықтың аўызеки әдебиеті үлгилеринде, хәттеки арнаўлы жырларында да кеңнен сәўлеленип, белгили бир дәўирдеги тарийхый шынлыққа тийкарланып дәретиледи. Усы мәселе жөнинде белгили илимпаз А.Н.Веселовский өзинин “История эпоса” атлы мийнетинде “Батырлардың ерлигин жырлаған эпослар халықтың қәлиплесиўи менен қатар пайда бола баслаған хәм тарийхый ўақыялардың белгили тулғалары болған батырлардың дөгерегинде неше түрли қосықлар курастырылып, солардың негизинде пүтин бир цикл жасалған” деген пикирлер жуымағына келген еди. Хәқыйқатында да Қүлтегин хұрметине арналған естелик пенен “Алпамыс” дәстанының комозициялық қурылысында да бас қахарманлардың батырлық, бахадырлық ислері сол дәретпелердің сюжетлик желисине шебер ендирилген халда берилип ўақыялар усы шахслар әтирапында раўажландырылып отырады. Бұл еки мийраста да ел, халқын сыртқы душпанлардан қорғаў, бөлинип кеткен руў, қәўимлерди бириктирип, ғәрәзсиз жасаў идеясы ортаға қойылады. Бұл идеялар жеке шахстың әтирапына жәмлеп берилгени менен, тийкарғы мәселе халық-азатлық хәрәкетлері, туўған елди ишки хәм сыртқы жаўлардан қорғай билиў, өз ўатанын, халқын, хәттеки сүйген ярын қорғаў тилсклері менен бәскем бириккен халында кең сәўлеленип отырады. Мысалы, Қүлтегиннің сыртқы жаўлары менен алып барған

мәртлік гүреслери айрықша көтеринкилік руұхта былайынша жырланады.

Күлтегин Азман ағын минип,
Сауашқа атланды,
Алты жигитин шанышты,
Жети жигитин қылышлады,
Екинши рет Қушлағакта,
Едизлер менен шайқасты,
Күлтегин Ақ каракерин минип,
Шайқасқа атланды,
Бир жигитин шанышты,
Тоғыз жигитин жаралады,
Оғулар менен шайқастық,
Күлтегин Азман ағын минип,
Шапты шанышты,
Әскерин жендик (55-бет).

Ал, “Алпамыс” дәстанында халық батыры Алпамыстың қалмақ ханы Тайшыханға қарсы алып барған қахарманлық гүреси болса мына қатарларда баян етіледі.

Ат шапты беглер далаға,
Сыйынды кудай талаға,
Намазлыгер уақында,
Бөлинген койдай шуұлатты,
Намазшам болған уақында,
Асау тайдай туұлатты,
Атты оңғарып Алпамыс,
Қарсыласқан душпанға,
Тийе берди шетинен,
Алдын қырдым дегенде,
Арты гүлөп толады,
Биреуі өлсе қалмақтың,
Мыңы таяр болады (165-166-бетлер).

Жоқарыда келтирилген мысаллардан көринип турғанындай-ақ Орхон-Енисей жазыулары менен “Алпамыс” дәстанындағы қахарманлық мотивлердің сұуретлениуінде де өз-ара жақынлық бардай сезіледі. Сондай-ақ халық эпосларындағы батырлар бәрқулла өз елін хәр қандай жаулардан қорғаушы қалқан болып, мыңлаған жауды жалғыз өзі гүресип жеңетуғын айрықша күшке ийе алып, бағадыр етип сәулендириледі. Мысалы, естеликте Күлтегин Табғаш, Оңтутықтың бес мың әскерине жалғыз өзі умтылды хәм Оңтутықты қарыулы басшылары менен қолға түсиреди (53-бет), делинсе, “Алпамыс”

дәстанында Алпамыс Тайшыханның патшалығына жалғыз өзі атланып, қалмақтың неше мың ләшкеринің үстинен жеңіске ерисиуі сөз етіледі.

Естеликте айтылуынша Билге қаған, Күлтегин, Тоныкөк сыртқы жауларына қарсы бир неше мәрте гәрес жүргизеди әм даңқлы жеңіске ериседи. Ол өзі жеңген қалаларда “бег” хәм “шад”ларды(бек хәм патшаларды) өзлери таярлап отырады. Мысалы:

Азларды халық етип курап,
Оларға Барс бек болды,
Қаған атағын оған биз бердик (50-бет), делинеди.

Ал, “Алпамыс” дәстанында Алпамыс та қалмақ ханы Тайшаханның орнына Әшим кәлди(шопанды) хан етип отырғызады. Және Күлтегин естелигине келсек, Күлтегин урыста жүрген уақытларында аз санлы тоғыз оғуз халқының арасында көтерилистің басланып кетиуі хәм усы көтерилистің Күлтегин тәрөпинен күш пенен бастырылуы қусаған уақыялар бериледи. Бул хәкқында профессор Қ.Максетов “Естеликтеги бул көтерилис “Алпамыс” дәстанындағы Ултан көтерилисинің басылуын еске түсиреди деп оғада дурыс салыстырып өткен еди (Жоқарыдағы мийнети 21-бет). Буннан тысқары естеликте дана басқарыушылар өлгеннен соң “ағалы-инилинің дауласқан-лығынан”, “беклеринің, халқының ауызбиршиликсизлигинен, Түрки халқы еллігин жойды, Қағанлығынан айрылды, Табғаш халқына бек уллары қул болды, Пәк қызлары қул болды”(47-бет), делинеди. Усы сыяқлы халық батырының жоқдығынан елдің ауыр жағдайға ушырауы “Алпамыс”, “Қоблан”, “Қырық қыз” хәм т.б. дәстанларда берілген. Мысалы, “Алпамыс” дәстанында, “Алпамыс өлди деген соң, Қоңыраттан бийлік кетти, қуларға нәубет жетти”(171-бет), делинеди.

Орхон-Енисей жазба естеликтери менен “Алпамыс” дәстанының сюжетінде де бас қахарманлардың тосқынлықларға дус келиуі, өзине қарсы қара күшлер үстинен жеңіске ерисиуі сыяқлы мотивлер бирдей сыпатқа ийе. Оның үстине батырлар күтә жас уақытларынан баслап-ақ ерлік көрсетеди. Хәттеки, “Алпамыс” дәстанының әзбекше Фазыл Юлаш хәм қарақалпақша Қурбанбай жырау вариантларында сақланған әййемги көшпели түрк халықларына тән дәстүрдің бири бала тууылғанында емес, ал биринши ерлік көрсетип, қан төккенинен соң ат қойыу мәресиминің Орхон жазыуларынан саға алып қиятырғаны байқалады. Себеби, Орхон-Енисей жазыуларын арнаулы изертлеуши түрколог С.Е.Малов естеликтеги Күлтегин исмиде батыр адамларға қойылатуғын ат (исим) скенлигин жазады. “Алпамыс” дәстанында

болажак батырды Алпамыс, Алпамша, Бамси, яғный “алп”, “батыр” деп атаса, Орхон-Енисей жазыуындағы Күлтегиннің исминен “арыслан жүрек”, “ер алп” сыяклы эпитет сөзлеринин қосылып айтылатуғынын көреміз. Соның ушын да академик В.М.Жирмунскийдің айтыуынша халық қахарманлық дәстанларына хәм ертек жырларына VI-VII әсирлері дәретилип түркі кәуімлеринин арасына тегис жайылған Алп (ер) хаққындағы аңызлар негиз болған болыуы керек. Усындай пикирлеринин тийкарында В.М.Жирмунский “Алпамыс” дәстаны өзинин әйемги заманғы батырлық ертек формасында Алтай тауының етсклеринде VI-VIII әсирлерде-ақ (түрк қағанаты заманында) пайда болған. Сол батырлық ертектин хәзирги заманғы көриниси алтайлардың “Алып-Манашы” болып табылады (Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка ИВЛ. М., 1960, стр. 151-152), деген пикиринде де үлкен мәнис бар. Өйткени сол дәуірлердин өзинде-ақ түркі батырлары туұралы хәр қыйлы аңыз-әпсаналар, жырлар халық арасында кең көлемли қосық түрінде айтылып жүргенлиги гүман туұдырмайды. Демек, түркий әйемги естеликлерде сөзлерди көркем поэтикалық усулда баянлау белгилери VI-VIII әсирлерде-ақ дүньяға келе баслағанын айтыуымыз керек. Олай болатуғын болса, руу, кәуімлик дәуірдин ең ески эпосларының бири “Алпамыс” тың толық сюжетлери X әсирлерде Сырдарья бойларында әйемги батырлық жырлар тийкарында дөрегеннен дерек береді. Буның көриниси сыпатында IX-XI әсирлердеги Огуз-Қыпшақ кәуімлеринин жазба естелиги болған “Қоркыт ата китабы”ндағы “Бамси-Бейрек” жырында көрсетип өтиу мақсетке мууапық болады. Бул арқалы биз “Бамси-Бейрек” жыры менен “Алпамыс” дәстанының арасында өз-ара байланыстың бар екенлигин аңлауымыз қыйынға соқпайды. Лекин дәуірлердин өтиуи менен “Алпамыс” дәстаны халық арасында ауызеки жырланып, хәр қыйлы тарийхый жағдайларда көп ғана өзгерислерге ушырап, сюжетлик желисинде, идеясында халық әрманлары менен тилеклерин сәулендиретуғын ўақыялар дизбеги менен бизиң заманымызға жетип келген бахалы мийраслардың бири есапланады.

МАЗМУНЫ

Кирисиу	3
I Бап. “Қоркыт ата китабы” хәм қарақалпақ дәстанлары (сюжет хәм образ байланыслары)	11
II Бап. “Қоркыт ата китабы” хәм қарақалпақ дәстанларының көркемлик байланыслары	56
Жуумақ	102
Қоркыт ата туұралы бир-еки ауыз сөз	107
Қоркыт ата хәм ол туұралы қарақалпақ рәуаятлары	110
Қоркыт ата хаял-қызлар хаққында	116
Әйемги түрк жазба естеликлери хәм “Алпамыс” дәстаны ..	121

Камал Палымбетов

“ҚОРҚЫТ АТА КИТАБЫ”

ХӘМ

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫ

монография

Редактор:	<i>И. Сержанов</i>
Көрк. редактор:	<i>И. Сержанов</i>
Тех. редактор:	<i>З. Аламурастов</i>
Комп. бетлеген:	<i>К. Есбосынов</i>

Басыўға рухсат стилген ўакты 02.10.2010-жыл. Форматы 60x84 1/16.
Тип «Таймс» гарнитурасы. Офсет усылында басылды. Кегль 10. Көлеми
8,0 б.т. 7,41 шөртли б.т. 8,32 есап б.т. Нускасы 500 дана. Буйыртпа №213
Бахасы шөртнама бойынша.

«БИЛИМ» баспасы. Нөкис каласы, Қарақалпақстан көшеси 9.

Ташкент каласы, «Нисим» типографиясы, Ш. Рашидов, 71.